

2025 №1

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám
mádeniyat institutı Nókis filialı

**KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT
XABARSHÍSÍ**

Ilmiy-metodikaliq jurnal

SAN'AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ

ART AND CULTURE BULLETIN

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM
HÁM INNOVACIYALAR MINISTRILIGI**

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali
KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ
ilimiy-metodikaliq jurnali

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali
SAN’AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI
ilmiy-uslubiy jurnali

**Нукусский филиал Государственного института искусств и
культуры Узбекистана**
ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ
научно-методический журнал

Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture
ART AND CULTURE BULLETIN
Scientific methodological journal

№1 (5)

2025

Shólkemlestiriwshi: Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Bas redaktor: Ayapov Amanjol Tilepovich – ÓzMKÓMI Nókis filiali direktori, filologiya ilimleriniń kandidati.

Bas redaktor orınbasarı: Yusupov Kuanishbay Baltabaevich – filosofiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent.

Juwaplı xatker: Otepbergenova Guzzal Omirbaevna – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD).

REDKOLLEGIYA AǴZALARI:

Axımbetova Gulbaxar Kanatbaevna – Qaraqalpaqstan xalıq baqsısı, professor,

Akilova Kamola Baltabaevna – Ózbekstan kórkem óner akademiyası akademigi, kórkem ónertanıw ilimleri doktori, professor,

Ansarbayev Najimatdin – Ózbekstan xalıq artisti, professor,

Baltaniyazov Sarsenbay Aytmuratovich – Qaraqalpaqstan xalıq artisti, professor,

Bekjanova Aynura Marxabaevna – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent,

Berdimuratova Alima Qarlıbaevna – filosofiya ilimleri doktori, professor,

Erejepov Artıqbay Abillaevich – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent,

Xamidov Nuratdin Shamshetdinovich – filologiya ilimleriniń kandidati, docent,

Ismailova Maryash Xojabergenovna – Ózbekstan Respublikasına xızmet kórsetken artist, professor,

Kalekeev Kuanishbay Jartıbaevich – filologiya ilimleri kandidati, docent,

Karimova Nigora Ganievna – kórkem ónertanıw ilimleri doktori (DSc),

Khodjametova Gulchira Ilishevna – tariyx ilimleri kandidati, professor,

Qadiralieva Altınay Mustafa qızı – mádeniyattanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent, (Qazaqstan)

Munteeva Gulnara Uzakbaevna – Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq artisti, professor,

Nurmuxamedova Shoira Zaxidovna – arxitektura ilimleri doktori, professor,

Paxratdinov Dauletmurat Yunisovich – filologiya ilimleri kandidati, docent,

Prekeeva Amangul Ansarbayevna – filologiya ilimleri kandidati, docent,

Rajabov To‘xtasin Ibodovich – pedagogika ilimleri doktori (DSc), professor,

Sayfullayev Nodirbek Baxtiyorovich – tariyx ilimleri kandidati, professor,

Saparbayeva Gulshira Abatbayevna – docent,

Teshabayeva Umida Alimdjanovna – tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD),

Tilegenov Asqar – pedagogika ilimleri kandidati, professor,

Tleubaeva Baljan Seydraman qızı – pedagogika ilimleri kandidati, docent, (Qazaqstan)

Todjiboeva Oltinoy Qosimovna – kórkem ónertanıw ilimleri doktori (DSc), professor,

Turǵunova Nasiba Mamatovna – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent,

Turdiyev Qalbay Abievich – Qaraqalpaqstan Respublikasına xızmet kórsetken mádeniyat xızmetkeri, docent,

Yakubov Baxtiyor Choriyevich – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent,

Yusupaliyeva Dilafuz Kaxramonovna – siyasattanıw ilimleri doktori (DSc), docent.

Urazmetova Lizaxan Taspolatovna – professor,

Urazova Larisa Karamovna – tariyx ilimleri kandidati, docent,

Zaretzinov Qurbanbay – Ózbekstan kórkem óner ǵayratkeri, professor,

Zaretzinov Karamatdin Kurbanbaevich – docent,

Shaniyazov Jeńisbay Ońarbaevich – filologiya ilimleri kandidati, docent.

Juwaplı redaktorlar: Prekeeva A. – ózbek hám qaraqalpaq tilleri boyınsha,

Bekjanova A. – inglis tili boyınsha

Korrektor: D.Paxratdinov

Operator: B.Allaniyazov

Jurnal Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı Málimleme hám ǵalaba kommunikaciyalar agentligi tárepinen Respublika ilimiy-metodikalıq jurnalı sıpatında 2023-jıldıń 15-may kúngi №081166-sanı menen mámleketlik dizimnen ótkerilgen. Jurnal JAK (Joqarı attestaciya komissiyası) dizimine KÓRKEM ÓNERTANÍW ILIMLERI boyınsha kirgizilgen. Tiykar: JAK 2025-jıl 12-fevraldaǵı №367/5-sanlı qararı.

«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalına maqalalar qaraqalpaq, ózbek, rus hám inglis tillerinde tómendegi baǵdarlar boyınsha qabıl etiledi:

- *Teatr hám muzıka*
- *Kino hám dramaturgiya*

- *Bibliografiya hám mádeniyat*
- *Jámıyetlik-gumanitar pánler*

ДИРИЖЁРЛЫҚ ТЕХНИКАСЫ ҮСТИНДЕ ИСЛЕҮ МЕТОДЛАРЫ ҲАМ УСЫЛЛАРЫ

Г.Ахымбетова – профессор

Ўзбекстан мамлекетлик көркем өнер хám мәденият институты Нөкис филиалы

Таяныш сөзлери: дирижёр, хор партитуралары, техника, метод.

Ключевые слова: дирижёр, хоровые партитуры, техника, метод.

Key words: conductor, choral scores, technique, method.

Болажақ музыка оқытыўшысы ушын дирижёр хэм хор жәмәэтин таярлаўдың әҳмийетли хэм зәрүр болған элементи бул дирижёрлық техникасын ийелеў болып табылады. Бирақ дирижёр-хор жәмәэтин таярлаў бойынша орнатылған әмелият усы түрдеги шынығыўларда дирижёр техникасын тийкарғы ўазыйпа сыпатында түсиниў бойынша орнатылған стереотиплерди еле толық сапластыра алмады.

«Хор дирижёрлығы хэм хор партияларын оқыў класы» пәниниң мақсети - балалар хэм үлкенлер хорында вокал-хор шығармаларын өзлестириўде қосық айтыўды басқарыў, оқыўшыларды хор жәмәэти менен әмелий жумысларға таярлаў, таяныш билим, көнликпе хэм қәбилетлер системасын қәлиплестириўден ибарат.

Пәниниң тийкарғы ўазыйпалары оқыўшыларда дәретиўшилиқ пикирлеўди қәлиплестириў хэм музыкалық қәбилетлерин раўажландырыў, оларды вокал-хор шығармаларын өзлестириў усылларына үйретиў хэм атқарыўда жаратылған “ишки хор”ды мүнәсип сәўлелендириўши дирижёр қол ҳәрекетин ислеў, дирижёрлық жумыстың хәр түрлигин жетилистириўге қаратылған (вокал-саз әсбап атқарыўшылығы, дирижёрлық, хор партитура хэм партияларын талқылаў, композитор, шайырдың көркем нийетин анықлаў, атқарыўшылық қуралларын анықлаў мақсетинде экспрессивлик, хор менен репетиция жумысларын режелестириў қәбилети, оны талқылаў), хор жәмәэтин басқарыў бойынша кәсиплик қәбилетти таярлаў болып есапланады.

«Дирижёрлық техникасы» түсинигиниң анықламасы тек ғана хор ямаса оркестрди басқарыў усылларын емес, бәлким музыкалық көринисти ис-хәрекетлерде жәмлеў қуралы, музыкалық шығарманың мазмунын билдириў қуралы сыпатында түсинигин де өз ишине алады.

Солай етип, дирижёрлық техникасын

ийелеў болажақ музыка муғаллимлери сыпатында студентлер тәрәпинен исленетуғын көплеген шеберлик хэм қәбилетлерди өз ишине алады.

Шәртли түрде өткерий техникасы бойынша жумысларды басқышларға бөлий мүмкин: таярлық, басланғыш (1 жыл), тийкарғы (2-3 жыл) хэм жуўмақлаўшы (4 жыл).

Таярлық басқышы, ең дәслеп, дирижёр аппаратын (дене, қол, аяқ, бас) дирижёр техникасын өзлестириўге таярлаў, дирижёр аппараты хэм оның шығарманың атқарыўшы көринисин көрсетиў имканиятлары, дирижёрдың қол ҳәрекетин хэм оның өзгешеликтери, дирижёр қол ҳәрекетин элементлери, дирижёр ҳәрекетин принциптери менен танысыўға қаратылған.

Басланғыш басқышта “Хор дирижёрлық класы хэм балалар хорын оқыў” пәниниң программасы түрли метрлерде дирижёрлық техниканы раўажландырыўды нәзерде тутады: түрли акцентлеринде сести киритиў хэм алып таслаў, ритмикалық нағысларды жеткерий усыллары, сес билими, ферматаларды көрсетиў хэм т.б. ибарат.

Дирижёрлық техникасын оқытыўдың тийкарғы басқышында бағдарламада дәслепки басқышта ийеленген шеберлик хэм қәбилетлерди жетилистириўге хэм де хор даўысын басқарыў ушын техникалық жақтан қурамалы техникаларды өзлестириўге қаратылған. Мәселен, қурамалы темп, ритмикалық хэм динамикалық шараятларда дирижёрлық ислеў, дирижёр схемасы бөлимлерин ажыратыў хэм кеңейтиў, жүдә әсте хэм жүдә тез темплерде дирижёрлық ислеў хэм басқалар.

Дирижёрлық техникасын өзлестириўдин жуўмақлаўшы басқышы опера сахналарында, кең көлемли шығармаларда дирижёрлық етиўдин түрли усылларын қолланған ҳалда атқарыўшылық мәселелерин шешиў, соның ишинде үлкен шығармаларды сәўлелендириў

шеберлигин раўажландырыў, оларда музыка раўажланыўының айқын хэм мазмунлы көриниўине қаратылған.

Жумыстың таярлық хэм басланғыш басқышларында өткеріў техникасы үстінде ислеўдиң тийкарғы усылларын хэм методларын көрип шығайық.

Күнделикли турмыста дирижёрдың хәрекетлери әмелде табылмағанлығы себепли, таярлық көрсететуғын бир қатар қурал хэм еситиў-қурал шынығыўлары талап етиледі.

Дирижёр техникасы бойынша жумыслар дирижёр аппаратының хәр қыйлы бөлимлери ушын шынығыўлар менен басланыўы керек. Буннан тысқары, турақлы стационар ислеп шығылады - аяқлардың, денениң хэм бастың жайласыўы. Шынығыўлар дирижёр аппаратының бөлеклерин шешиўди хэм оның барлық бөлеклери жыйналғанда хэм дурыс жағдайға ийе болғанда (аяқлары бир-биринен ажыратылған, бираз алдында, денеси тегис, ийинлери бурылған, басы көтерилгенде) алмастырыўға болады.

Қоллар, дирижёр аппаратының тийкарғы хэм ең әҳмийетли бөлеги болып, айрықша итибар хэм бир қатар арнаўлы шынығыўларды талап етеди. Дәслепки басқышта тийкарғы машқала - қол хэм ийиниң “қысқарыўы”. Сонлықтан тексеріў менен жумысты баслаў хэм керек болса, өткізгиш аппаратының усы бөлимін босатыў керек. Бундай шынығыўлар төмендегилерди өз ишине алады: қолдың айырым бөлимлерин (қол, билек, ийин) созылған, көтерилген қол халатынан босатыў; қолдың дөңгелек айланыўы, билек, “дигирман” пүтин қол алдыға, артқа, екеўи бирге. Тынышландырыўшы шынығыўлар менен бир қатарда хәрекетлерди муўапықластырыў ушын шынығыўлар да пайдалы: еки қол менен хәр қыйлы бағытларда “дигирман”, қолдың домалақ хәрекетлери, билек, хәр қыйлы геометриялық фигуралар (жай, дөңгелек, үшмүйешлик, квадрат) сеткасы менен “сызыў.” Соның менен бирге, қолды төменге түсириўге, домалақ, босаспай жайылған бармақлар менен дурыс жайластырыўға айрықша итибар беріў керек. Барлық хәрекетлер тәбийий хэм пластикалық болыўы керек.

Бизиң пикиримизше, бул музыкалық атқарыўшылық хэм турмыслық бирлеспелерден хәрекетлерди көрсетиў хэм салыстырыўға жәрдем береді. Мысалы, қолды фортепиано сестин еситкендей қойыў, дийўалға қыялыи сетка менен “сүүрет салыў”, полға, дийўалға “бала тобын ылақтырыў”, “хошласып қол шаршыны былғаў” х.т.б.

Таярлық басқышы узақ даўам етпейди, шынығыўлар хәр сабақта 10-15 минут даўам етеди хэм киши топарларда (3-6 студент) өткериледи.

Бир неше сабақлардан кейин келешекте дирижёрлық техникасын өзлестириў ушын тийкар болып хызмет ететуғын шынығыўларға өтиўиңиз мүмкин. Бундай шынығыўлар төмендегилерди өз ишине алады:

- қолдың айланба хәрекетлери менен кери байланыс (арқанда секириў): қол жоқарыға хәрекетленгенде хәрекетти пәсейтеди хэм жоқары ноқаттан төменге хәрекетленгенде оны тезлестиреди, мисли қыялыи тегисликке урылғандай;

- түрли тегисликлерден (стол, басқа қолдың алақаны, ойдағы тегислик) жоқарыға, түрли ноқатларда хэм түрли дәрежелерде қапталға секириў.

Бундай шынығыўларды машқалалы ўазыйпаларды қойыў арқалы диверсификациялаў керек: жүриў, қолың менен “жүриў” хәр қыйлы жүриўлер - әскерий, спорт, балалар; ассоциатив байланысларды тартыў (“жуўырыўдан хэм тоқтап қалғанда қол менен секириў”, секириў-дем алыў, қолдың түсиўи-дем алыў хэм т.б.).

Басланғыш топар шынығыўларында көп ўақыт дирижёрдың ўақыт қол хәрекетлерин алақанда өзлестириўге бағышланған. Бул жумыс терең болып, қол хәрекетлердиң үлгисин хэм қатнасларын өзлестириўде системалылық хэм избе-изликти талап етеди.

Техника тийкарлары дирижёрлық - бул ўақыт (“метрономия” - П.Г.Чесноков анықламасы бойынша).

Бул шеберликти ийелеў музыкант ушын қыйын емес. Қол техникасы жәрдемінде бир ўақыттың өзінде ислеў, динамика, агогика хэм басқаларға ерисіў мүмкин;

Бирақ сүүретлеў көргизбеси хэм илхам болмаса, технология, илхам техникасыз нәтийжесиз болғаны сыяқлы. К.А.Ольхов атап өткениңдей, техника хэм илхам хәрдайым бир жерге биригиўи керек.

Өткізиў техникасының әҳмийетли элементлеринен бири ауфтакт есапланады. Дирижерлықта ауфтакт ситлеў, дәслепки силтеў, импульс жести, яғный темпо, ритм, динамика, соққы, басланыўы, ақыры, фермата көзқарасынан атқарыўдан алдын хэм шөлкемлестиретуғын өзине тән дирижёрдың қол хәрекеті, жести түсиниледи. Ауфтакт өткеріў техникасының ең әҳмийетли курам бөлеги болып табылады. Оның үстінде ислеў ауфтакттың ролы хэм әҳмийетин, оның

улыўма көрсетиўи хэм айрықша элементлерин түсиндириўден басланыўы керек. Кирисиўди биринши болып ислеп, оның айырым элементлери (тиклениў, артқа қайтыў) дирижёрлық техника бойынша жұмысларының басланғыш басқышында өзлестириледи. Сонлықтан ауфтакт үстінде кейинги жұмыслар түрли акцентлердин басында түрли ўақыт сеткаларында дем алыўды көрсетиў шеберлигин әмелде қолланыўдан ибарат (толық ауфтакт).

Қоллар қысылып турғанда ауфтактта ислеў мүмкин емес, соның ушын оны тек булшық етлердин қысқышынан пүткиллей азат болғанда таслаў керек. Соның менен бирге, бир ўақыттың өзінде жүдә импульс, бирақ тәртипсиз емес, дирижёр таяқшасы сетканы көрсете алатуғын жестти табыў керек. Сонлықтан, жұмыстың бул басқышында сиз «ийне териў», «ыссы», «даўысты тартың, тасламаң», «даўысқа тийип, оны қолға алың», «қол жабыстырылғандай асылған» хэм тағы басқалар.

Ауфтактты енгизиў үстінде ислеўден соң, басқа түрдеги абстрактлар өзлестириледи: алып таслаў ауфтакт, толық емес ауфтакт. Узақ фермата болмаған сеслерди алып таслаў менен алып таслаў үстінде ислеўди таслаўыңыз керек. Бунда, дирижёрдың қолы импульстен кейинги акцент бағдарында хәрекетленеди хэм ол сести ылақтырады.

Шегиниў белгиси бойынша жұмыстың кейинги басқышқа музыканың характери, темпи хэм ритмине қарап бет хэм жасырын бөлиниўди алып таслаў. Ақырында, бул белги үстінде ислеп атырғанда, фермато (орта хэм жуўмақлаўшы) алып таслаў ауфтакты ислеп шығылады.

Кешиктирилген ауфтакт хэм ауфтакт қатнасының раўажланыўы тийкарғы басқыштың кейинги ўақтына қалдырылыўы мүмкин, бунда усы түрдеги ауфтактлардан пайдаланыўды талап ететуғын қурамалы музыкалық шығармалар өзлестириледи.

Хәр қыйлы ауфтактларды көрсетиў ушын төмендеги усылларды усыныў мүмкин:

- ишки пульсти қол менен даўыслап санаў ямаса урыў;
- сес ауфтакт ролын атқаратуғын соққылардың қолын санаў яки урыў арқалы пәт бериў;
- анық табыў ушын айырым буўынларды даўыслап айтиў

Ауфтакт ўақыты

Әлбетте, биринши басқышта хәр қыйлы ауфтакт түрлерин көрсетиў ушын барлық

көнликпелердин дәслепки өзлестирилиўи әмелге асырылады. Оларды беккемлеў хэм жетилистириў кейин ала хор дирижёрлығы класындағы жұмыстың тийкарғы басқышында түрли хор жұмысларында әмелге асырылады.

Техниканы өткериў шынығыўларды өткериўдин әхмийетли хэм зәрүр элементи болып есапланады. Бирақ, болажақ музыка муғаллимин дирижёрлық пенен таярлаў ўазыйпаларынан келип шыққанындай (хор менен класста хэм сабақтан тысқары жұмысларда хор дирижёрлығы бойынша кәсиплик шеберликке үретиў), муғаллим дирижёрының мимикасының тийкарғы мақсети атқарыўшылар менен байланысыў, музыка атқарыў процесинде оларға тәсир көрсетиў. Солай етип, қолда техниканың раўажланыўы басқа оқытыў усылларын талап етеди, тилекке қарсы, музыка педагогикасы тәрәпинен елеге шекем қолланылады.

Хор дирижёрлығын оқытыў әмелиятында репродуктив усыллар көп: визуал-еситиў хэм түсиндириў-иллюстрациялық. Әлбетте, оларсыз ислеў мүмкин емес, бирақ сиз өзинизди олар менен шеклеп қоя алмайсыз. О.А.Мусин пикиринше, жүриўди үрениў хәрекетлерди ядлаўға емес, ал қолда өткериў қуралларына тийкар болған қәбилетлерди раўажландырыўға қаратылыўы керек.

Ол узағырақ хэм қыйынырақ жолды усынады, бирақ дирижёрлық билим алыў ушын және де қәдрили. Бунда оқытыў методикасы, биринши нәўбетте, дирижёрдың мотивлерин, атқарыўшылық нийетлерин сәўлелендире алыўы хэм нәтийжеде атқарыўшыларға тәсир көрсете алыўы ушын зәрүр болған қәбилет хэм пазыйлетлерди раўажландырыўға бағдарланған болыўы керек.

Инсанда хәр қандай қәбилетти раўажландырыў ушын сиз анық нени ислеп шығыў кереклигин хэм не мақсетте ислеп шығыў кереклигин анық билиўиңиз керек.

Бизиң пикиримизше, болажақ музыка оқытыўшысы ушын дирижёрлық хэм хор таярлаў ўазыйпалар арасында хор басқарыўын толық ийелеўге имкан беретуғын дәретиўшилик пикирлеўди қәлиплестириў хэм музыкалық қәбилетти раўажландырыўды айрықша атап өтиў керек. Оқытыўшының искерлиги биринши гезекте дәретиўшиликтен ибарат. Студентлердин белсендилигин, мәселелерди шешиўде өз бетинше излениў, дәретиўшиликке умтылыўын, оны таярлаў усылларын раўажландырыў ушын машқалалы билим бериў хэм дәретиўшилик техникасынан

кеңірек пайдаланыў зэрүр. Ўазыйпа жүдә кыйын, бул биринши гезекте музыка оқытыўшысының бул түрдеги сабақлары ушын саатлардың жетерли емеслиги менен байланыслы, бирақ белсенди усыллар, соның ишинде басқа пәнлерде де (хор сабақлары, хортаныў хәм хор аранжировкасы, тийкарғы музыка әсбаплары, музыкалық тәлим теориясы хәм методикасы хәм басқалар) қолланылыўы мүмкин.

Болажақ музыка муғаллимин хор менен әмелий жумысларға таярлаў ушын хор дирижёрлық класындағы сабақларды хор класындағы жумыс пенен турақлы байланыстырып турыў әҳмийетли. Оқыўдың барлық басқышларында хор менен ислеў усылларын өзлестириўди сабақларға киргизиў керек.

Жазыўдағы хор даўысын тыңлаў хәм таллаў пайдалы усыл есапланады. Улыўма хәм музыкалық горизонтты кеңейтиў ушын сиз музыкаға сәйкес келетуғин әдебиат хәм сүүретлеў өнери шығармалары менен танысыўдан пайдаланыўыңыз мүмкин.

Бундай усыллар улыўмаласқан музыкалық көринислердің пайда болыўы хәм оқыўшыларда дәретиўшилиқ қатнас ушын

шараят жаратады.

Болажақ музыка оқытыўшысының ғәрезсизлигин раўажландырыў ушын репетиция процесин моделлестириў, әмелий вокал хәм хор жумысларында жүзеге келетуғин педагогикалық жағдайларды жаратыў хәм шешиў сыяқлы жумыслардан пайдаланыў мүмкин. Музыка педагогикасында дәретиўшилиқ көркем хәм әмелий искерликти раўажландырыў ушын дисекциялық анализ усыллары хәм салыстырмалы характеристикалар усылынан пайдаланылады. Бул усыллар хор шығармасында музыка хәм тексттиң өз ара байланысы хәм өз ара тәсирин, ритм, интонация хәм музыканың басқа да көркемлеў куралларының өзгешеликлерин анықлаўға қаратылған.

Солай етип, хор дәретиўшилиқ процесин хәм онда машқалалы жағдай бар болса да, оны теориялық изертлеў усыллары хәм үлгилерди әмелий беккемлеў усыллары менен бақлаў мүмкин емес. Болажақ музыка муғаллими музыка хәм атқарыўшылық машқалаларын дәретиўшилиқ пенен шешиў қәбилетин раўажландыратуғин бундай усыл хәм техникаға зәрүрлик бар.

Пайдаланылған әдебиатлар

1. Безбородова Л.А. Дирижирование: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Музыка» и учащихся пед. уч-щ по спец. «Муз. воспитание» / Л.А. Безбородова. - М.: Просвещение, 1990. - 159 с.
2. Живов В.А. Хоровое исполнительство. Теория. Методика. Практика: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / В.А. Живов. - М.: ВЛАДОС, 2003. - 272 с.
3. Ольхов К.А. О дирижировании хором: краткое пособие для молодых педагогов муз. училищ / К.А.Ольхов. - Ленинград, 1961. - 108 с.

РЕЗЮМЕ. Мақалада хор дирижёрлығы хәм хор партитураларын оқыў класында дирижёрлық техникасын раўажландырыў методикалық хәм әмелий тәреплерди өз ишине алған комплексли қатнасты талап етеди. Оқытыўдың тийкарғы усыллары мотор координациясын раўажландырыўға, ишаратының тәсирлиликке, ритмикалық анықлығына қаратылған.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится, что развитие дирижерской техники в классе хорового дирижирования и чтения хоровых партитур требует комплексного подхода, включающего методические и практические аспекты. Основные методы обучения направлены на развитие двигательной координации, выразительности жестов, ритмической точности и анализа.

SUMMARY. The article states that the development of conducting techniques in the choral conducting classroom and the reading of choral scores requires a comprehensive approach, including methodological and practical aspects. The main teaching methods are aimed at developing motor coordination, expressive gestures, rhythmic accuracy, and analysis.

SAXNALÍQ HÁREKETLERDI JETILISTIRIW USÍLLARÍ

B.Z.BAXIEVA – oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanısh sózler: teatr, spektakl, aktyor, tamashagóy, etyud, háreket.

Ключевые слова: театр, спектакль, актёр, зритель, этюд, движение.

Key words: theater, the spectacle, the actor, the viewer, etyud, movement.

Biz saxnalıq háreketlerde, aktyorlıq sheberlikti jetilistiriwde etyudlardıń, hár qıylı shınıǵıwlardıń paydalı tárepleri haqqında kóp esitkenbiz. Bul pikirdi ele de tereńirek tallap qaraǵanıwızda hárbir atqarıwshı saxnalıq háreketlerinde qanday jol menen bolmasın tamashagóylerdiń dıqqatın ózine kóbirek tartqısı keletuǵının, yaǵnıy hárbir aktyor ózin kórsetiwge talaplanatuǵının kóriwge boladı. Bul ásirese háreketiń sırtqı texnikalıq kórinisine itibar berip, onıń logikalıq mánisine sáykesligin esapqa alıwdıń nátiyjesinde kelip shıǵadı. Bunday jaǵdaylarda aktyor tamashagóylerdiń kewlinen shıǵıw ushın oylanıp, olardı kúldiriwi yaki tańlandırıwı múmkin, biraq qurǵaq yamasa logikalıq mániǵe iye bolmaǵan háreketler haqıyqıy aktyorlıq sheberliktiń ósiwine járdem bere almaydı, kerisinshe oǵan kesent etedi. Aktyorlar óz ústinde hár qıylı temalarda, mazmunı bay etyudlar, shınıǵıwlar qanshelli kóp islese sonshelli paydalı. Degen menen K.S.Stanislavskiy óz táliymatında etyudlardıń tek sanına qızıǵıp qoymastan, olardıń sapasına ayırıqsha itibar beriwdi másláhát etedi, yaǵnıy, hárbir etyud saxnalıq háreketiń sapasına baslı dıqqat awdarılıwı kerek. Hár qıylı temalardaǵı etyudlardı ústirtin, jeńil-jelpi islep, jáne taza etyudlar izlegennen góre, bir etyudtıń ózin hár qıylı variantta bir neshe ret tákirarlap onıń barlıq elementlerin jetilistirip, qálpine keltirip islegen oqıwshılardıń sheberligin asırıwǵa úlken járdem etedi. Yaǵnıy, islegen etyudlardıń sanına emes, al onıń sapalı bolıp shıǵıwına itibar beriliwi zárúr. Bolajaq aktyor yamasa teatr ónerine qızıǵıwshı háweskerlerdi spektakldegi rollerdi oynawǵa tayarlawda olarǵa birden sol róldegi sózlerdi yadlatıp, saxnaǵa shıǵarıp oynatıw qıyın ekenligi túsiniikli. Sonlıqtan olarǵa eń aldı menen saxna háreketiniń qaǵıydaların izbe-izlik penen ápiwayı, haqıyqıy turmıstaǵıday háreket etiwge, sóylewge qasındaǵı sherikleri menen kúndelikli ómirdegeidey múnásibet jasawǵa úyretip barıw lazım.

Hárbir aktyor óz sheberligin asırıw, onı jetilistirip barıwı ushın óz ústinde, ról ústinde kóbirek jumıs islewi talap etiledi. Ayırım adamlar,

kópshilik aldında úlken jıyınlarda, biytanı adamlar aldında sóz sóylewde, lekciya yamasa doklad oqıwda, qosıq aytıwda, qullası, saxnalıq háreket islewde birden kirisip kete almaydı, yaǵnıy, auditoriyaǵa tamashagóyler zalına úyrenispegen adam dáslepki waqıtları alırıap, denesindegi ózi sezbeǵen qattılıqtı bosastıra almaydı. Bul qattılıq óz gezeginde sol adamnıń yaǵnıy, aktyordıń saxnada emin-erkin háreket etiwine, sóylewine kesent etedi. Sonlıqtan dene qattılıǵın bosastırıw, saxnada ózin emin-erkin uslay biliw aktyordıń saxnalıq háreketlerindegi baslı shártleriniń biri bolıp tabıladı. Onıń ushın hárbir shınıǵıwda, etyudlarda erkin háreket etiwge, kúndelikli turmıstaǵıday ápiwayı háreket-qıymıl jasawǵa úyrenip barıw kerek.

Sonıń menen birge sport túrlerinde, oyın hám qıymıllarda kóbirek plastikalıq jumsaq háreketlerge itibar beriw aktyor denesindegi fizikalıq qattılıqtı tarqatıwǵa, bosastırıwǵa birqansha járdem etedi. Dene qattılıǵı hárbir adamnıń ishki oy-sezimi menen de tikkeley baylanıslı. Máselen aktyor saxnaǵa shıqqan waqtında zalda tolıp otırǵan adamlardı kórip onnan tartınıw, qısınwı múmkin al bunıń nátiyjesinde aktyordıń denesinde qattılıq payda boladı. Sonlıqtan bul jerde aktyor Stanislavskiy táliymatın durıs qollana biliwi kerek, óz-ózin saxnada tórt diywal ishindemen, zal menen saxna arasında diywal barday seziwi, sonıń menen birge ol óziniń saxnada ekenligin, zaldaǵı tamashagóyler spektakldi, aktyordı kóriwge kelgenligin aktyor sol tamashagóyler ushın oynap atırǵanlıǵın esten shıǵarmawı kerek. Teatr tilinde bunday jaǵday paradoks aktyor yamasa aktyordıń ishki qarama-qarsılıǵı dep ataladı. Birin-biri biykarlaytuǵın usınday eki jaǵdayda aktyordıń teń salmaqlılıqtı saqlay alıwı onıń ishki oy-sezimi menen fizikalıq denesi arasındaǵı organikalıq baylanıstı kúsheytip, dene háreketiniń sırtqı kórinisiniń plastikasına unamlı tásir etedi yaǵnıy, aktyor ishki oy-sezimindegi hám denesindegi qattılıqtı bosastıra aladı.

Aktyor denesindegi qattılıqtı bosastıra biliwi, ol óziniń ishki sezimin hám saxnadaǵı júris-turıs háreketlerin emin-erkin atqara alıwı menen tikkeley baylanıslı. Sebebi adamnıń ishki-

seziminiń ózgerisi onıń háreketleriniń sırtqı kórinisine yaǵnıy, aktyorlıq elementlerge tez tásir kórsetedi. Aktyor saxnada eń aldǵı menen rejissyordıń kórsetken mizanscenasına boysınıwı shárt. Sebebi waqıya hádiyselerdiń rawajlanıwı, keskinlesiwı, sheshimi, obrazlardıń ashılıwın aktyorlardıń sheberlik usılların tamashagóyler tiykarınan mizanscenanıń qolaylıǵı arqalı ǵana kóre aladı. Mizansenadaǵı háreketlerdiń temp-ritm saqlawǵa, aktyordıń ózin rolge tayarlawǵa, obrazǵa kiriwge, hár qıylı xarakterlerge túrleniwiniń dáslepki hám qıyın basqıshı bolıp esaplanadı. Aktyor saxnada sóylemey, háreket islemey, qıymıldamay bir orında turıwı múmkin. Biraq onıń ishki oy-sezimi islep turadı. Ol sóylemese de tamashagóyler onıń oy-sezimin sezedi, túsinedi. Sonıń ushın Stanislavskiy óz táliymatında aktyorlardıń ishki sezimi menen sırtqı háreket kórinisleriniń organikalıq birligine úlken áhmiyet beredi, ayırım aktyorlardıń sırtqı kóriniske beriliwine qarsı gúresedi, qaharmannıń ishki dúnyasın, xarakterin ashıp beriwdi baslı etip qoyadı. Geybir jaǵdaylarda aktyorlar ózleriniń sırtqı kelbeti, kórinisi - máselen qıysıq murın, qıpılıq kóz yamasa barmaqlarınıń ersi qıymılları arqalı obrazdın xarakterin ashıp beriwı múmkin. Biraq hárqanday jaǵdayda da ishki sezim menen

organikalıq baylanıs saqlanıwı shárt yaǵnıy, sırtqı qıymıl háreketlerdiń kórinisleri obrazdın ishki dúnyasın qaharmannıń oy-pikirin, sezimlerin ashıp beriwge járdemlesiwı tiyis.

Stanislavskiy óziniń kóp jıllıq pedagogikalıq tájiriyesi tiykarınan jazıp qaldırǵan. Aktyordıń óz ústinde islewi atlı táliymatında, aktyorlardıń obraz dóretiwge tayarlıǵı yaǵnıy saxnaǵa shıǵar aldındaǵı jaǵdayı tuwralı aktyor teatr bosaǵasın atlap, óz grimxanasına keliwi menen onıń barlıq oy-pikiri, iqlası rólge yaǵnıy obrazǵa kiriwi zárurligi haqqında aytadı. Aktyor kiyinip yaki grimlenip atırǵanda da onıń tulǵası, sırtqı kórinisin ózi dóretpekshi bolǵan qahramanına uqsas bolıwın oylawı lazım. Onıń júris-turıs qıymıl elementleri, sherikleri menen qarım-qatnas múnásibetleri, sóz háreketi hám sóylew texnikası, háreketleriniń plastikası, ritm, manerası sol qaharmannıń kelbetin sáwlelendiriwi lazım yaǵnıy aktyor ózin Stanislavskiy miynetiniń usı bóliminde tábiyattın yaǵnıy jaratılıstın hárbir adamǵa bergeni artistlik uqıpları, shımǵıwlar, úyreniwler arqalı sol artistlik texnika elementlerin rawajlandırıw, jetilistiriw jolları, saxnalıq procesler, saxna sırların úyreniw usılları tuwralı keń túrde hár tárepleme túsiniqler beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Qobilov N. Dadamirzayev O. Dramatik teatr va kino aktyorligi mahorati. – Toshkent. 2018.
2. Mahmudov J. Aktyorlik mahorati. O‘quv qo‘llanma. Toshkent-2005.
3. Qodirov R. Aktyorlik mahorati. O‘zDSMI. Toshkent – 2017.
4. Stanislavskiy K.S. Aktyorning o‘z ustida ishlashi - T.: “Yangi asr avlodi”, 2011.
5. J.Jumanov, Á.Bekimbetova – “Aktyor sheberligi tiykarları” Nókis-2017.

РЕЗУМЕ. Бул мақаллада ҳарбир актыор óз шеберлигин асырғу, оны jetilistirip барıwı ushın óз ústinde, ról ústinde kóbirek islewi haqqında sóz etilgen. Jáne de hár qıylı temalardaǵı etyudlardı ústirtin, jeńil-jelpi islep, jáne taza etyudlar izlegennen góre, bir etyudtın ózin hár qıylı variantta birneshe ret tákirarlap onıń barlıq elementlerin jetilistirip, qálpine keltirip islegen oqıwshılardıń sheberligin asırıwǵa úlken járdem etedi yaǵnıy islegen etyudlardıń sanına emes, al onıń sapalı bolıp shıǵıwına itibar beriliwi zárúr haqqındaǵı maǵlıwmatlar orın alǵan.

РЕЗЮМЕ. В этой статье говорится о том, что каждый актёр превышает свое мастерство, реализует его не только над собой, но и над ролью. Вместо того, чтобы усиливать, облегчать и искать чистые произведения на художественные темы, мы уделяем большое внимание не количеству произведений, а их качеству, раз и несколько раз повторяя все их элементы в художественном варианте.

SUMMARY. This article discusses the importance of an actor's ability to transcend his or her skill, to achieve it, and to learn more about himself and his or her role. It is not the number of essays, but the quality of the essays that is given great attention, rather than the search for easy, easy and clean essays, the emphasis is on improving the skills of the students who try to reproduce all the elements of the same essay in a quality variant several times.

ҚОСЫҚ МУЗЫКА ӨНЕРИНИҢ ЕҢ ДӘСЛЕПКИ ТҮРИ СЫПАТЫНДА

Сарсенбай Балтаниязов Айтмуратович – профессор

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: қўшиқчи, товуш куши, диапазон, интонация, мусика, диафрагма.

Ключевые слова: певец, сила звука, диапазон, интонация, музыка, диафрагма.

Key words: singer, sound power, romance, range, register, intonation, diaphragm, vocal cords.

Қосық барлық музыканың тийкары деген еди, XV әсирде жасаған немец композиторы Георг Филлип Телеман. Дүньяда музыканы сүймейтуғын, оның тәсирин өзінде сезбейтуғын адам болмаса керек. Адам оқып ямаса жазып билмеуи мүмкин, бирақ ол әжайып қосық ямаса наманың күдиретли күшин бәрхама сезеди. Музыканың күдиретли күши барлық ўақытта да бизди руўхый жақтан қоллап-қуўатлайды, бизге жәрдем береді. Бир яки бир неше даўыс ушын дөретилген қосық музыка өнериниң ең дәслепки түри болып есапланады.

Ең биринши адамлар пайда болған ўақытлары олар даўыстан бир-биреуи менен сес арқалы қарым-қатнас жасаў ушын пайдаланған. Солай етип сес пенен музыка бир тамырдан пайда болған.

Адамзаттың раўажланыўы менен вокал көркем өнериниң формалары да раўажланып барды. Солай болса да бул өнер көплеген жыллар даўамында халықтың турмысы, мийнет, аяқ ойынлары менен байланыслы болды. Вокал көркем өнери бир неше жанрлардан ибарат: қосық, романс, вокал ансамбли ушын шығармалар, хор музыкасы хэм опера. Буның барлығында еки элемент қатнасады: музыка хэм сөз. Музыка менен сөз арасындағы уқсаслық көп. Адамның сөйлегенинде музыка элементи бар-бул интонация. Интонация сөзге анықлық эмоция береді.

Вокал көркем өнеринде интонация-анықлықтың негизи болып есапланады. Айырым ўақытлары музыкалы фразаның мелодиясы интонациядан туўылады. Сөз қосық болып айтылған ўақытта сөзде жана қәсийетлер, текстте музыка өнерине тән қәсийетлер, пайда болады. Сөзде даўыстағы көтериңкилик яки пәске түсиў (тон) сөздин мәнисине байланыслы болса, музыка оған ритмикалық өлшем бағышлайды. Соның ушын да поэзия хэм музыка әзелден бир өнерден-қосықтан пайда болған.

Вокал көркем өнериниң барлық жанр хэм формаларында вокалдың сөз интонациясы менен байланыслы сақланып қалған. Соның

ушын да бул өнер адамлардың қайғы – хәсиретин, қуўанышын дәл, анық жеткерип бере алады.

Музыка деп аталатуғын усы әжайып қәдириятта сондай кәраматлы күш бар, оның тәсирин түсиниў хэм сезиниў ушын хеш қандай дилмаштың кереги жок.

Бүгинги күнниң талаплары музыкалык билимлендириўди сана жағынан тағы да жоқары дәрежеге көтериўге шақырады.

Музыка сабағы оқыўшылардың мәдени, эстетик раўажланыўын қәлиплестирип, миллий мақтаныш хэм ўатанға сүйиспеншилик сезимлерин тәрбиялаўда, әмелге асырыўда, дөретиўшилик шеберликлерин хэм көркем туйғыларын тәрбиялаўға хызмет етеди.

Музыка сабағында қосық үйретиў дәуири әхмийетли болып есапланады. Оқытыўшылар, әсиресе баслаўыш класс оқыўшылар сабақта қосықты айтып, қысқа ўақыт ишинде қосықты ядлап алыўлары керек болады. Хәқыйқатында да, қосық айтыў арқалы адамның музыкалы қәбилетлери тәбийий пайда болады, оның кеўил-кейпияты хэм сезимлери даўыс жәрдемінде жүзеге келеди.

Қосықшының даўысы егер де оның даўыс тембри (түси) жағымлы болып қосық атқарғанда сол даўысынан шебер пайдалана билсе, онда бул даўыс адамларды дуўалап алыў күшине де ийе болады.

Әййемги Греция эпсаналарында бул сөзимизге дәлил табыўға болады: Сиреналар (ярым қус-ярым хаял) - теңизшилерди өзлериниң әжайып сести менен теңиз түбине шақырып келтирген. Одиссей сиреналардың тусына келгенде жолдаслары сиреналардың даўысын еситпеў ушын олардың кулақларына шам қуйған, өзін кемесиниң мачтасына беккем байлап сиреналардан аман-есен өтип алған. Ясон болса Колхидаға жолға түсерде Орфейди кемесине алып шыққан. Орфейдин нәзик даўысы хэм лирасының сести сереналардың сестинен үстем келип Ясон өз жолдаслары менен мәнзилге аман жетип алған. А.П.Чехов айтқанындай: «Инсанда хәмме нәрсе гөззал болыўы керек». Инсанның

даўысы да гөзаллықтың бир түри. Әлбетте атқарыўшының даўысы тембри менен жағымлы болса хэм қосықшы оны жақсы менгерип билсе сөзсиз бизди өзине тарта алады. Қосықшылықтың ең бийик шыңы болып Италия қосықшылық мектеби есапланады. Дүнья вокал тыңлаўшыларын таң қалдырған Италия қосықшыларынан: Л.Паваротти, П.Доминго, Т.Монте, хэм тағы басқаларды атап өтиўге болады. Республикамыздың қосықшыларынан Б.Надиров, М.Ходжаниязов, К.Сержанов, Э.Айтаниязова, Д.Хожамбергенов хэм тағы басқаларды мақтаныш пенен тилге алсақ болады. К.С.Станиславский өзиниң «Мениң көркем өнердеги өмирим» атлы китабында баланың музыкалы-эстетика тәрбиясы жөнинде былай деп жазған: «Мен ата-анама сондай миннетдарман, себеби бизлерди ерте жастан-ақ музыканы тыңлаўға мәжбүрледі. Сөзсиз, бул мениң еситиў қәбилетиме хэм дүнья қарасының қәлиплесиўине жақсы тәсир жасады». Және де бир мысал: уллы Австриялық композитор В.А.Моцарттың әкеси-Леопольд Моцарт скрипкашы хэм музыка оқытыўшысы, баласының қәбилетин ертеден сезинип оның музыка тәрбиясы менен жеке өзи шуғылланып 4-5 жасында музыка дөретиўине, 6 жаста концертлер

шөлкемлестириў ушын көп тер төккен. В.А.Моцарт 12 жасында биринши операсын жазған.

Демек, баланың музыкалы тәрбиясын қанша ерте басласа, соншама жақсы нәтийже болады. Хәттеки баласының бесигин тербетип отырып, айтқан ана хәйийи де үлкен қәсийетке ийе болып баланың еситиў қәбилетлерине, музыкалы тәрбиясына, музыкаға болған ықласының пайда болыўына тәсир жасайды. Бесиктиң жанына магнитофон ямаса радиоприемник қойып, тыныш музыка қойып балаға еситтirse жылап атырған бала тынышланады, хәттеки уйықлап та қалады.

Әсиресе, музыканы театр сахналарында жанлы еситсе, ол балада жақсы тәсир қалдырып, музыкаға деген ықласын буннан да бетер беккемлеўи сөзсиз. Музыкалы спектакльлерде хор атқарыўшылығын тыңлап сеслер дүньясының, көп сесликтің гөзаллығына тән бериўи мүмкин. Уллы рус оқытыўшысы К.Д.Ушинскийдиң айтқанындай: «Қосыққа, әсиресе хор атқарыўындағы қосықта улыўма бир тәрәпинен инсанды жанландырыўшы хэм хәрекетке келтириўши сыпатлары болса, екінши тәрәптен мийнетти улыўмаластырыўға, биргеликте белгиленген бир мақсетке ерисиўге болады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Барламов А.Е. Полная школьная пения. – М.: «Планета музыки», 2012 г.
2. Бризгалов И.С. Школа пения для баритона и баса. – Тошкен: Литературы и искусства им Гафура Гуляма, 1987 г.
3. Ризаева М. Стоновление молодого певца. – Т.: «Чулпон», 2003 г.

РЕЗЮМЕ. Одам ўқиб ёки ёзиб билмаса хам у ажойиб қўшиқ ёки куйнинг қудратли кучини ҳис этиши, қўшиқ санъати музиканинг асоси эканлиги таъкидланади.

РЕЗЮМЕ. Подчеркивается, что искусство пения является основой музыки, когда человек чувствует мощную силу прекрасной песни или мелодии, даже если он не умеет читать или писать.

SUMMARY. It is emphasized that the art of singing is the foundation of music when a person feels the powerful power of a beautiful song or melody, even if they cannot read or write.

CHOLG‘U IJROCHILIGI DARSLARINING NAZARIY VA AMALIY JIHLTLARI

Begjanov Berdaq Karimbaevich – o‘qituvchi

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: milliy musiqa, tinglovchi, ijrochilik madaniyati, tovush, ohang, an’anaviy, milliy, badiiy did, ruhiyat.

Ключевые слова: национальная музыка, слушатель, исполнительская культура, звучание, тембр, традиция, национальный, художественный вкус, дух.

Key words: national music, listener, performing culture, sound, timbre, tradition, national, artistic taste, spirit.

Harbir xalq o‘zining milliy musiqiy me’rosini sevsa, ajdodlar an’anasini ardoqlasa, uni munosib tarzda o‘zlashtirsa va qadriga yetsa, o‘zga xalqlar san’atini ham baholay oladi. Zero, bizgacha yetib kelgan musiqiy an’analar avlodlar zanjirining mustahkamligidan dalolatdir. Bu borada xalqimizning ma’naviy boyligi bo‘lgan maqomlar, maqom yo‘llariga mansub mumtoz musiqa asarlari hozirgacha o‘zining badiiy va estetik imkoniyatlarini yuqori darajada saqlab kelayotganligini alohida ta’kidlab o‘tish joiz. Ularni o‘rganish, tadqiq etish va kelajak avlodlarga yetkazish zamonamizning talab va ehtiyojida bo‘lgan dolzarb masalalardan biridir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev “Biz yangi sharoitda ma’naviy-ma’rifiy ishlarni kuchaytirishga intilmoqdamiz. Bunday yondashuv - bugungi va kelgusi rivojlanishimiz uchun mustahkam poydevordir. Shu ma’noda, Yangi O‘zbekistonni barpo etish-yaqin va olis tariximiz, betakror va noyob madaniy boylıklarimizni yanada chuqur o‘rganib, ularga tayanib, mustaqil milliy taraqqiyot yo‘limizni yangi bosqichda davom ettirish demakdir” – deb ta’kidlaydi”. [1.5]

Zero, hozirgi kunda oldimizda nihoyatda muhim, kelajagimizni hal qiladigan chuqur bilimga ega, yuksak tarbiya ko‘rgan, barkamol avlodni ya’ni, komil insonni voyaga yetkazish vazifasi turibdi. Bu vazifani amalga oshirishda ustozlarning o‘rni kattadir. Bugungi kunda ustozlar ajdodlarimizning ta’lim-tarbiya to‘g‘risida bizga meros bo‘lib qolgan yozma manbalaridan ustoz va shogirdlik talablarida belgilangan ibratli qoidalarni chuqur o‘rganish, tadqiq etish va ulardagi ilg‘or tajribalarni hozirgi zamon pedagogik jarayonlarga tadbiq etgan holda ta’lim-tarbiya ishlarida foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek xalqining musiqiy madaniyati milliy cholg‘ularga boy bo‘lib, tanbur, dutor, g‘ijjak, nay, qo‘shnay, surnay, chang, qonun, ud, rubob, doira va nog‘ora kabi cholg‘ular o‘zining mukammalligi bilan mohir ijrochilar amaliyotida

munosib o‘rin topgan. Chunki har bir cholg‘u o‘zining shakllanish tarixi, ijro imkoniyatlari, betakror, jozibali sadolanishi va muhlislariga ega. Ularning barcha siru-sinoatlarini ilmiy-nazariy tadqiq etish va yosh avlodga yetkazish har bir o‘qituvchining muqaddas burchidir.

Musiqa bugun yoki kecha yuzaga kelgan kashfiyot emas, uning kelib chiqish tarixi olis o‘tmish bilan bog‘liq. Mutaxassislar musiqa ilmini ikkiga bo‘ladilar: Sharq va G‘arb. Shubhasiz, Sharq musiqasida shaxsning zohiriy va botiniy dunyosini boyitadigan jihatlar bisyor. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy “Mahbub-ul-qulub” asarida ashulachi va cholg‘uchilar – mutrib va mug‘anniylar to‘g‘risida shunday fikrlarni bildirgan: “Shodlik oshiruvchi xonanda, g‘ammi tarqatuvchi sozanda – bularning har ikkisiga hissiyotga berilgan kishilar va ahli dardlar jon fido qiladilar. Axir, ko‘ngil xush ohangdan quvvat, ruh esa xush ovozdən oziq oladi. Har bir sozandaning kuyi dardliroq ijro etilsa, uning xonishi dardli yurakka qattiqroq ta’sir qiladi.

Biz mazkur maqolada cholg‘u ijrochiligini o‘qitish, shuningdek, o‘zbek milliy ohanglarini rubob cholg‘usida aniq va jozibali qilib yetkazish ustida olib borgan kichik izlanishlarimiz natijalari xususida fikr yuritimiz.

Musiqiy cholg‘ular insoniyat ma’naviyatini ohanglarda tarannum etuvchi vosita, ya’ni xalq ijodiyoti mahsulidir. Ma’lumki, musiqiy cholg‘ular xalqlarning moddiy hamda ma’naviy boyligidir. Chunonchi, har bir xalq o‘z milliy merosi, davrlar osha yuzaga kelgan an’analarini milliy ohanglar orqali tarannum etuvchi va xalqning milliy ma’naviyatiga xos yaratilgan amaliy san‘at namunalarini orqali ularga mos keluvchi cholg‘u asboblariga egadir. O‘zbek musiqiy cholg‘ular olami bu xususda ma’nan va moddiy nuqtai nazardan boy hamda rang-barang ekanligini e’tirof etib o‘tish lozimdir. Qolaversa, qaysiki xalqning ma’naviyati buyuk bo‘lsa, uning tarixi va unga mos merosi ham ulkandir. O‘zbek xalq cholg‘ulari rang-barang tarzda, o‘ziga xos shakllangan va musiqaning barcha tarmoqlariga

mos cholg'ú asboblari sifatida asrlar osha rivojlanib kelgan.

Boshlang'ich musiqa maktablarida qashqar rubobini ushlashdan boshlab, chap va o'ng qo'l harakatlari, tovush chiqarish, sozlanish, barmoqlar joylashuvi kabi ijro uchun uslubiy ko'rsatmalar beriladi. Shu bilan birga, ijrochilikni yanada rivojlantirish uchun nota yozuvi orqali ko'plab mashqlar, sodda va ravon usulli turli xarakterdagi texnik mashqlar tavsiya etiladi. Hozirgi kunga kelib, oliy ta'lim muassasalariga o'rta maxsus o'quv yurtlarini tugatgan yosh iqtidorli sozandalar qabul qilinmoqda. An'anaviy ijroda ishlatiladigan qochirimlar, bezaklar alohida ko'rinishda berilgan.

Ilmiy izlanishlarimiz davomida bir nechta bolalar musiqa va san'at maktablaridagi an'anaviy rubob ijrochilik sinflarining dars jarayonlari bilan tanishib chiqdik. Qolaversa, boshqa viloyatlarda rubob cholg'usi bo'yicha faoliyat olib borayotgan mutaxassislar bilan suhbatlashdik, ularni qiynab kelayotgan muammolar bilan yaqindan tanishdik. Ta'lim jarayonidagi eng katta kamchilik bu kadrlar yetishmasligi. Bolalar musiqa va san'at maktablarida faoliyat olib borayotgan rubobchi o'qituvchilarning aksariyati maqom ijrochiligini emas aksincha, xalq cholg'ú ijrochiligini tamomlagan mutaxassislar ekanligi ko'pchilikka ma'lum.

Odatda an'anaviy ijrochilik yo'nalishiga qiziqish har bir viloyatning chekka hududlarida musiqa maktablariga to'g'ri keladi. Lekin an'anaviy cholg'ú bo'yicha o'qituvchilarni yetishmasligi, milliy musiqa san'atini, jumladan maqom san'atini chekka hududlarda ham o'quvchi-yoshlarga o'rgatish va singdirishda muammolarni keltirib chiqarmoqda. Bu esa yoshlarimizning qulog'i o'zbekona ohanglardan ancha yiroqlashib ketishiga sabab bo'lmoqda. Ushbu muammoni inobatga holda moxir an'anaviy rubob ijrochilari bilan chekka hududlardagi musiqa va san'at maktablarida mahorat darslari tashkil etdik, nafaqat maqom ijrochilarini balki, xalq cholg'ulari bo'yicha ham ustoz sozandalarning ijro uslublari va tajribalarini ommalashtirishga harakat qildik.

Kuzatishlarimiz natijasida shu yana bir mummoga duch keldik. Bu bolalar musiqa va san'at maktablarida an'anaviy rubob ijrochiligiga oid darslik va o'quv adabiyotlarni mavjud emasligi. Agar o'quv adabiyotlari yo'q bo'lsa unda o'qituvchilar qaysi adabiyotlardan foydalanishadi degan o'rinni savol tug'ilishi tabiiy. An'anaviy rubob ijrochiligida o'qituvchilar asosan xalq cholg'ú ijrochiligiga oid darslik, o'quv

qo'llanma va notalardan foydalanishlariga guvoh bo'lishimiz mumkin. Ushbu adabiyotlar bilan tanishib chiqqanimizda, ko'pchiligida aydarlik yangiliklar mavjud emas.

Hozirgi davrda o'quv adabiyotlarning ham zamonaviy ko'rinishda yaratilishi ta'limning sifat va samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, cholg'ú ijrochiligi bo'yicha darslik va o'quv qo'llanmalarda boshlang'ich an'anaviy rubob ijrochilari uchun texnik mashqlar, ikki xil sozlanishdagi gammalar (minor, major, melodik va garmonik) va o'nlab kichik xalq va bastakorlik kuylarining notalarini kiritish maqsadga muvofiq. Bundan tashqari rubob cholg'usidagi ijro pozitsiyalari haqida batafsil ma'lumotlar berish lozim.

Ijrochilarga musiqadagi yuksak badiiylikni tushuntirish juda muhimdir. Asarlardagi badiiylikni xis qilish asosida o'quvchilarni dunyoqarashini kengaytiradi hamda musiqiy didini tarbiyalaydi. Ko'p sonli savodxon tinglovchilarni tarbiyalash uchun bolaligidan musiqani tushunishga va uni sevishga o'rgatish lozimdir. Musiqani sevish – bu musiqani doim tinglash demakdir. Musiqani tushunish – bu his etish, tahlil etish, bilish demakdir. Avvalambor, o'quvchilarni tinglashga o'rgatishimiz kerak. Bu jarayonda o'qituvchi o'quvchilarga asarni tinglash jarayonida nimalarga etibor berish lozimligini aytib o'tish kerak. Eng muhimi tinglanayotgan asar o'quvchilar yoshiga mos va esda qoladigan bo'lishi lozim. O'qituvchi tinglanayotgan asar mazmunini tushuntirish orqali ahloqiy-estetik tarbiya berishi lozim.

Musiqaning tinglashga o'rgatishda o'qituvchi oldiga qo'yiladigan vazifalar: - musiqa san'atiga havas uyg'otish, musiqa tinglash va amaliy vositalar orqali qiziqitirish bolalarda musiqiy ehtiyojini kuchaytirish, o'quvchilarda badiiy taasurotlarni to'plab borish. (savol javob, suhbatlar orqali) Buning uchun:

1. Tinglanayotgan asarni oddiy musiqiy pedagogik tahlil etish.

2. Tinglashda oddiy musiqa terminlarini va atamalarini qo'llab borish.

3. Kuyning oddiy tuzilishi, uning ifoda vositalarini, ritmik tuzilishlariga qarab chapak chalish va kuylashga o'rgatish.

4. Musiqaning ijodkorlari, ijrochilar turlari cholg'ú asboblari bilan tanishtirish. Shuningdek :

1. Musiqiy janrlarini bilish (raqs, balet, opera va boshqalar)

2. Asarning tuzilishini bilish (bandli, 2 qismli yoki 3 qismli)

3. Kompozitorlarning hayoti va ijodi bilan tanishtirish;

4. Musiqiy nutqni elementlarini bilish (xarakteri, tempi, dinamikasi, musiqiy ifoda vositalari va boshqalar)

5. Musiqiy estetik ma'lumotlarini berish. (tinglash madaniyati)

Shuningdek, cholg'uv ijrochiligi darslarida o'quvchilarga ijrochilik holati hususida batafsil ma'lumot berish lozim. Ijrochilik holati bir yoki bir necha darsda o'zlashtiriladigan jarayon emas. Tajriba shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi o'quvchilar bilan doimiy ravishda ijrochilik holati ustida ishlash davomida uni noto'g'ri bo'lib qolmasligi uchun nazorat qilib borish kerak. Chunki ijrochilik holati avval yaxshi bo'lib, keyinroq buzilishi ham uchrab turadi. Bundan tashqari ijrochilik holati o'quvchi – ijrochining konsert ijrochiligida, aynan yakkaxon solist sifatida, cholg'uv bilan hamohang harakat qilish jarayonida, musiqiy asarning mohiyatini ochib berishda va tinglovchi tomoshabinda badiiy-estetik taassurot qoldirishda asosiy omillardan biridir. Zero, cholg'uni yaxshi o'zlashtirish birinchi navbatda uni to'g'ri tutishdan boshlanadi.

Buyuk olim, faylasuf Abu Nasr Farobiy "Musiqqa haqida risola" asarida musiqani uch turga ajratadi. Ulardan birinchisi insonga huzur-halovat baxsh etar ekan; ikkinchisi ehtiros uyg'otib, qalbni junbushga keltirar ekan; uchinchisi esa kishini uyga toldirib, fikrlashga undar ekan. Alloma "Ixso ul-ulum" asarida musiqqa ilmi qondan zaruriyat va ehtiyoj tufayli paydo bo'lgani xususida yozar yekan, uning ahloqiy-tarbiyaviy jihatlariga alohida to'xtaladi. "Bu ilm shu ma'noda foydaliki, u muvozanatini yo'qotgan odamlar xulqini tartibga keltiradi, nomukammal xulqni mukammal qiladi va muvozanatda bo'lgan odamlar xulqining muvozanatini saqlab turadi. Bu ilm tananing salomatligi uchun ham foydalidir, chunki tana kasal bo'lsa, ruh ham ohanglar

vositada ruhni sog'aytirish asnosida tana sog'aytiriladi, ruh esa bag'ridagi quvvatning tartibga solinishi va o'z mohiyatiga moslashtirilishi orqali sog'ayadi".

"Har bir inson – deb yozadi Ibn Sino – ko'nglidagini boshqaga bildirish, boshqalarning ko'nglidagini esa o'zi bilishga muhtojdir. Shuning uchun musiqaning insonga ta'siri, shaxsning va jamiyatning ruhiy hayotidagi o'rni kompleks muammo hisoblanadi. Ushbu murakkablik va serqirralik fanga darrov kelmadi. Shu o'rinda Asafevning «...musiqqa – bu ham san'at, ham fan, ham til, ham o'yin» - degan so'zlarini eslash maqsadga muvofiqdir. [2.17]

Demak, ta'lim oluvchilarning musiqiy hamda shaxsiy xususiyatlarini, shuningdek, ijrochilik mahoratlarini tarkib toptirish, ularning ijodiy barkamolligiga katta ta'sir etadi.

O'quvchilar 1-sinf danoq musiqada mazmun borligini u kishilarning hayotini aks ettirishini bilishlari lozim. Shuningek, musiqada shakl borligini bilishlari kerak. (mazmun - bu ifoda etish yoki tasvirlash, shakl - bu kompozitorni asar mazmunini ifoda etishga bog'liq).

Rubobda ijro etish qadimdan "Uztozdan-shogirdga" tamoyili asosida o'rgatilgan. Bu jarayon uzoq davom etadigan, mahoratli ustozlardan shogirdlikning sir asrorlarini, shuningdek ijro uslublarini o'rganish, bilim, ko'nikma va malakalarini oshirishga zamin yaratadi. Bu jarayonda asosiy vosita tinglab o'rganish bo'lib, shogird quloqlari orqali eshitgan kuyni o'zi cholg'uda ifoda etishga harakat qiladi, natijada sozanda uchun eng zarur bo'lgan tinglab tushunish, diqqatni jamlash kabi hislatlar mukammal darajaga shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qosimov R.Q. «Rubob navolari». T.: 1993 y.
2. Usmonov K. «Boshlang'ich rubob darsligi». T. 1995.
3. Mansurov A., Karimova D. Musiqqa madaniyati: 5-sinf uchun darslik. –T.: G'.G'ulom nashriyoti, 2001. – 130 b
4. Matyoqubov B. Xorazm doston ijrochilarining zarhal sahifalari. –Xorazm, 1999. – 51 b.
5. Musiqqa psixologiyasi. –T.: Musiqqa, 2005. – 78 b.
6. Nazarov O. Qashqar rubobida o'qitish uslubiyoti. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Toshkent. 2008. – 108 b.

REZYUME. Maqolada rubob ijrochilik madaniyatiga xos, ayniqsa, rubob ijrochiligidagi qadimiy janr va an'analar, ijrochilikning nazariy va amaliy jihatlarini, an'anaviy ijro uslub-usullarini tiklash va ularni yosh avlod qalbiga chuqur singdirish masalalari xususida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются вопросы возрождения старинных жанров и традиций рубоб-исполнения, восстановления традиционных исполнительских приемов и привития их в сердцах молодого поколения, свойственных рубоб-исполнительской культуре.

SUMMARY. The article deals with the issues of revival of ancient genres and traditions of rubob performance, restoration of traditional performing techniques and instilling them in the hearts of the younger generation, characteristic of rubob performing culture.

KOMPOZITOR HÁM JASLAR

Gulnara Elmuratova – *assistent oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanısh sózler: kompozitor, dirijyor, muzıka, laureat, mádeniyat, mono opera, balet, drama, simfoniya, uvertyura, ariya.

Ключевые слова: композитор, дирижёр, музыка, лауреат, культура, моно опера, балет, драма, симфония, увертюра, ария.

Key words: composer, conductor, music, laureate, culture, mono opera, ballet, drama, symphony, overture, aria.

Insannıń ómiri hám onıń mádeniy turmısında muzıkanıń ornı ayrıqsha. Muzıka óneri insannıń ruwxıyatına tásir etiwdey, kewil keshirmelerine uyǵınlasıp, onı bayanlawday iláhiy kúshke iye. Óziniń kóp jıllıq tariyxına iye qaraqalpaq muzıka óneri de jáhán muzıkasına salıstırmalı ózgeshelikke iye ekenligi menen áhmiyetli.

Búgingi kúnde muzıka ónerin jaslarımızǵa keńnen tanıstırıw, olarda muzıkalıq bilimdi jetilistiriw maqsetinde usı jıldıń 18-dekabr sánesinde Nókis qánigelestirilgen mádeniyat mektebinde bul tarawda uzaq jıllardan berli dóretiwshilik etip, óziniń ájayıp hám tákirarlanbas namaları menen xalqımızdıń júrek tórinen orın alıp kiyatırǵan belgili kompozitor, dirijyor, xormeyster, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları kórkem óneri ǵayratkeri, Berdaq atındaǵı sıylıqtıń laureatı, professor Qurbanbay Zaretdinov penen oqıwshı-jaslar arasında ushırasıw keshesi bolıp ótti.

Belgili kompozitor Q.Zaretdinov 1951-jılı Kegeyli rayonınıń Shoqtarangıl elatında, Baqsı jap boyında, diyqan shańaraǵında dúnyaǵa kelgen. Mektepte birinshi ustazı Usnaddin Begjanov, al saz-ásbap shertiwdi aǵası Ziywatdin Lepestovtan úyrengen. Q.Zaretdinov Nókis muzıka hám xoreografiya bilim jurtnı oqıp hám tamamlap, soń 1970-jılı Tashkent qalasındaǵı M.Ashrafiy atındaǵı konservatoriyasında oqıwın dawam ettiredi. Kompozitor óz miynet jolın 1968-jıldan basladı. Q.Zaretdinov 1989-jıldan házirgi kúнге shekem Qaraqalpaq mámleketlik muzıkalı akademiya teatriniń bas dirijyori bolıp islep kelmekte. Derlik yarım ásirlik ómirin muzıka ónerine baǵıshlaǵan hám búgingi kúnde de dóretiwden toqtamaǵan kompozitor Q.Zaretdinovtıń bizge belgili «Watan», «Yarım sen júrgen jerde», «Xalıq ushın», «Óziń Watan»,

«Ana jer-Ana», «Búlbúl», «Sálem, Ana topraǵım», «Juldız», «Báhár, báhár», «Xosh keldiń, Nawrız», «Dayı qız», «Seniń kózleriń» h.t.b. qosıq hám romansları, «Posqan el» oratoriyası, «Aral muńı» a kapella xor syuitası, «Tirsekler», «Laqqılar» hám «Yar diydarı» muzıkalı komediya hám dramaları, házirgi kúnde «Tumaris» operası, «Edige» operası hám muzıkalı draması, «Qırıq qız» baleti, «Berdaq» muzıkalı draması, «Xalıq ushın» operası hám «Aralım meniń» monoperası teatrımızda saxnalastırılıp, tınlawshılarımız súyip tınlaytuǵın shıǵarmalarǵa aylandı. [1]

Qaraqalpaq muzıka óneriniń rawajlanıwına salmaqlı úlesin qosıp kiyatırǵan kompozitor Q.Zaretdinov penen ótkerilgen saltanatlı keshe dawamında oqıwshı-jaslar kompozitoriniń ómiri hám dóretiwshiligi menen keńnen tanısw maqsetinde keshe miymanına ózleriniń qızıqtırǵan sorawların berip, óz gezeginde tiyisli juwapların aldı, al dóretiwshiligine baylanıslı sorawlarǵa shıǵarmalardı simfoniya orkestr menen birgelikte janlı atqarıp berildi. Sol sebepli bul kesheni ushırasıw-koncert keshesi dep atasaqta boladı. Kompozitoriniń dóretiwshiliginen dúzilgen koncert baǵdarlaması «Jaslıq» simfoniya orkestr ushın uvertyura, «Tumaris» operasınıń Tumaristiniń ariyası, «Xalıq ushın» operasınıń Berdaqtıń ariyası, «Aralım meniń» mono operasınıń shayırdıń qosıǵı, I.Yusupov sózine «Bul jer ele zor boladı» sıyaqlı qosıq-namalar menen ushırasıw keshesiniń kórkemligi arttı.

Keshe sońında Nókis qánigelestirilgen mádeniyat mektebiniń direktori hám «Muzıka teoriya» bólimi kafedrası baslıǵı hám oqıtıwshıları tárepinen minnetdarshılıq sózleri aytılıp, miymanımızǵa estelik sawǵaları tapsırıldı. Bul sıyaqlı ushırasıw keshelerdiń jaslarımızǵa kórkem

ónerge mehir qoyıp, olarda muzıka mádeniyatın

qalıplestiriwde ornı ayırıqsha.

Paydalanılğan ádebiyat

1. Q.Zaretdinov shıǵarmaları hám biografıyası.

REZYUME. Bul maqalada muzıka óneriniń insan ruwxıyatına tásir etiwı, kewil keshirmelerine uymlastırıwshı iláhiy kúshke iye ekenligi hám kompozitor Qurbanbay Zaretdinovtıń jaslarǵa muzıka haqqındaǵı úgit-násiyatı haqqında sóz etiledi.

РЕЗИЮМЕ. В этой статье речь идет о влиянии музыкального искусства на психику человека, о божественной силе, гармонизирующей переживания сердца, и наставлениях композитора Курбанбая Заретдинова молодежи о музыке.

SUMMARY. This article discusses the influence of musical art on the human psyche, the divine power that harmonizes the experiences of the heart, and the teachings of composer Qurbanbay Zaretdinov to young people about music.

BOLALAR XOR JAMOSIDA XOR ASARLARNI O'RGATISH USULLARI

Embergenova Gulayda Aytbaevna – o'qituvchi

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: bolalar xor jamoasi, pedagogik usullar, ritmik sezgi, bolalarning musiqiy rivojlanishi, mashqlar va didaktika, yoshga mos o'quv usullari, jamoaviy ijro etish.

Ключевые слова: детский хоровой коллектив, педагогические приемы, ритмическая интуиция, музыкальное развитие детей, упражнения и дидактика, соответствующие возрасту методы обучения, коллективное исполнение.

Key words: children's choir, pedagogical methods, rhythmic intuition, musical development of children, exercises and didactics, age-appropriate learning methods, collective performance.

Bolalar xor jamoasi, musiqiy ta'limning ajralmas qismi bo'lib, bolalarda musiqiy eshitish, vokal texnikasi va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu maqolada, bolalar xorida xor asarlarini o'rgatishda qo'llaniladigan pedagogik usullar, ritmik sezgi, yoshga mos o'quv usullari va jamoaviy ijro etishning ahamiyati keltiriladi.

Bolalar xor jamoasi musiqiy va ijtimoiy jihatdan rivojlanishga yordam beruvchi muhitni yaratadi. Xor jamoasida bolalar nafaqat vokal ko'nikmalarni o'zlashtiradilar, balki birgalikda ijro etish orqali jamoaviy ruhni, hamkorlikni va ishtirok etish mas'uliyatini o'rganadilar. Bu jarayon musiqiy asarlarni birgalikda ijro etishda bolalar o'rtasida bir-birini tinglash, uyg'unlik yaratish va koordinatsiyani rivojlantiradi.

Bolalar xor jamoasi orqali bolalar musiqaning asosiy elementlari bilan tanishib, vokal va ritmik texnikalarni o'zlashtiradilar. Bolalar xorida samarali pedagogik usullarni qo'llash musiqiy ta'limning muvaffaqiyatli bo'lishi uchun zarurdir. Pedagogning vazifasi – bolalarga musiqiy materialni qiziqarli va tushunarli tarzda yetkazishdir. Buning uchun repetitor turli pedagogik texnikalarni qo'llaydi, masalan:

- Vokal mashqlar - ovozni to'g'ri ishlatish va vokal nazoratini rivojlantirish uchun.

-Ritmik mashqlar - bolalarda ritmik sezgi va musiqalikni yaratish.

- Didaktik usullar - bolalarni musiqiy o'quv jarayoniga qiziqtirish va motivatsiya yaratish. Mashqlarni o'yin shaklida tashkil etish, bolalarni musiqaga yanada yaqinlashtiradi, shuningdek, ular o'z hissiyotlarini ifoda etishda erkin bo'lishlariga yordam beradi.

Ritmik sezgi musiqiy rivojlanishning asosiy omillaridan biridir. Xor ijrosi orqali bolalar, ritmni to'g'ri va aniq tushunish, uning o'zgarishlarini sezish va bajarish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Ritmik mashqlar bolalarda musiqaning vaqt va o'lchov elementlarini anglashni mustahkamlaydi. Bolalarning ritmik sezgisi va musiqiy his-tuyg'ularini shakllantirish, ularni musiqiy asarlarga chuqurroq kirish va ijro etishda yanada samarali bo'lishlariga yordam beradi. Bolalar xorida musiqiy rivojlanishning asosiy maqsadi bolalarda musiqiy eshitish, vokal texnikalar, ifodalilik va musiqiy tuyg'ularni rivojlantirishdir. Musiqiy rivojlanish bolalarda tovushni to'g'ri chiqarish, garmoniyani his qilish, va melodik tuzilmalarni anglash kabi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Pedagogik usullar,

mashqlar va musiqiy asarlar bolalarning individual xususiyatlariga qarab moslashtirilishi lozim. Shuningdek, musiqaning barcha jihatlarini o'zlashtirish orqali bolalar musiqiy va estetik didlarini rivojlantiradilar.

Xor jamoasida o'rgatiladigan mashqlar, bolalar musiqiy materiallarni samarali o'zlashtirishi uchun didaktik jihatdan to'g'ri tashkil etilishi kerak. Mashqlar, bolalarga musiqiy ko'nikmalarni o'rgatishda qadam-baqadam yondashuvni talab qiladi. Didaktik usullarni qo'llash, bolalarning bilimlarini mustahkamlash va ularda musiqiy jarayonni tushunish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Misol uchun, o'quv jarayonida bolalar uchun qo'shiqlarni bo'laklarga ajratib o'rganish, har bir bo'lakni alohida o'rganib chiqish va keyin barcha qismlarni birlashtirish samarali usul hisoblanadi. Bolalar xorida musiqiy materialni tanlashda yoshni hisobga olish juda muhim. Yoshga mos o'quv usullari bolalar uchun musiqaning o'zi va uning tuzilishi haqida tushunchalar yaratishga yordam beradi. Kichik yoshdagi bolalar uchun soddaroq va oson anglanadigan musiqiy asarlar tanlanadi, katta yoshdagi bolalar esa murakkabroq kompozitsiyalarni ijro etishlari mumkin. Yoshga

mos metodlarni qo'llash, bolalarning musiqiy qobiliyatlarini rivojlantirishni yengillashtiradi va ularga musiqa olamiga chuqurroq kirish imkoniyatini beradi. Jamoaviy ijro etish – bu bolalar xorining markaziy jihatlaridan biridir. Jamoaviy ijro, bolalarda hamkorlik, tinglash va uyg'unlikni rivojlantirishga yordam beradi. Xor asarlarini birgalikda ijro etish, bolalarning musiqiy tuyg'ularini yanada kuchaytiradi, chunki ular nafaqat individual ovozlari, balki umumiy ovozni ham boshqarishlari kerak. Bu jarayon bolalarda musiqiy va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantiradi, ular birgalikda ishlashni, har birining jamoada o'z o'rnini bilishni o'rganadilar. Bolalar xor jamoasida xor asarlarini o'rgatish jarayoni, bolalarning musiqiy rivojlanishi, jamoaviy ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish va ifodalilikni oshirishda muhim rol o'ynaydi. Pedagogik usullar, ritmik sezgi, yoshga mos o'quv usullari va jamoaviy ijro etish orqali bolalar musiqiy tajriba orttiradilar va o'z salohiyatlarini maksimal darajada namoyon etadilar. Ularning musiqiy ta'limi, nafaqat vokal va ritmik ko'nikmalarni, balki jamoada ishlashni va ijodiy ifodalanishni ham o'z ichiga oladi.

Foydalangan adabiyotlar

1. Gulomova N. Musiqiy ta'lim va pedagogika. Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti 2019.
2. Khodjaeva M. Xor pedagogikasi: Teoriya va amaliyot. Toshkent: Fan nashriyoti 2018.
3. Shamsutdinova L. Bolalar musiqasini o'rgatish metodikasi. Toshkent: San'at nashriyoti 2021.
4. Rakhimov A. Xor ijrosi va musiqiy rivojlanish. Tashkent: Akademiya 2020.
5. Jumayev F. Musiqiy ta'limda didaktika va metodika. Toshkent: Mashhur nashr 2017.
6. Turdiev B. Xor san'ati va uning pedagogik vazifalari. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti 2015.
7. Ergasheva G. Bolalar uchun musiqiy ta'limni takomillashtirish. Toshkent: Pedagogika nashriyoti 2016.
8. Zaripova A. Xor pedagogikasining asoslari. Toshkent: O'zbekiston pedagogika universiteti nashriyoti 2022.
9. Abdullaev R. Musiqiy ijro va didaktik metodlar. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti 2021.
10. Mirzaev B. Musiqiy ta'limda bolalar xori. Toshkent: "Musiqqa" nashriyoti 2022.

REZYUME. Bolalar xor jamoasida xor asarlarini o'rgatish usullari bolalarning musiqiy rivojlanishida va jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu jarayon pedagogning mahoratini talab etadi, chunki har bir bolaga mos metodlarni tanlash, ularni qiziqtirish va motivatsiya yaratish muhimdir. Xor asarlarini o'rgatish jarayonida bolalarning yoshiga qarab musiqiy materialni tanlash, ritm, vokal nazorat va ifodali ijro ko'nikmalarini rivojlantirishga e'tibor qaratish zarur. Mashqlarni o'yin shaklida, qiziqarli va didaktik jihatdan to'g'ri tashkil etish orqali bolalar orasida jamoaviy ishlash ko'nikmalari mustahkamlashadi. Xor asarlarini o'rgatishning samarali usullari nafaqat vokal texnikasini rivojlantirish, balki bolalar musiqasiga bo'lgan qiziqishni oshirish va ularning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ. Методы обучения хоровым произведениям в детском хоровом коллективе играют важную роль в музыкальном развитии детей и формировании навыков работы в коллективе. Этот процесс требует мастерства педагога, так как важно выбрать подходящие методы для каждого ребенка, заинтересовать и мотивировать их. В процессе обучения хоровым произведениям необходимо уделять внимание выбору музыкального материала в зависимости от возраста детей, развитию навыков ритма, вокального контроля и выразительного исполнения. Правильная организация упражнений в игровой форме, интересная и дидактическая, укрепляет навыки

коллективной работы среди детей. Эффективные методы обучения хорovým произведениям служат не только развитию вокальной техники, но и повышению интереса к детской музыке и раскрытию их творческого потенциала.

SUMMARY. Methods of teaching choral works in a children's choir group play an important role in the musical development of children and the formation of teamwork skills. This process requires the teacher's skill, since it is important to choose appropriate methods for each child, to create their interest and motivation. In the process of teaching choral works, it is necessary to pay attention to the development of musical material selection, rhythm, vocal control, and expressive performance skills, depending on the age of the children. Through the correct organization of exercises in the form of games, interesting and didactically correct, the skills of collective work are strengthened among children. Effective methods of teaching choral works serve not only to develop vocal technique, but also to increase interest in children's music and reveal their creative potential.

УДК.232-303; 2025

РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА КАРАКАЛПАКСТАН

*Г.И.Ходжаметова – кандидат исторических наук, профессор
Заведующей кафедры «Вокал» Нукусского филиала
государственного института искусств и культуры Узбекистан*

Таянч сўзлар: мусика, маданият, санъат, колорит, рамз, ижод, миллий колорит.

Ключевые слова: музыка, культура, искусство, колорит, символ, творчество, национальный колорит.

Key words: music, culture, art, color, symbol, creativity, national color.

Теоретический аспект музыкального искусства каракалпакского народа представляет собой систему знаний и принципов, основанных на многовековых традициях устного творчества, включая анализ ладовой структуры, ритмических особенностей, жанров и исполнительских техник. Важнейшие элементы этого теоретического аспекта опираются на фольклорную основу, которая отражает национальные черты и исторический опыт народа. Также теоретические аспекты традиционного музыкального искусства основаны на глубоко укоренившихся устных традициях, что отражает специфику культурного наследия региона. Музыкальная теория каракалпаков неразрывно связана с народными песнями, эпическими произведениями (жырау) и инструментальной музыкой. Эти аспекты определяют ключевые элементы музыкальной системы каракалпаков, такие как ладовая структура, ритмическая организация, импровизационность и исполнительские практики. [3.82]

Теоретический аспект в традиционном музыкальном искусстве каракалпакского народа, зародившееся много веков назад, представляет собой негаснущее наследие духовной культуры. Во время встречи

представителями сферы культуры Республики Узбекистан 3 августа 2017 года, Президент Ш.Мирзиёев, отмечая важность воспитания подрастающего поколения в духе преданности традиционной культуре и искусству, отмечая место, роль и значение изучения литературы, культуры и искусства вместе с тем справедливо оценивая достижения и недостатки этих сфер науки, призвал оказывать всяческую поддержку их дальнейшему развитию. [1.1]

Так же отметил о значимости, результативности прошедшего открытого и искреннего диалога, твердо подчеркнул, что у нас достойная восхищения великая история, достойные восхищения великие предки, достойные восхищения несметные богатства. И я убежден - у нас будет достойное восхищения великое будущее, великие литература и искусство. [2.1]

Развитие музыкальной культуры Каракалпакстана связано с этнической и культурной идентичностью каракалпаков, народов Центральной Азии, которые принимали музыкальные элементы у соседних культур, сохраняя при этом собственные уникальные традиции:

- Этническое многообразие в Каракалпакской музыке впитывала элементы

музыки соседних народов — казахов, узбеков, туркменов и других. Это привело к созданию уникальной смеси музыкальных стилей и жанров.

- Эпические жанры, такие как жырау, играли важную роль в формировании музыкальной культуры. Эти эпические повествования передавались от поколения к поколению через устную традицию, что оказало сильное влияние на развитие музыкальной формы и содержания произведений.

- Устная традиция в музыкальной культуре Каракалпакстана долгое время сохранялась через устные формы передачи знаний, что обусловило высокую степень импровизационности и вариативности в музыке. Основой музыкальной теории каракалпакского народа является сложная система ладов и ритмов, которая отличается от западной музыкальной теории:

- Лады каракалпакской музыки используют модальные структуры, такие как пентатоника, гексатоника и другие традиционные тюркские лады. Эти лады создают особый музыкальный колорит, характерный для центральноазиатских народов.

- Ритмическая система в традиционной каракалпакской музыке часто встречаются нечетные размеры, такие как 5/8, 7/8 или 9/8, что придает музыке особую динамику. Эти ритмы тесно связаны с повествовательными жанрами, такими как жыры, и подчеркивают драматическое развитие событий.

- Ритмическая гибкость в эпических жанрах часто используется гибкая ритмическая структура, что позволяет исполнителям варьировать ритм и темп в зависимости от эмоций и характера сюжета. [4.215] Современное музыкальное образование в Каракалпакстане развивает как традиционные формы музыкального искусства, так и знакомит учащихся с элементами западной музыкальной теории. Это способствует сохранению и развитию музыкальной культуры региона. Таким образом, теоретические аспекты развития музыкальной культуры Каракалпакстана охватывают как традиционные элементы ладовой и ритмической организации, импровизационные техники и устную передачу знаний, так и современные тенденции, включающие интеграцию западных музыкальных систем.

Останавливаясь на задачах, которые необходимо решить для развития литературы,

искусства и культуры, Президент сказал: «Наш народ — народ любящий искусство, поэтому хочет видеть нравящихся ему исполнителей, не только на экране телевизора или на сцене, но и на мероприятиях, связанных с радостными событиями их жизни». Ведь обретением независимости перед культурными учреждениями Узбекистана закономерно встают вопросы разработки новых концепций национальной культуры, совершенствования подготовки специалистов этой отрасли. [2.3]

В развитие теоретического аспекта в музыкальном искусстве внёс вклад и изобразительное искусство, сыгравшее большую роль в воспитании тонкого эстетического вкуса у посетителей, чувства глубокой любви к родной земле, ее природе и гордости за свою Родину, в выработке у них навыков зрительского восприятия картин жизненной действительности. При осмотре образцов замечательного искусства мастеров кисти и резца-живописцев, скульпторов у посетителей выставочных залов невольно пробуждается чувство прекрасного, которое облагораживает их духовный мир.

После обретения страной независимости возродилась национальная культура и искусство, в целом, духовность. Реализуются меры, направленные на развитие национального музыкального искусства. На самом высоком уровне проводятся международные конференции и смотр-конкурсы, посвященные изучению и бережному сохранению музыкального наследия народа, передающегося от поколения к поколению. [5.101-103]

Сегодня особое внимание уделяется развитию национальных театров, занимающих важное место в культурной системе нашей страны. «Театр, один из самых популярных и влиятельных видов искусства в мире, веками призывал людей к человечности и добру, служа воспитанию в их сердцах благородных качеств и прекрасных чувств, укреплению принципов мира, дружбы и согласия, высокой нравственности и справедливости в жизни общества». [3.1]

В этом смысле одним из актуальных вопросов становится широкое развитие театрального искусства среди каракалпаков, одного из крупнейших народов многонационального Узбекистана. В связи с этим сохраняется необходимость научного исследования механизмов, критериев, методов, факторов и принципов, связанных с конструктивным значением театрального

искусства в формировании каракалпакской национальной культуры.

В развитии культуры и искусства произвел огромный вклад национальный хореографический ансамбль «Айқулаш жулдызлары», которое своей разнообразностью стиля и колоритом открывает миру национальную культуру народа. Эта мысль нашла свое отражение в выступлении Президента Республики Узбекистан Ш.Мирзиёева с представителями узбекской творческой интеллигенции: «Наш народ - народ, любящий искусство исполнителей, поэтому он желает видеть их не только с экрана телевизора, но и во время торжественных мероприятий, Устраиваемых по радостным событиям» - подчеркнул он. За свою более полувековую деятельность народный фольклорный ансамбль «Айқулаш жулдызлары» сумел поднять незабвенное наследие национальное искусство, на новую ступень. [6.76]

За годы независимости произошли значительные исторические события повлиявшие на реализацию нашей национальной идентичности и возрождение наших национальных ценностей. Искусство Каракалпакстана нашло признание на международном уровне в той же степени, как искусство любого другого народа. Существенный вклад в этом деле принадлежит коллективу каракалпакского государственного фольклорного ансамбля «Айқулаш жулдызлары».

В формирование национального хореографического ансамбля «Айқулаш жулдызлары» сыграла балетмейстер Елизавета Петросова, которая в 1956 году приехавшая из Ташкента вынуждена была собрать юношей и девушек, танцующих в театре и филармонии, а также пополнить их ряды талантливыми любителями. После республиканских самодеятельных отборов было усовершенствовано, и под его руководством несколько молодых талантов были приняты на работу в театр и филармонию. Руководители филармонии, директор Ю.Шарипов вместе с балетмейстером Е.А.Петросовой постарались собрать молодых талантов со всех регионов республики для сборов состава ансамбля. Благодаря этому большим заслугам ансамбль добился полной сборки своего состава лишь в начале 1960-х годов.

Первым художественным руководителем ансамбля возглавила народная артистка Узбекистана и Каракалпакстана, балетмейстер

Е.А.Петросова, более 10 лет под её руководством ансамбль исполнял танцы различных репертуаров народов СНГ. Воссоздала множество национальных танцев в новой постановке. Помошниками были утверждены режиссер и актер Юлдаш Шарипов, а также Рима Адыкова, одна из талантливых учениц Али Ардобуса Ибрагимова, балетмейстера того же театра. [7.43]

Многие молодые талантливые люди пополнили ряды и показываются народу. В 1940-е годы балетмейстер Али Ардобус Ибрагимов создал искусство хореографии в нашей республике, а своей красотой, сильным чувством к художественному искусству и смелостью на этом пути балетмейстер Лизаханым Петросова, сотрудница, внесшая большой вклад в Развитие хореографического искусства в Казахстане оставила след в истории. Танец - это вид искусства, зародившийся в глубокой древности и играющий с тех пор большую роль в жизни общества.

Искусство танца жизнеутверждающе. Оно живет во имя человека, во славу его, воспевает его величие и здоровый дух. Как сказал К.Голейзовский: «Искусство без мысли и вдохновения, какова бы ни была его внешность, - не существует». [8.54] Недавно 4 декабря в Стамбульском университете прошла конференция «Певец духовного мира», посвященная 200-летию со дня рождения великого каракалпакского поэта Ажинияза Косыбай-улы. Ученые из Турции и Каракалпакстана выступили с лекциями о литературном наследии великого поэта и культуре тюркских народов. Отмечалось, что в рамках постановления главы нашего государства «О широком праздновании 200-летия выдающегося каракалпакского поэта и мыслителя Ажинияза Косыбай-улы» от 16 июля текущего года осуществляется большая работа. Включение даты в международный Список юбилейных дат ЮНЕСКО вселяет в сердца чувство гордости.

Ажинияз Косыбай-улы — один из великих и мудрых поэтов, оставил бесценное наследие для будущих поколений и поклонников литературы. В этом году было проведено много мероприятий, знакомящих народы мира с его наследием. Представлена опера «Ажинияз», снят художественно-публицистический фильм «Ажинияз», в Нукуском государственном педагогическом институте создан музей поэта. Состоялась

международная конференция, посвященная его творчеству, а в Ташкенте широко отметили юбилей поэта. На конференции молодежь подробно ознакомили с творчеством Ажинияза Косыбай-улы. [9.32]

18-20 ноября в Российской Федерации прошли «Дни культуры Узбекистана». В рамках «Дней культуры Узбекистана» состоялась концертная программа с участием узбекских и каракалпакских артистов.

В 2024 году 27 ноября в Республике Татарстан города Казани состоялась церемония открытия Международного фестиваля тюркских и восточных народов «Восточный базар». Заслуженный артист Каракалпакстана Б.Темирбаев и лауреат премии «Нихол» А.Пиязов приняли участие в нем со своими песнями и поделились хорошим настроением с участниками фестиваля. А также принимали участие творческие коллективы из около 40 стран мира.

Танец, возникший как жанр прикладного назначения, всегда был прочно связан с определенными условиями его исполнения и восприятия, с конкретной жизненной ситуацией. Так, к примеру, обязательная составная часть богослужения - культовые пляски обладали величественным, строгим, торжественным характером; движения и музыка в них зачастую были строго регламентированы и обусловлены особенностями церемонии. Возникнув в недрах бытового искусства, они в дальнейшем значительно выходили за рамки прикладного

жанра, требовали для своего исполнения профессионалов в области танца и музыки. [8.73]

Среда и обстоятельства, в которых возникал тот или иной танцевальный жанр, играли огромную роль не только при его зарождении, но и в дальнейшем развитии, в формировании особенностей хореографического искусства. С самого зарождения танцевальной культуры любого народа происходит взаимосвязь с другими видами искусства и взаимовлияние различных жанров.

Танец - один из древнейших форм народного искусства, при котором с помощью движений, люди обобщали и мужские танцы «Аңғалак», «Арал жигитлери», «Дали жигит», «Ғодалак», «Ушырасыў» и др. Наиболее значительны заслуги первых исполнителей танцевальных постановок, Заслуженных артистов Узбекистана Шамена Жантилеуова, Юсуфа Абипова, Сабита Разиева, Заслуженных артистов Каракалпакстана Шайды Бекмуратовой, Райсы Базарбаевой, Кобейсина Бердибекова и Полата Надирбаева. Ансамбль прошел долгий творческий путь с момента своего образования. Он пользовался популярностью среди своих зрителей благодаря уникальному творческому характеру. Эти успехи были достигнуты и результате беспрестанного повышения профессионального мастерства исполнителей, новых экспериментов и умелого исполнения народных танцев и танцев народов мира.

Использованная литература

1. Мирзиёев Ш. На встрече с интеллигенцией Узбекистана. 03.08.2017 <https://president.uz/ru>.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. Тошкент «Ўзбекистон», НМИУ, 2018.
3. Мирзиёев Ш. Халқаро театр куни муносабати билан мамлакатимиз театр санъати ходимларига табригидан. Халқ сўзи, 2021 йил 27 март, № 62 (7842) с. 1.
4. Звуковой мир каракалпаков. Диалог культур Центральной Азии. Ташкент 2008.
5. Вызго Т.С. Развитие музыкального искусства Узбекистана и его связи с русской музыкой. Москва: Музыка, 1970. Совет Қарақалпақстаны, 1983, 30 апреля.
6. Байрам Мурадов «Звёзды Айкулаша». Газета «Вести Каракалпакистана 28 апреля 2009 года №34 (17398).
7. Юлдашева З. Ойын өнери. Учебное пособие. «Voris» 2024.
8. Айтмуратов Ж. Культура и искусство Каракалпакстана XX века. Монография. Нукус «Билим» 2024 г.
9. Петросова Е. «Каракалпак ойын өнери» Методическое пособие. «Фан зиёси» 2023.
9. Алланазаров Т. Некоторые вопросы истории каракалпакской драматургии.— Нукус: Каракалпакстан, 1978.

РЕЗЮМЕ. Мақолада халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиёт дарсликларида шеърини дoston жанри сифатида ифодаланган тарихий кўшиқларни ўз анъана ва урф-одатларида сақлаб қолган қорақалпоқ халқи ҳақида сўз юритилиб, уларнинг сюжет асосини ижтимоий ҳаётдаги муҳим воқеалар

ва ўтмишдаги ташки сий қарама-қаршиликлар ташкил этади. Қорақалпоғистон мусика маданиятини ривожлантиришда бой мусикий аъналарни ўз ичига олган ноёб маданий меросга эга.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается о Каракалпакском народе, в своих традициях и обычаях сохранившие исторические песни, выраженных как жанр поэтического дастана в устном народном творчестве и в учебниках по классической литературе, основой их сюжета составляют значимые события из социальной жизни и внешних политических противостояний прошлого. В развитии музыкальной культуры Каракалпакстан, имеет уникальное культурное наследие, которое включает богатую музыкальную традицию.

SUMMARY. The article tells about the Karakalpak people, who have preserved historical songs in their traditions and customs, expressed as a genre of poetic dastan in oral folk art and in textbooks on classical literature, their plot is based on significant events from social life and external political conflicts of the past. In the development of musical culture, Karakalpakstan has a unique cultural heritage, which includes a rich musical tradition.

ANTOLOGIYA – QUNLI DÓRETPE

Jabbarbergen Xojanov - docent

Mexriban Xojanova - úlken oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanish sózler: antologiya, saxna, kompozitor, professional, nota, prezentaciya, laureat, opera, balet, klavir, partitura, simfoniya, orkestr.

Ключевые слова: антология, сцена, композитор, профессионал, нота, презентация, лауреат, опера, балет, клави́р, партитура, симфония, оркестр.

Key words: anthology, scene, composer, professional, sheet music, presentation, laureate, opera, ballet, keyboard, score, symphony, orchestra.

Qosıq, saz ázelden qan qanıwızǵa sıngen, júregimizge mórlengen ájayıp sezimlerdiń jırshısı hám ishki tuyǵıarımızdı muzıka arqalı jetkeriwshi tiykarǵı qural esaplanadı. Alımlardıń sóz tawsılǵan jerde, yaǵnıy, sóz benen jetkere almaǵan debdiw jırlarımızdı, kewil sırlarımızdı saz arqalı jetkeriw kerek, degen ullı danalıq ǵápi júdá orınlı ayılǵan. Xalqımız sazǵa janı qumar, qulaǵınıń qurıshın qandıratuǵın sıyırılı namalardıń dóretiwshisi hám atqarıwshısı, tınlawshısı hám shertiwshisi esaplanadı. Bul tarawda tuwma talantı menen ǵana saxnalardı jawlap alǵan, tınlawshılardıń diydinen shıǵatuǵın namalardıń avtorları álbette kompozitorlar.

Kompozitor – ol shayır dóretken sózge jan berip, atqarıwshınıń saxna arqalı jańlaǵan jaǵımlı qosıqlarınıń dóretiwshisi sanaladı. Milliy muzıka ónerimizdiń ullı tulǵaları bolǵan xalqımızǵa belgili baqsı hám sazandeler, kompozitorlar hám muzıka dóretiwshileri qalaberdi muzıka iliminiń rawajlanıwına bekkem úles qosqan talantlı tulǵalardıń ómiri hám dóretpeleri jóninde jaqın arada qunlı baspa ónimi jariqqa shıqqan joq edi. Mine usı qayırılı isti xalqımızdıń ullı kompozitori, professional muzıka tarawınıń professorı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikalarınıń kórkem óner ǵayratkeri Najimaddin Muxammeddinov baslap berdi. Shinında da,

Najimaddin aǵa ullı ustaz baqsılardı kózi kórip, olardan muzıkanıń álwan sırların úyrengen, úlken hám kishi jastaǵı muzıka ǵayratkerleri menen zamanlas hám záńgiles bolǵan talantlı dóretiwshi insan. Sol ushın da kompozitor elimizdiń muzıka tarawınıń órkenlewine, mádeniyat hám kórkem óner tarawınıń gúllep rawajlanıwına ózleriniń salmaqılı úleslerin qosqan ullı talant iyeleri tuwralı kerekli maǵlıwmat hám olardıń jazǵan shıǵarmaların, notaların jámlep, úlken kitap etip basıp shıǵarıw hám bul kitap arqalı jas óner iyeleri, keleshek áwladlarımızǵa atabalarımızdıń qaldırıp ketken ruwxıy suwsın ǵaziynesi bolǵan ájayıp nama qosıqlardı, kompozitorlardıń kelbetin miyras etip qaldırıwdı niyet etti. N.Muxammeddinovtıń bul tilegi usı jıldıń jaz aylarında ámelge astı. Ol kóp waqıttan berli kewline túyip júrgen ármanın iske asırıp, bir-qansha waqıt ishinde jıynalıp, izlengen materialları jámlep, Qaraqalpaqstan kompozitorları, muzıka dóretiwshileri hám izertlewshileriniń antologiyası» atamasındaǵı qunlı dóretpе dúnyaǵa keldi.

Bul kólemlı kitaptıń baspadan shıǵarılıwı Respublikamızdıń mádeniyatı hám kórkem óneri ushın úlken sawǵa boldı desek asıra siltegen bolmaymız. Kitap «Qaraqalpaqstan» baspası tárepinen 200 nusqada basıp shıǵarılıp,

Respublikamızdın barlıq oqıw orınlarına, jámáát shólkemlerine tapsırıldı. Sonday-aq, N.Muxammeddinov kitaptın prezentaciya keshesin Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası Nókis filialında saltanatlı túrde ótkerip, kitaptan barlıq marxum kompozitorlardın shańaraq aǵzalarına hám awqamnıń aǵzalarına, jas qánigelerge inam etti. Bul kitapta 70 ten aslam kompozitor hám muzıka qánigeleriniń ómirbayanı, shıǵarmaları hám notaları, foto súwretleri jám bolǵan.

«Qaraqalpaqstan kompozitorları, muzıka dóretiwshileri hám izertlewshileriniń antologiyası» atamasındaǵı bunday basılıw muzıka óneri tariyxında birinshi ret baspadan shıqpaqta. Bul kitapta xalqımızdın muzıka kórkem ónerin rawajlandırıwǵa úlken úleslerin qosqan bir qatar kompozitorlar hám muzıka dóretiwshileriniń ómiri hám dóretpeleri haqqında maǵlıwmatlar berilgen. Sır emes, búgingi rawajlangan jańa dáwirimizde barlıq tarawlarda jańalanıwlar bolmaqta. Sol ushın da, Jańa Ózbekstanda jańa imkaniyatlar esigi ashılıp, bul biz dóretiwshilerge ilham baǵıshlap atır. Sol tiykarda, jańalanǵan ásirimizde jarıq kórip atırǵan bul kitapta sońǵı payıtları úrdiske aylanǵan muzıka álemindegi úsh áwlad dóretiwshi wákilleriniń xızmetleri sáwlelengen. Bul basılımdı Jańa Ózbekstannıń, Jańa Qaraqalpaqstannıń jańa toplamı dep aytsaq asıra siltegen bolmaydı. Antologiya muzıka ónerinde ilimiy jumıslar alıp barıp atırǵan insanlar ushın kerekli qollanba bola aladı. Kitapta Japaq ata Shamuratovtan baslap belgili kompozitor hám

baqsılar, muzıka izertlewshileri K.Ótegenov, Q.Qurbanov, D.Allanazarovlardın ilimiy jumısları keń orın alǵan. Sonıń menen qatar Xalıqaralıq tańlaw laureatları, jas kompozitorlar, kompozitorlar hám bastakarlar awqamı aǵzaları da qamtilǵan.

Antologiyanı jazıwda, maǵlıwmatlardı toplawdı juwaplı redaktorlar muzıka sınıshısı G.Kamalova hám awqamnıń juwaplı xatkeri A.Jaqsimuratova hám notaların tergen muzıka redaktori M.Nasirovlardıń miynetini ayrıqsha diqqatqa ılayıqlı ekenligin atap ótiw orınlı. Mine, usı islerge bas qas bolıp, bir jaǵadan bas, bir jeńnen qol shıǵarıp, jámáatti birlestirgen N.Muxammeddinov kitaptın hárbir betine, kólemi hám sapasına, mazmunına ayrıqsha diqqat awdardı.

N.Muxammeddinov hám kompozitor, hám professor sıpatında bunnan ilgeri de qaraqalpaq xalqınıń birinshi milliy operası «Ájiniyaz»dın, tuńǵısh baleti «Ayjamal»dın hám birinshi etnoopera «Gúlayım»nıń kitapların tórt tilde baspadan shıǵarǵan edi. Nota teksti millet tańlamaydı, sol ushın da kompozitor hárbir operanıń klavir hám partitura variantların shıǵarıp, keleshekte bul shıǵarmalardı dúnya saxnalardı hám milliy saxnamızda simfoniya hám xalıq sazları orkestri menen atqarıwǵa qolaylı etip shıǵardı. N.Muxammeddinovtıń bul úlgili hám inabatlı isleri hár bir miynet pıdayısınıń, jas kompozitorlardın ilham-yoshına túrtki boları sózsiz.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. B.Sayfullaev, T.Bayandiev. «Qaraqalpaq teatri tariyxı» T. «Fan ziyosi». 2023.
2. N.Muxammeddinov. «Antologiya». «Qaraqalpaqstan» baspası. 2024.

РЕЗЮМЕ. Qo‘shiq, musiqa azaldan qon-qonimizga singib ketgan, yuragimizga muhrlangan ajoyib tuyg‘ular kuychisi va ichki his-tuyg‘ularimizni musiqa orqali yetkazuvchi asosiy vositadir. Olimlarning so‘z tugagan joyda, ya‘ni so‘z bilan yetkaza olmagan behuda qo‘shiqlarımızni, ko‘ngil sirlarimizni so‘z orqali yetkazish kerak, degan buyuk hikmatli gapi juda o‘rinli aytilgan.

РЕЗЮМЕ. Песня и музыка издавна укоренились в нашей крови, запечатлелись в наших сердцах, являются певцом чудесных чувств и основным средством передачи наших внутренних переживаний через музыку. Великая мудрость ученых о том, что там, где заканчиваются слова, то есть мы не можем выразить словами, мы должны передать наши песни и тайны наших сердец через музыку, очень уместно сказано.

SUMMARY. Song and music have long been ingrained in our blood, sealed in our hearts, singers of wonderful feelings, and the primary means of conveying our inner feelings through music. The great wisdom of scholars that when words run out, that is, when words fail to convey, we must convey our poems and secrets of the heart through words is very aptly stated.

SKRIPKA VA G'IJJAK CHOLG'U SOZLARINI KELIB CHIQISH TARIXI

Kenzhebaeva Sabira Saylauovna – dotsent

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: skripka, g'ijjak, kamon, lyutna, dasta, harrak, V.Baxman

Ключевые слова: скрипка, гиджак, смычок, лютна, гриф, подставка, В.Бахман

Key words: violin, gidjak, bow, lutna, fingerboard, bridge, V.Baxman

KIRISH. Xalqimiz orasida “G'ijjak oldin paydo boʻlganmi yoki skripka?”, “Ikkalasi ham bir xil cholgʻu emasmi?” kabi savollar tez-tez uchraydi. Bayramlar, toʻylar va marosimlar bu cholgʻu sozlarining sevimli ijrosisiz oʻtmaydi. Har ikkalasining oʻziga xos, bir-biriga oʻxshamagan jihatlari mavjud. Shunday ekan mazkur maqola orqali g'ijjak va skripka haqidagi savollarga munosib javob bergan holda qiziqarli maʼlumotlarni yetkazishni muhim deb hisobladik.

Tarixiy manbalarga koʻra bu ikki cholgʻu sozi ham “torli cholgʻular” deya yuritilgan umumiy nom ostida shakllangan. Ularning rivojlanishi bir qator bosqichlarni bosib oʻtdi. Birinchi boʻlib qadimiy kamonga oʻxshash yoysimon shakldagi yogʻochga ot qili tortilgan cholgʻu paydo boʻldi. Bunda rezonator vazifasini inson ogʻzi, qavoq hamda toshbaqa kosasi bajargan.

Torli-kamonli cholgʻular eramiz birinchi ming yilligining uchinchi qismida paydo boʻlgan degan taxminlar bor. Bu toʻgʻrida X asrda Al-Forobiy toʻlaroq sharhlagan va uning toʻrtinchi torini oʻzlari taqib, ushbu cholgʻuda ijod etganlar. Bu cholgʻuning ilk nusxasi toshbaqa kosasidan yasalgan boʻlib, dastasi yogʻochdan, tori esa ot qilidan taqilgan ekan. Xorazmning oʻng va chap qirgʻoqlarida olib borilgan arxeologik qazilmalar natijasida qadimgi Xorazm xalqlarining musiqa cholgʻulari tarixiga oid juda qiziqarli tasviriy materiallar topilgan.

1945-1950 yillarda Tuproq-qalʼada olib borilgan qazilmalar (eramizning III-IV asrlari Xorazmning oʻng qirgʻogʻi) natijasida juda koʻp naqsh bezaklari ichida 3 ta musiqa cholgʻularining obrazi tasvirlanganini koʻrishimiz mumkin. Bular 6 torli kichik burchakli arfa, ikki torli lyutnyasimon cholgʻu va qumsoat shaklidagi ikki tomonlama barabandir.

Shunday qilib, yurtimizda olib borilgan arxeologik qazilmalar jarayonida topilgan qoya toshlardagi naqshlar (rasmlar), terrakota (sopol) haykalchalari, mis va kumush idishlarda tasviri tushirilgan cholgʻu ushlagan sozandalar, qadimgi davr musiqa madaniyati cholgʻularining rang-barangligidan dalolat beradi. Natijada zarbli,

shovqinli va qisman damli cholgʻular ibtidoiy jamoa davrida maʼlum miqdorda takomillashgan. Avval zarbli, keyin shovqinli, damli va nihoyat torli cholgʻular paydo boʻla boshlagan.

Skripka cholgʻusi boshqa torli-kamonli cholgʻular (alt va violonchel) singari koʻplab rivojlanish bosqichlarini bosib oʻtdi. Oʻz navbatida bu rivojlanish jarayonlari turli davrlarning ijtimoiy hayoti, siyosiy oʻzgarishlari hamda musiqa madaniyati bilan uzviy bogʻliq edi. Kamonli cholgʻularning kelib chiqishi uzoq tarixga borib qadaladi. Skripkaning tarixini Yevropa xalqlarining cholgʻu madaniyati topilmalaridan oʻrganish maqsadlidir. Sababi, skripka professional cholgʻu asbob sifatida aynan Yevropada ommalashgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI

Insoniyat yogʻoch tolalar tovushini eshitishni boshlagan davrda musiqaga asos solingan degan taxminlar mavjud. Dastavval cholgʻu sozlarini yaratish uchun hayvon suyaklarida kamon yasalgan. Koʻplab izlanuvchilar, shu jumladan, V.Baxman kamonli cholgʻularning kelib chiqishini uzoq davrlarga borib taqalishini aytib oʻtadi. Yana boshqa bir fakt, fransuz cholgʻushunos olimi Garno hujjatlar asosida shuni koʻrsatadiki, VI asrlardayoq Gallarda torli-kamonli cholgʻular mavjud boʻlgan.

Skripka (slavyancha skri – gʻijirlamoq) – torli kamonli musiqa cholgʻu asbobi. Skripkasimon cholgʻu asboblari orasida (S, alt, violonchel, kontrabas) yetakchi, eng baland registrli soz. 4 ta tori kvinta intervali boʻyicha sozlanadi. Diapazoni 4 oktavadan oshiq. Umumiy uzunligi – 600 mm. Skripkaning klassik shakli XV-XVI asrlarda Italiya va Fransiyada yuzaga kelgan. XVII-XVIII asrlarda Shimoliy Italiya, ayniqsa, Kremona ustalari N.Amati, J.Gvarneri, A.Stradivari va boshqalar Skripkaning mukammal namunalarini yaratishgan[1.231].

Skripkadan qolishmaydigan, unga yaqin boʻlgan kvinta intervaliga sozlanadigan, Markaziy Osiyo mutafakkirlarining asarlarida oʻz aksini topgan musiqa cholgʻularidan biri “Gʻijjak” sozidir.

G'ijjak – torli-kamonli musiqa cholg'usi bo'lib, Sharq xalqlarida keng tarqalgan. Uni "G'ipchak" nomi bilan Forobiy yaratgan. Ibn Sino daslabki ikki torini kvartaga sozlagan. Qulmuhammad Udiy esa "G'ijjak"ka uchin torga qo'shgan. Navoiyning "Majolis un-nafois" asarida aytilishicha, "G'ijjak"ni chala bilish saroy sodanlari uchun shart bo'lgan. O'rta asrda Alijon G'ijjakiy, Xo'ja O'zbek G'ijjakiy kabi san'atkorlar mashhur bo'lgan[2.672].

G'ijjak o'tirib chalinadigan sozlardan biri. G'ijjak qobiqchasining pastki qirrası tizzaga o'rnatiladi. G'ijjak sozi o'zining texnikasi, chalish usullari jihatidan kamonchalik guruhidan deyarli farq qilmaydi.

Ulug' ajdodlarimiz musiqaning ilohiy qudratini, musiqasiz komil va fozil insonlar shaxsini voyaga yetkazib bo'lmasligini chuqur anglab yetganlar. Ularning orasida musiqa sohasining katta bilimdonlari va musiqa nazariyotchilari anchagina [3.32]. Shulardan biri, yaqin va O'rta Sharq musiqa madaniyatining yirik arbobi, birinchi musiqa nazariyotchisi Abu Nasr Forobiyning fikricha, Markaziy Osiyo musiqashunoslik ilmi uzoq tarixga ega ekanligi va bu soxa inson nutqining shakllanish jarayoni va xissiyotlari bilan bevosita bog'liqdir.

Forobiy merosi bilan shug'ullanuvchi bir qator tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, keyinchalik uning "Katta musiqa kitobi"ga kirgan ilk qomusiy asarlaridan birining musiqa haqidagi bo'limi Buxoroda yozilgan deb topilmoqda [4.44].

Forobiyning "Katta musiqa kitobi"da faqat musiqa nazariyasi va tarixi bayon etilmay, Sharqda ma'lum bo'lgan rubob, tanbur, nog'ora, ud, qonun, g'ijjak, nay kabi musiqa asboblari hamda ularda kuy ijro etish qoidalari tafsiloti ham berilgan. Shuningdek, adabiyotshunos olim Natan Mallayev ham qadimiy qo'lyozmalarga tayangan holda o'zining madaniyat tarixiga oid asarlarida X-XII asrlarda tanbur, rubob, g'ijjak, ko's nog'ora, qo'biz, nay, surnay, karnay, qonun kabi torli, zarbli va puflab chalinadigan cholg'u sozlari o'lkamizda keng tarqalganligini aytib o'tadi. [5.60] Shimoliy Polsha hududidagi slavyanlarda XI asrda kamonli cholg'ularning mavjud bo'lgani arxeologik izlanishlar natijasida ma'lum bo'ldi. Kavkaz, Armaniston hududlarida mavjud bo'lgan torli-kamonli cholg'u sozlari yelkaga qo'yib ijro etilgan. Shu va shunga o'xshash faktlar etnografiya nazariyasida "madaniyat o'choqlari" nomi bilan kiritilgan va madaniyat tarixida cholg'u asboblarning qanchalik muhim ahamiyat kasb etganini ko'rsatib beradi.

Yana bir muhim ma'lumot arab xalqlari va basklarning Kavkazdan Ispaniyaga ko'chib o'tishi

bilan bog'liq. Arab xalqlari Ispaniyaga ko'chib o'tganlariga qaramay arab musiqasi va intonatsiyasi Yevropa bo'ylab tarqalmadi. O'z cholg'u soziga va musiqa yo'liga ega bo'lgan Ispaniya arab musiqasini o'ziga qabul qilmadi, arab xalq cholg'ulari Yevropa bo'ylab yoyilmadi. Bu shundan dalolat berardiki, har bir xalq, har bir millat o'z musiqasining tarixi va ildizini o'zgartirmagan holda xalqona madaniyatini saqlashga intilgan. Shu sababdan xalqlarning cholg'u ijrochilik tarixi haqidagi ma'lumotlarni o'zga yerdan izlashga ehtiyoj bo'lmagan. Tovush hosil qilish uslubi, yuqorida aytib o'tilganidek, qadimiy qurol-kamondan tovush chiqishi deyarli barcha xalqlarda bir xilda keng tarqalgan. Ijro etish uslubi esa harbir xalqning o'z sharoitidan kelib chiqqan holda adaptatsiyaga uchragan.

NATIJALAR

Kamonli cholg'ular ko'p asrlik rivojlanish davri mobaynida dunyoning turli xalqlarida turli shakl va o'lchamlarda mavjud bo'lib keldi. Ularning har biri o'ziga xosligi, ijro uslubi, tovush hosil qilish xususiyatlari bilan ajralib turadi va albatta o'z ahamiyatiga egadir. Shu bilan bir qatorda tarixiy an'analarga boy Sharq musiqasi bilan jozibador Yevropa musiqa madaniyati o'rtasidagi farqdan kelib chiqib, ularning cholg'u madaniyati hamda ijro imkoniyatlarining qay darajada rang-barang va keng qamrovli ekanligini ko'rish mumkin.

Klassik tipdagi skripkalar ko'rinishi Yevropada o'rta asrlar uyg'onish davrida torli-kamonli cholg'ularning ko'payishi bilan kelib chiqdi. Faqatgina cholg'uning tuzilishi emas, balki tovush sifati, ovoz o'tkirligi, intonatsiya erkinligi va sozlash tizimi ham juda muhim ahamiyatga ega edi.

XVIII asr Italiya musiqa (skripka) san'atining yirik namoyandasi, musiqiy ijroga yangi dramatik yo'nalish olib kirolgan buyuk iste'dod egasi Antonio Vivaldidir. Vivaldining musiqaga qiziqishiga, shubhasiz otasi sababchi bo'lgan. Uning ilk ustozı ham otasi Jovanni bo'lganini taxmin qilish mumkin, zero Antonio aynan qaysi musiqachining qo'lida saboq olgani haqida aniq ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Tinmay izlanib, bir-biridan go'zal kuylar yaratgan Antonio tez orada musiqa ixlosmandlarining mehrini qozondi. 1703-1711 yillar oralig'ida Vivaldi yaratgan trisonatalar, skripka uchun sonatalar va ayniqsa, "Lestro armoniso" ("Ilxom garmoniyasi") nomi ostidagi 12 konsertdan iborat turkum tinglovchilar tomonidan zo'r olqishlar bilan kutib olinadi. Vivaldining shuxrat qozonishiga Venesiyaning Yevropa madaniyatida

tutgan katta mavqei ham sabab bo'ldi, deyishga asos bor.

Manbalarda Forobiyni mohir sozanda ekanligi haqida ham ma'lumotlar berilgan. "Ziynat al majoliy"dan Forobiyning qanchalik mohir sozanda ekanligini ko'rsatuvchi ushbu parchani keltirish o'rinlidir. "Forobiy bir soat chamasi o'tirgandan so'ng, Ray shahar vaziri Sohib Obbod sharafiga ziyofat boshlanadi. Shunda u yonidan o'zi kashf etgan bir musiqa sozini olib, o'zi yasagan sozda kuylarni mahorat bilan ijro etadi. Ko'rinishidan kichik qovoqqa o'xshagan bu sozni "g'ipchak" deb atagan"[6,175].

MUHOKAMA

G'ijjak cholg'usi O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi, taniqli hofiz va ustoz san'atkor Shorahim Shoumarov (1876-1958) o'zbek xalq cholg'ularini ijrochilik talab darajasiga moslashtirish tashabbusi bilan chiqqan ilk sozanda tomonidan modernizatsiyalash jarayonlarini boshidan o'tkazdi. O'zbekiston davlat konservatoriyasi laboratoriyasida o'zbek xalq cholg'ularini modernizatsiyalashtirish jarayonida u aynan g'ijjaklarning kosasini har xil xom ashyodan, ya'ni kokos yong'og'idan, qovoqdan, misdan va yog'ochdan turli shakllarda yasadi. Jonli ijro orqali ularning ovoz tarovatlarini tinglab ko'rildi hamda bir-biriga qiyoslanishi natijasida kosasi yog'ochdan yasalgan cholg'u maqsadga muvofiq, deb topildi.

So'ngra yog'ochdan yasalgan g'ijjak kosasining shakli bo'yicha izlanishlar olib borildi. Natijada Sh.Shoumarov tomonidan bir qator turli shakldagi kosasi cho'zinchoq va orqa qismida quyosh shakli mavjud, kosasi 8 qirrali hamda kosasi dumaloq g'ijjaklar yasaldi, ularning ovoz tarovati va tembr xususiyatlari tekshirildi. So'ngra barcha tajribaviy cholg'ular orasidan kosasi tut daraxtidan yarim shar shaklida o'yima ravishda yasalgan g'ijjak tanlab olindi, chunki undan taralayotgan ohang eng yoqimlisi bo'lib, g'ijjak tembriga mos edi.

Skripka va g'ijjak o'rtasidagi o'xshashliklar. Bu ikki cholg'u insonni hayratga soluvchi, nozik, juda yoqimli va o'zgacha cholg'u sozlaridir. Skripka va g'ijjakni bejizga musiqaning qirolichasi deyishmaydi. Haqiqatdan ham ularning go'zal ovozi inson ovozi singari goh muloyim, goh qalin bo'la oladi. Skripka va g'ijjakda ijro etilishi mumkin bo'lgan baland pardalarni dunyoning hech bir vokalisti kuylab berolmaydi. Skripka va g'ijjak qaysidir jihatlar bilan odamning qomatini eslatadi. Uning ayrim qismlarining nomi ham buni tasdiqlaydi. Burmali bosh, bo'yin, qomat kabilar shular jumlasidandir.

Chap qo'l barmoqlari yugurib yuradigan uzun taxtacha – grif deb ataladi. Yuqorida kichik balandlik bo'lib, u simlarning bir-biriga xalaqit bermasligini ta'minlaydi va simlarni grifdan biroz ko'tarib turadi. Uning nomi – ostonadir.

Har ikki cholg'uning 4 ta simi bo'lib, ular "sol", "re", "lya", "mi" simlarini tashkil etadi.

1- ingichka, jarangli, sal tegilsa ovoz chiqaraveradi. Bu "mi" simidir.

2- sal yo'g'onroq, o'g'il bolalar ovozi eslatadi. Bu "lya" simidir.

3- yanada yo'g'onroq, ovozi ham salobatli. Bu "re" simidir.

4- eng yo'g'on sim, ovozi yoqimli, shirali, o'g'il bola ovozi tasvirlaydi. Bu "sol" simidir. Simlar yuqori tarafdin 4 ta quloqlar yordamida tortiladi, pastki tarafdin ularni kichkina grif tutib turadi. Tugmacha esa ularni yana ham mustahkam ushlashni ta'minlaydi.

Skripka va g'ijjak o'rtasidagi farqli jihatlarini.

Skripkaning barcha qismlari uning yuqori qopqog'ida joylashgan bo'ladi, unga parallel ravishda pastki qopqoq joylashadi. Bu ikki qopqoqning chetlarida ingichka chiziq tortilgan, bular mo'ylovlar deyiladi. Yuqori qopqoqda lotincha F harfi shaklida yoriqlar o'yilgan. Nomi ham "ef" lardir. Eflarning o'rtasida simlarni tik ushlab turuvchi tirgak-harrak o'rnatilgan. G'ijjakda esa aksincha, bularning barchasi kosachada joylashadi.

O'ng tarafdagi ef yorig'idan skripka ichiga qaraganda, u yerda yuqori va pastki qopqoqqa tiralgan tayoqchani ko'rish. Bu tayoqcha skripkaning "yuragi" hisoblanadi. G'ijjakda bunday qism yo'q bo'lib, kosacha ichi faqat ovoz chiqaruvchi bo'shliqdan iborat bo'ladi.

Skripkani chalgan vaqtda iyak-tagiga suyanadi. G'ijjak esa tizzaga tiralgan holda ijro etiladi. Kamon – tuzilishi jihatdan ancha oddiy, skripkani va g'ijjakni ijro etishning asosiy vositasidir. Uning asosiy qismi – dastasidir. Dasta noyob fernambuk daraxtidan tayyorlanadi. Asosiy xususiyati – taranglik, elastiklik. Kamon sim ustida qulay joylashib yotishi va kerak payti yengil, quvnoq sakrash kerak. Dastaga vint yordami bilan qolip birlashtirilgan. Vint orqali sochlar tortiladi (asosan oq sochlar). Har ikkala cholg'u uchun kamon birdek xizmat qiladi.

XULOSA

Qisqacha xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, skripka va g'ijjak asboblari eng nozik, eng nafis va inson qalbiga eng yaqin turuvchi jozibador cholg'u sozlaridir. Ularning paydo bo'lishi, shakllanishi va rivoj topishi musiqa hayotida naqadar ahamiyatli edi. Skripka va g'ijjakning ajdod cholg'ulari, dastlabki

ko‘rinishlaridan to hozirgi holatga kelguniga qadar ko‘plab qiyinchiliklar va katta bosqichlar bosib o‘tildi. Torli-kamonli cholg‘ular tarixida O‘rta Osiyo mamlakatlarining ham o‘ziga xos o‘rni bo‘lishiga qaramay skripkaning vatani sifatida Yevropa mamlakatlari tan olindi. Yevropaning mohir cholg‘u ustalari tomonidan skripkaning yanada yangi, yanada qulay ko‘rinishlari kashf qilindi. Tovush hosil qilishning o‘ziga xos uslublari yaratildi, ko‘plab mohir

kompozitorlar tomonidan skripka cholg‘usi uchun dunyo tan olgan asarlar yaratildi, jahonning virtuoz skripkachilari tomonidan bu asarlar ijro qilindi. Milliy cholg‘u sozimiz hisoblangan g‘ijjak ham O‘rta Osiyo mohir ustalari tomonidan takomillashtirib kelindi. Hozirgi kunda har ikkala cholg‘u sozi birdek ahamiyatli bo‘lsa-da, ular alohida alohida so‘z ekani, kelib chiqish jihatidan skripka qadimiyroq, g‘ijjak esa yosh navqiron ekanini ta’kidlash o‘rinlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. –Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti. 2005. 11-tom. – B. 231.
2. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. –Toshkent. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti. 2004. 7-tom. – B. 672.
3. Qambarov A.A., Ro‘zmatzoda Q. Milliy musiqa va ma’naviy kamolot. Guliston jurnali. № 2. 1996. –B. 32
4. Matyoqubov O. Maqomat. –Toshkent: Musiqa nashriyoti. 2004. – B. 44.
5. Qambarov A.A., Mannopov S., Najmetdinova M.M. O‘zbek san’ati tarixi. Farg‘ona nashriyoti. 2021. – B. 60.
6. Xayrullayev M.M. Forobiy va uning falsafiy risolalari. O‘zbekiston fanlar akademiyasi nashriyoti. – Toshkent: 1963. – B. 175.

REZYUME. Ushbu maqolada o‘zbek xalq cholg‘u sozi hisoblangan g‘ijjak hamda Yevropa klassik cholg‘usi hisoblangan skripka asbobi o‘rtasidagi o‘xshashliklar va farqli tomonlar, ularning kelib chiqishi, ijro imkoniyatlari va ovoz o‘zgarishlari ilmiy faktlar yordamida yoritiladi.

РЕЗИОМЕ. В данной статье на основе научных фактов будут освещены сходства и различия между гижяка который является узбекским национальным инструментом и скрипки которая является европейским классическим музыкальным инструментом.

SUMMARY. In this article, based on scientific sources, the similarities and differences between Gijjak which is Uzbek national musical instrument and Violin which is European classical instrument will be covered.

VOKAL SAN’ATI TARIXI, TURLARI VA ZAMONAVIY TARAQQIYOTI

Nurnazar Qallibekov Pirnazarovich – dotsent

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: vokal san’ati, musiqa san’ati, janrlar, vokal tarixi, zamonaviy vokal.

Ключевые слова: вокальное искусство, музыкальное искусство, жанры, история вокала, современный вокал.

Key words: vocal art, musical art, genres, vocal history, modern vocal.

Vokal san’ati inson ovozineng eng yuksak darajada san’atga aylanishi bo‘lib, uning tarixi uzoq asrlarga borib taqaladi. Insoniyat tarixida vokal san’ati dastlab diniy va marosimiy an’analar bilan bog‘liq holda rivojlangan. Qadimgi sivilizatsiyalar, xususan, Misr, Yunoniston va Rim imperiyalarida vokal ijrochilik turli diniy va marosimiy tadbirlarda asosiy ifoda vositasi sifatida qo‘llanilgan. O‘rta asrlarga kelib esa, vokal san’ati cherkov musiqasi va diniy qo‘shiqlar orqali yanada rivojlanib, gregorian xorlari kabi murakkab shakllarni yaratdi.

Uyg‘onish davrida esa vokal san’ati yangi bosqichga ko‘tarilib, opera janri shakllandi va rivojlandi. Barokko va klassik davrlarda vokal ijrochiligi texnik jihatdan yanada rivojlanib, murakkab bezaklarga ega bo‘lgan asarlar yaratildi. XIX asrda romantizm ta’siri ostida vokal san’ati yanada hissiy va dramatik ifodaga ega bo‘ldi. XX asr va undan keyingi davrlarda esa vokal san’ati turli janrlar, jumladan, jazz, blues, pop, rock va elektron musiqa bilan uyg‘unlashib, global musiqiy maydonda keng tarqaldi.

Ushbu maqolada vokal san'atining tarixi, uning asosiy turlari va zamonaviy taraqqiyoti haqida batafsil so'z yuritiladi.

Vokal san'atining tarixiga to'qталadigan bo'lsak vokal san'ati insoniyatning eng qadimiy san'at turlaridan biri hisoblanadi. U dastlab diniy marosimlar va an'anaviy qo'shiqlar orqali rivojlangan. Qadimgi Misr, Yunoniston va Rimda vokal san'ati turli diniy va marosimiy tadbirlarda keng qo'llanilgan. Misrda ibodat marosimlarida ruhoniylar maxsus diniy qo'shiqlarni ijro etgan bo'lsa, Yunonistonda teatr san'ati rivoji bilan bog'liq holda xorlarda qo'llanilgan. Rim imperiyasida esa vokal san'ati harbiy yurishlar, davlat tadbirlari va jamoaviy marosimlarda muhim o'rin egallagan.

O'rta asrlarda cherkov musiqasi san'atning markaziga aylandi va gregorian qo'shiqlari kabi murakkab shakllar vujudga keldi. Ushbu davrda monastirlar va diniy markazlar vokal san'atining rivojida muhim rol o'ynadi. Diniy qo'shiqlar cherkov marosimlarining ajralmas qismiga aylandi va notaga yozish tizimi rivojlana boshladi.

Uyg'onish davrida esa vokal san'ati yangi bosqichga ko'tarilib, opera janri shakllandi va rivojlandi. Kompozitorlar inson ovozing ifoda imkoniyatlarini kengaytirish bilan shug'ullana boshladilar. Ushbu davrda ko'plab yangi vokal uslublar paydo bo'lib, opera ariyalari va ansambllar rivojlandi. Uyg'onish davrining yetuk bastakorlari inson ovozing tabiiy go'zalligini namoyon etishga intilib, vokal texnikasini yangi bosqichga olib chiqdilar.

Barokko davrida vokal san'ati yanada murakkab bezaklar va texnik jihatdan rivojlangan asarlar bilan boyidi. Ushbu davr vokal musiqasining virtuoqlik jihatdan eng yuqori cho'qqilaridan biri bo'lib, koloraturalar va murakkab melizmatik ijrochilik shakllari keng qo'llanila boshlandi. Bu davrda mashhur vokal ijrochilari, jumladan, Farinelli kabi kastrat xonandalar katta shuhrat qozonib, vokal san'atining rivojiga ulkan hissa qo'shdilar. Shuningdek, bu davrda vokal texnikasining yanada mukammallashishiga xizmat qiluvchi usullar ishlab chiqilib, vokal ijrochiligi o'zining klassik tamoyillariga ega bo'ldi.

Klassik davr vokal san'ati Wolfgang Amadeus Mozart, Ludwig van Beethoven va Joseph Haydn kabi bastakorlar tomonidan rivojlantirildi. Ushbu davr vokal ijrochiligi aniq tuzilish va klassik uslubga asoslangan bo'lib, operalar va oratoriyalar keng ommalashdi. Romantizm davrida esa vokal san'ati yanada emotsional tus oldi va operalarda dramatik syujetlar keng qo'llanildi. Giuseppe Verdi va

Richard Wagner kabi bastakorlar o'z asarlarida vokal ijrochiligini yanada mukammallashtirib, dramatik operalarga asos solishdi. XX asrda vokal san'ati turli yo'nalishlarda rivojlanib, jazz, blues, pop, rock va boshqa janrlar paydo bo'ldi. Bugungi kunda vokal san'ati global miqyosda rivojlanib, yangi texnologiyalar bilan uyg'unlashmoqda. Raqamli tovush qayd etish, ovoz effektlari va avtomatlashtirilgan tovush tahlili kabi zamonaviy texnologiyalar vokal ijrochiligiga yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

Vokal san'atining asosiy turlari:

Vokal san'ati turli shakllarga ega bo'lib, uning eng asosiy turlari quyidagilardir:

1. Akademik vokal – Operalar, kantatalar, oratoriyalar kabi janrlarda qo'llaniladi. Ushbu yo'nalish tenor, soprano, bariton, bass kabi tovush diapazonlariga asoslangan.
2. An'anaviy va xalq qo'shiqchiligi – Turli xalqlarning milliy ohanglari va an'alarini aks ettiruvchi janr bo'lib, xalq qo'shiqlari va epik dostonlar bilan bog'liq.
3. Estrada va pop vokal – Zamonaviy musiqa janrlari, jumladan pop, rok, jazz va R&B yo'nalishlarini o'z ichiga oladi.
4. Xor vokal – Xor jamoalari tomonidan ijro etiladigan turli janrlar, jumladan cherkov musiqasi, xalq xorlari va zamonaviy ansambllarni o'z ichiga oladi.
5. Jazz va improvizatsion vokal – Jazz musiqasida keng qo'llaniladi va improvizatsiya asosida ijro qilinadi.

Zamonaviy vokal san'atining rivojlanishi bugungi kunda vokal san'ati texnologiyalar bilan uyg'unlashib, yangi uslublar va janrlarni o'z ichiga olmoqda. Elektron musiqaning rivojlanishi, ovozni qayta ishlash texnologiyalari va global musiqiy maydon vokal ijrochiligiga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Zamonaviy tovush texnologiyalari, jumladan, avtomatlashtirilgan ovoz filtrlash tizimlari, sun'iy intellekt yordamida ovoz analiz qilish usullari vokal ijrochiligida yangicha yondashuvlarni keltirib chiqarmoqda. Bundan tashqari, xalqaro musobaqalar, teleko'rsatuvlar va ijtimoiy tarmoqlar orqali vokal san'ati keng auditoriyaga yetib bormoqda. Ayniqsa, YouTube, Instagram va TikTok kabi platformalar yosh ijrochilar uchun katta imkoniyatlar yaratmoqda. Ushbu platformalar nafaqat ijrochilik san'atini rivojlantirishga, balki yangi iste'dodlarning kashf etilishiga ham xizmat qilmoqda. Vokal san'ati endilikda nafaqat an'anaviy sahnalarda, balki virtual konsertlar, onlayn darslar va raqamli musiqiy loyihalar orqali ham rivojlanmoqda.

Shuningdek, bugungi kunda vokal san'atining o'qitish usullari ham rivojlanmoqda.

Zamonaviy texnologiyalar vokal ijrochiligini o'rganish jarayonini yanada osonlashtirmoqda. Internet orqali masofaviy darslar, virtual ovoz mashqlari, sun'iy intellekt yordamida ovoz tahlili kabi innovatsion usullar keng joriy qilinmoqda. Xususan, zamonaviy ovoz dasturlari xonandalar uchun individual mashqlarni shakllantirishga, ularning ovoz diapazonini aniqlashga va ijrochilik texnikasini yaxshilashga yordam bermoqda. Bundan tashqari, vokal pedagogikasida raqamli vositalardan foydalanish, o'quvchilarning qobiliyatini tahlil qilish va ularga mos metodik yondashuvni aniqlash imkoniyatini oshirmoqda. Ushbu texnologik taraqqiyot vokal san'atining yanada ommabop bo'lishiga hissa qo'shmoqda va yangi avlod ijrochilari uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki vokal san'ati insonning eng tabiiy va qudratli

ifoda vositalaridan biri bo'lib, uning rivojlanishi madaniyat va texnologiyaning o'zaro ta'siri natijasida davom etmoqda. U insoniyatning tarixiy merosiga asoslangan holda, turli davr va madaniyatlarda o'ziga xos shakl va mazmunga ega bo'lib kelgan. Vokal ijrochiligi inson hissiyatlarini chuqur ifodalashga, madaniy an'analarni saqlash va rivojlantirishga xizmat qiladi. Akademik vokaldan tortib zamonaviy estrada musiqasigacha bo'lgan keng qamrovli yo'nalishlar vokal san'atining kelajagi yorqin ekanini ko'rsatadi. Bugungi kunda vokal san'ati texnologiyalar bilan uyg'unlashib, yangi uslublar va ifoda imkoniyatlarini kengaytirish imkonini bermoqda. Shuningdek, ushbu san'at turini o'rganish va rivojlantirish musiqa madaniyatining yuksalishiga xizmat qilib, yangi iste'dodlarni kashf etishga imkon yaratmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov A. (2010). O'zbek musiqasi va vokal ijrochiligi. Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashriyoti.
2. Xudoyberganov B. (2015). Musiqa nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: Yangi asr avlodi.
3. Smith J. (2008). The Art of Singing: A Historical Perspective. New York: Oxford University Press.
4. Brown T. (2012). Vocal Techniques and Performance. London: Cambridge University Press.
5. Mahmudov R. (2018). An'anaviy O'zbek Xonandaligi. Samarqand: Sharq nashriyoti.
6. Wilson P. (2020). Modern Vocal Training and Its Impact on Performance. Los Angeles: MusicWorld Publications.
7. Safarov D. (2021). Musiqa pedagogikasi va vokal san'ati. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

REZYUME. Ushbu maqolada vokal san'atining bugungi kungacha bo'lgan tarixi va ahamiyati haqida so'z boradi. Vokal san'ati janrlari haqida to'liq ma'umot berilgan.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассказывается об истории и значении вокального искусства на сегодняшний день. Дается исчерпывающая информация о жанрах вокального искусства.

SUMMARY. In this article, we will talk about the history and significance of the art of vocal in its advanced stages today. Full coverage of genres of Vocal art is given.

DRAMATIK ASARLARNING SAHNALASHTIRILISHIDA AKTYOR SHAXSIYATI VA NAMOYISH ETISH SAN'ATINING O'ZIGA XOSLIKLARI

Qudaybergenov Alibek Amandiq o'g'li – o'qituvchi
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: san'at, spektakl, aktyor, teatr, rol, ijod, rejissor

Ключевые слова: искусство, спектакль, актёр, театр, роль, творчество, режиссёр

Key words: art, spectacle, actor, theater, role, creativity, director

San'at bu – go'zallik, san'at bu – ta'lim, san'at bu – tarbiya demak. Aktyor esa tarbiyalovchi hisoblanadi. Tarbiyachi deganda, ko'z oldimizga eng birinchi qo'limizga qalam tutqazgan, bizga yozish-u o'qishni o'rgatgan ziyoli muallim, ustoz, pedagog keladi. Aktyor tarbiyalovchi bo'lsa, bunga loyiq bo'lish uchun

nima qilishimiz kerak? Aktyorlik mahorati kasbi adabiyot va musiqaga yaqinligi sabab juda ko'p kitob o'qishni taqozo etadi. Obrazni yaratish uchun, biror monologni ijro etish va biror asardan ariya kuylash uchun dramaturgik asarni o'qishimiz shart. Asarning mazmun-mohiyati, izchil dinamikasi, voqealar rivoji, davr ruhiyati

pyesada aks etadi. Qahramonlarning xarakteri, ichki dunyosi, fikrlash doirasi, dardini his qilishi, hayoliy orzulari namoyon bo'ladi. "Namoyish etish san'ati" tarafdorlari sahnaning o'ziga xos shartlilikiga amal qilib ijod qilishga, tashqi ko'rinishga, xatti-xarakatlarning jimjimadorligiga, ayniqsa "teatrona" tomoshaviylikka intilishlari bilan ajralib turadi. Ular bu intilishlari bilan hayotiylikdan, ya'ni realizmdan uzoqlashib, tomoshabinni ijtimoiy hayotning achchiq haqiqatidan chalg'itishni asosiy maqsad qilib oladilar. Namoyish etish darajasiga ko'tarilish uchun ular repetitsiyalarda aktyorlardan rolning tuyg'ularini, ehtiroslarini to'g'ri kechinishni talab qiladilar.

Harbir spektaklda zavq bilan "qayta kechinish" uchun aktyorda namoyish etishdan ko'ra yuqoriroq bo'lgan bosqich – "ijodkorlik tuyg'usi" to'g'ri tarbiyalangan bo'lishi lozim edi. Shundagina tomoshabinlarning qalbiga hamda ehtiroslariga kuchli ta'sir etish mumkin bo'lardi.

Havaskorlar orasidan saralab olingan bo'lg'usi aktyorning ilk qadamidan boshlab ijodkorlik tuyg'usi va irodasi to'g'ri tarbiyalansagina, u sahna hunari talablarini ijodkorlik nuqtai nazaridan o'zlashtiradi. Hunar talablarini o'zlashtirgan talabalargina navbatdagi bosqichga – dramaturg va rejissyor rejalashtirgan harakatni sahnada bajara oladigan aktyorlik darajasiga ko'tariladi. Bunday ijrochining "aktyorlik tuyg'usi" – o'zlashtirilgan hunar talablariga tayanib, teatr san'atining asosi bo'lgan "akt" – harakatni bajara oladi, ya'ni personaj intilishni rivojlantirib, perepitiya orqali yechimga olib kelish ko'nikmasiga ega bo'ladi. Bunday ko'nikmaga ega ijodkor shaxs – "akt", ya'ni harakat bajaruvchisi, aktyor maqomiga ko'tariladi. Chunki, havaskorlikdan hunarmandlikka, so'ngra aktyorlik darajasiga erishish murakkab jarayonni o'z ichiga oladi. [1] Stanislavskiy aktyorlik maqomiga erishganlarni evolyusion rivojlanib boruvchi uch darajaga ajratadi. Birinchisi – aktyorlik tuyg'usiga tayangan ijro. Ikkinchisi – ijodkorlik tuyg'usiga asoslangan ijro. Uchinchisi – san'atkorlik tuyg'usiga ega bo'lgan, yuqori badiiy saviyadagi ijro. Bu uch daraja orasidagi farqni anglash faqat Stanislavskiyga nasib qildi va "kechinma san'ati" tizimini yaratishiga asos bo'ldi. U aktyorlik san'ati dialektik rivojlanishdan iborat jarayon ekanligini nazariy isbotladi. Quyida shu bosqichlarning izohini ko'ramiz.

Aktyorning rol ustidagi izlanishlari repetitsiya uchun ajratilgan vaqtga nisbatan bir necha barobar ko'proq bo'lishi lozim. Ko'pchilik aktyorlar bu talabga o'zlarining dangasaliklari yoxud rejissyorsiz ishlay olmasliklari sababli

javob bera olmaydilar. Ayrimlari esa rol ustida, uy sharoitida qanday ishlash kerakligini bilmaslikni bahona qiladilar. Ayrim aktyorlar esa "uyda ishlash" deganda, rolning so'zlariga ohang berib o'qish, o'zi yoki hamroh bilan bahslashish kabi mashg'ulotlarni bajaradilar. Bu esa repetitsiya jarayonida tug'iladigan haqiqiy ijodiy izlanishlar yo'lidagi o'tib bo'lmas g'ovga aylanishini yaxshi tushunmaydilar.

Avvalo, rejissyor va ijodiy jamoa bilan birgalikda stol atrofida olib borilgan mantiqiy o'qishlar davomida pyesaning g'oyaviy yo'nalishi, bo'lg'usi spektaklni sahnalashtirishdan ko'zlangan "oliy maqsad", mazkur rolning pyesa talqinida tutgan o'rmini aniqlab olmay turib, rol ustida uy sharoitida ishlash mumkin emas. Boshqacha qilib aytganda, rol ustida mustaqil ish boshlashdan avval, aktyor: "Shu rolni sahnalashtirayotgan spektaklda nima uchun o'ynayman?", degan savolga aniq javob topishi kerak bo'ladi. [2] Stanislavskiy ijodkorlik tuyg'usini to'g'ri tarbiyalash uchun avvalo, "kechinma san'ati"ga zarur bo'lgan inson vujudini sahnada tabiiy ishga tushiradigan jonli muloqot qoidalariga amal qilish zarurligini takidlaydi. Bu qoidalar "sistema"ning emas, balki tabiatning azaliy tizimi, tartibi ekanligini asoslaydi. Sistemaning ilmiy qiymati hayot qonunlarini tizimga solinganligida, tadqiqotchining izlanishlari amaliyotda o'zining isbotini topganligida, Moskva Badiiy teatrining buyuk aktyorlari va studiyalarning yosh talabalari bilan sinovdan o'tkazilganligida, Meyerxold, Vaxtangov kabi jahonga mashhur rejissyorlarni, hamda dunyoni lol qoldirgan yangi aktyorlar avlodini tarbiyalaganligida, ular yaratgan spektakllar badiiy yaxlitligi, manaviy va g'oyaviy yuksakligi bilan tomoshabinlarni hayratga, bazan larzaga solganligida edi. Eng muhimi, namoyish etish san'ati tarafdorlarining aktyorlik san'ati "ilohiy ilhom"ga, "takrorlanmas iqtidorga" bog'liq, degan tushunchalarini inkor eta olganligidadir.

"Kechinma san'ati" talablari unsurlarini muntazam mashq qilib, o'z mahoratini takomillashtirib borish har bir aktyorning irodasi bilan bog'liq murakkab jarayon. Bu jarayonni Stanislavskiy "tuyg'ular mashqi" deb ataydi. "Kechinma san'ati" aktyorlari ham xuddi balet artistlari yoki cholg'uchilar kabi o'zlarini ijroga "sozlash"ni zarurat deb bilmoqlari shart. Stanislavskiyning "Aktyorning o'z ustida ishlashi" nomli ikki qismdan iborat kitobi ikki qismga: birinchisi – aktyorning kechinma san'ati talablari asosida o'z ustida ishlashi, ikkinchisi – aktyorning rolni o'zlashtirish, ya'ni qiyofa

yaratish jarayoni masalalariga bag'ishlanadi. Uning niyati ijodkorlik tuyg'usini o'zida to'g'ri tarbiyalay oladigan aktyorlarning yangi avlodini yaratish edi. Ijodkorlik tuyg'usi – o'zidan qoniqmaslik, sahnada kechagidan yaxshiroq, erkinroq, ma'niliroq, zavqliroq, mukammalroq harakat qilish orqali rolning badiiy yaxlitligiga intilishi kabi tushunchalarni o'z ichiga olardi.

Rol ustida ishlash jarayonida spektaklning oliy maqsadini va har bir personajning yetakchi xatti-harakatni to'g'ri belgilash, butun jamoaning g'oyaviy yuksakligini, intilishini, manaviy darajasini, badiiy fikri teranligining ko'rsatkichiga aylanadi. Shuning uchun spektakl yaratish jarayonida "oliy maqsad va yetakchi xatti-harakat"ni to'g'ri belgilash hal qiluvchi bosqichga, sistemaning rol ustida ishlash jarayonidagi bosh masalasiga aylanadi. Bu masala o'z navbatida aktyorning sahnadan tashqaridagi, ya'ni hayotdagi oliy maqsadiga ham aniqlik kiritadi. Stanislavskiy bu tushunchalarni ijodkorning eng oliy maqsadi, ya'ni shaxsning oliy maqsadi, deb belgiladi. Bu maqsad ijodkorning manaviy qiyofasini belgilaydigan, ijtimoiy intilishini namoyon qiladigan, dunyoqarashini, badiiy saviyasini, tarbiyalanganlik darajasini va fuqarolik burchini oshkor qiladigan ko'rsatkichdir. Tabiat qonunlariga asoslanib, shaxs darajasiga ko'tarilgan aktyorning badiiy yaxlit shaklda yaratgan obrazlari uning ijodkorlik qudratini ko'rsatadi. Zamonamizning mashhur aktyori Oleg Tabakovdan "sizning rollaringiz bir-birini takrorlamaydigan yangi qirralari bilan barchani esida qoladi. Buning siri nimada?", deb so'rashganida, "Men pyesaning tahlilini rejissyordan ham, tanqidchilardan ham yaxshiroq bilaman", degan javobni aytgan. Demak, bu aktyorda aql, iroda va hissiyot uyg'unligidagi ijodkorlik tuyg'usi, yaratuvchanlik qudrati mavjud. Har bir san'at bilim yurti oldida talabalar tarbiyasiga qaratilgan muhim vazifa mavjuddir.

1. Talabani ijodkor shaxs sifatida shakllantirish;

2. Talabani ichki layoqatini yuzaga chiqarish.

Birinchi vazifa: bo'lajak ijodkorni siyosiy g'oyaviy, intizomiy, ma'naviy mafkuraviy jihatdan tarbiyalash yo'li bilan amalga oshiriladi. Ikkinchi vazifa: professional tarbiya vositasida, talaba ongida ijodkor shaxs tuyg'usini shakllantirish orqali amalga oshiriladi. Aktyorlik mahorati yuzasidan o'tkaziladigan imtihon,

mohiyatan, boshqa yondosh fan uchun ham imtihon hisoblanadi. Chunki talaba badiiy siymo yaratish jarayonida o'z imkoniyatlarini har tomonlama namoyish etadi. Afsuski, o'quv jarayonida talabalar nazariy darslarga jiddiy e'tibor bermaydilar. Bunday ahvolning paydo bo'lishiga, shubhasiz, mahorat sirlarini o'rgatadigan o'qituvchilar sababchidir. Chunki ular amaliy mashg'ulotlar paytida nazariy bilimlarning qanchalik ahamiyatli ekanligini talabalarga yaxshiroq tushntira bilmaydilar. Nazariy fanlardan saboq beruvchi o'qituvchilar yesa, o'z navbatida, nazariya amaliyot bilan chambarchas bog'liq yekanligini o'z tinglovchilariga yetkaza olmaydilar. Ko'p yillik teatr san'ati tajribasidan shu narsa ayon bo'ladiki, aktyorning tashqi qiyofasiga mos tushgan rol o'rtacha ijrodan yuqori darajaga ko'tarilmaydi. Buning sababi nimada?

Ma'lum bo'lishicha, sahnada ijodiy-g'oyaviy fikrni tomoshabinga yetkaza olish uchun, qobiliyatli aktyor bo'lishdan tashqari, ma'naviy-mafkuraviy jihatdan yetuk, har tomonlama professional, tayyorgarlik ko'rgan va shakllangan shaxs bo'lish kerak yekan. Negaki, ijodkor ijodiy-g'oyaviy fikrni o'zida tajassum yetishdan oldin, o'sha fikr uning ongida paydo bo'lishi, tafakkur ko'zgisidan o'tishi, so'ngra siymo qiyofasida namoyon bo'lishi kerak. Bunday vazifani ado yetish uchun esa, munosib tashqi qiyofaning o'zigina kifoya qilmay, ana shu darajadagi tafakkur ham suv bilan havodek zarurdir. Bo'lg'usi aktyorlarga ta'lim berish jarayonida, ikki qutbdan bir-biri tomon intilayotgan: amaliy va nazariy bilim beruvchi o'qituvchilarning o'z talabalariga, ijodiy jarayon kechadigan sahna maydonida, har ikki bilimning uchrashishi uchun zamin yaratishlari zarur bo'ladi. [3]

1930 yilga kelib Stanislavskiy yaratgan "kechinma san'ati" tizimi sahnada badiiy haqiqatni yarata oladigan yangi aktyorlar avlodini shakllantirganligi haqida kitoblar yozila boshlandi. L. Leonidov sistemadan olgan taassurotlarini shunday izohlaydi: "Stanislavskiy aktyor nigohini o'zining qalbiga qaratishga o'rgatdi. U labirintlar orasida yuz yillab adashib yurgan ijodkorlik tuyg'usini kenglikka olib chiqdi. "Kechinma san'ati" tizimi aktyorni qorong'ulikdan yorug'likka yetakladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmudov J. Aktyorlik mahorati. O'quv qo'llanma. Toshkent-2005.
2. Umarov M. Teatr san'ati qoidalari "Jahon adabiyoti", 2014 yil, 3-son.
3. Yorbekov Sh. Muhammadiyev. Aktyorlik mahorati. Toshkent – 2018.

REZYUME. Rol ustida ishlash jarayonida spektaklning oliy maqsadini va har bir personajning yetakchi xatti-harakatni to'g'ri belgilash, butun jamoaning g'oyaviy yuksakligini, intilishini, man'aviy darajasini, badiiy fikri teranligining ko'rsatkichiga aylanadi. Stanislavskiy yaratgan "kechinma san'ati" asoslari va yangi aktyorlar avlodining shakllanishi.

РЕЗЮМЕ. В процессе работы над ролью правильное определение высшей цели спектакля и руководящего поведения каждого персонажа становится показателем идейной высоты, стремления, духовного уровня и глубины художественной мысли всего коллектива. Основы «искусства опыта», созданного Станиславским, и формирование нового поколения актеров.

SUMMARY. In the process of working on a role, the correct definition of the highest goal of the performance and the leading behavior of each character becomes an indicator of the ideological height, aspiration, spiritual level and depth of artistic thought of the entire team. The foundations of the "art of experience" created by Stanislavsky and the formation of a new generation of actors.

ВОКАЛ ҮЙРЕТИҮ ПРИНЦИПЛЕРИ ҲАМ МЕТОДЛАРИ

Ж.А.Қуламбетова – оқытыушы

Ўзбекистан мамлекетлик кóркem óнер хám мáденият институты Нокис филиалы

Барлық дауыслар тәбиятынан кемшиликлерден ибарат болып, оқыуды талап етеди, оның мақсети кемшиликлерди дүзетиу хám дауысты жетилистириу.

М.Глинка

Таяныш сөзлери: дауысты сазлау қағыйдалары, вокал еситиу мәселелери, вокал көнликпелери, дауыс гигиенасы хэм режими.

Ключевые слова: правила настройки голоса, вопросы вокального слуха, вокальные навыки, гигиена и режим голоса.

Key words: rules of voice tuning, vocal hearing issues, vocal skills, voice hygiene and regime.

Вокал үйретиу процесинде оқыушы тек гана қосықшылық хауаз пайда болыуы хаққындағы билимлерди ийелеп қоймастан онда вокал-техникалық, көркем өнер көнликпелери қәлиплеседи, жетилеседи, дауысы, атқару қәбилети, музыкалық-эстетикалық талғамы, ақылый қәбилети: еслеп қалыу, бақлаушылық, пикирлеу, қыял, сөйлеу, әдеп-икрамлылық сезимлери, ерк-ықрары рауажланады.

Дауысты қойыу - бул дурыс қосық айтыу көнликпелерин ислеп шығыу, яғный дауысты рауажландыру хэм үйретиу. Қойылған дауыс жаңғырығы, сулыулығы, тембр бояуының байлығы, диапазонының кеңлиги; сөзлердиң айтылуының анықлығы, интонацияның тазалығы менен ажыралып турады.

Физиологлар дауысты орнатуу хаққында не дейди? Сахналастыруу процесинде булшық етлердиң жумысы нәзик дифференциалласады. Керекли байланыслар, рефлекслер пайда болады, ислеп шығарылады, керек емеслери тормозланады, артықша хәрекетлер хэм күшлениу жоғалады, турақлы вокал көнликпелери қәлиплеседи, нәтийжеде дауыс күшли, таза, еркин жаңлай баслайды.

Дауысты қойыу усыллары (вокал мектеплеринде) хәр түрли болыуы мүмкин, бирақ олардың барлығы жумыстағы улыумалық принциплер хэм басқышларға сүйенеди: дем алыуды рауажландыру хэм жетилистириу, резонаторлардан пайдаланыу, позиция (еснеу), сес хужимлери хаққында түсиник хэм көнликпелерди өзлестириу; техникалық вокал усылларын өзлестириу, артикуляция аппараты менен шынығыулар.

В.Морозов өзиниң «Вокал еситиу хэм хауаз» шығармасында былай деп жазады: «Адам хауазы – «тири музыка әсбабы», скрипка ямаса фортепианоға қарағанда бир неше есе қурамалы, тек музыка емес, бәлким физиология нызамларына да бойсынады. Онда «атқару» ушын оның ең кеминде тийкарғы «техникалық қәсийетлерин» билиу керек».

Вокал еситиу - қосықшының дауыс пайда етиу органлары искерлигин еситиу сезими тийкарында талқылау қәбилети деп айтыуымыз мүмкин. Буның дәлийли бизлер қосықшылық сестиниң кемшиликлерин ямаса оның абзаллықларын тәрийиплеуши атамалар болып есапланады: ауыр-жеңил, тамақлық-көкиреклик, бослық-қарынлық, терең-жақын,

қараңғы-жарық хэм т.б. 1905-жылы биофизик П.П.Лазарев жақтылықта сеслер қараңғыданда күшлирек еситилиўин ашты. Солай етип, еситиў хэм көриўдин өз ара байланыслылығы дәлилленди. Соның ушын шығып сөйлеў ўақтында филармония заллары жақсы жақтыландырылған болыўы керек. Сондай-ақ, Н.А.Римский - Корсаков, А.Н.Скрябиннің музыканы «реңди» қабыллаўы да белгили, бунда көриў тәсирлери еситиў тәсирлерине айқын эмоционал характер береді. Вокал еситиў - бул тек еситиў емес, бәлким «көриў», даўыс пайда етиўши органлардың искерлигин көз алдымызға келтириў қәбилети есапланады. Бул жумыста, әлбетте, дыққат, өз сезимлерин «тыңлаў» хэм усы процесслерди «көз алдына келтириў» яғный «ишки көз бенен» көриў қәбилети жәрдем береді. Айнаның жәрдеминде өз денесин қадағалаў үлкен жәрдем береді. Вокал өнерин үйрениў узак, машақатлы процесс болып, онда системалылық жүдә әхмийетли.

Француз алымы Р.Юссон вокал еситиў деп аталыўшы физиологиялық тийкары организмнің хәр қыйлы системаларының (еситиў, булшық ет сезими, вибрациялық сезиўшеңлик, көриў хэм басқалар) өз ара бирге ислесиўи екенлигин экспериментте дәлиллеген.

Вокал еситиў - бул тек еситиў емес. Қосықшы өзін-өзи еситпейди, дурысырағы, айналасындағылардай еситпейди. Өз даўысының сести бизиң қулағымызға тек сырттан ғана жетип келмейди, ал еситиў органына иштен де тәсир етеди. Соның ушын да адам өз даўысының тембрин этираптағыларға қарағанда басқаша қабыл етеди. Сол себепли қосықшы өз аспабы сестин сыртқы тыңлаўшы позициясынан бахалайтуғын басқа атқарыўшылардан (скрипка, пианино, виолончель) парық қылады.

Соны есапқа алыў зәрүр, өз даўысының сести менен бир ўақытта қосықшының нерв системасы хәр қыйлы сезиў органларынан жүдә көп муғдардағы сигналларды (ямаса қозғаўларды) қабыллайды. Бул жағдайда да вокал педагогының роли - бул қадағалаўшы «сыртқы қулақ»тың роли есапланады. Педагогтың жаңғырыўды көрсетиўи даўысы функциясына улыўма тәсир етиў хэм оны керекли бағдарда шөлкемлестириў имканиятын береді. Усы жағынан да сести қабыллаў даўыс органлары арқалы әмелге асырылыўы хэм нәтийжеде еситиў хэм даўыс арасындағы рефлектор байланыс белгилениўи

де үлкен әхмийетке ийе. Сес хэм керекли хәрекетлерди көрсетиў тиккелей сезиў органларына (еситиў хэм көриў) тәсир ететуғынлығы себепли, оның қолланылыўы, әлбетте, инсанның тәкирарлаў қәбилети менен тығыз байланысады. Ал, хәрекет, әсиресе, сөйлеў хэм вокал көнликпелерин өзлестириўде ең қысқа жол есапланып, бул көнликпелерди үйретиўде үлкен орынды ийелейди.

Сезим органларына таяныўы, көргизбелилиги хэм түсиниклилиги себепли көрсетиў балаларды вокалға үйретиўде оғада әхмийетли. Олардың тәкирарлаўға болған тәбийий уқыплылығын пайдаланыў имканиятын береді. Балалар сөйлеўди үйренеди, оларда сеслерге хэм сөйлеў органларының хәрекетлерине еликлеў жәрдеминде даўыс функциясы раўажланады. Соның ушын да даўыс пенен көрсетиў кишкене қосықшыларды вокалға үйретиўди тәбийий жол менен алып барыўға мүмкиншилик береді.

Сести көрсетиўде эмоционал хэм эстетикалық тәсир көринеди. Бул балалар менен ислесиўде жүдә әхмийетли, себеби оларда эмоционал тәсиршеңлик үлкен болады. Толық, вокаллық-көркем, тәсирли көрсетиў, әлбетте, балалар тәрәпинен жүдә аңсат қабыл етилетуғын эмоционаллық көриниске ийе болады. Нәтийжеде оларда керекли кейпийат пайда болады хэм жуўап реакциясы сыпатында еситкенлерин тәкирарлаў, қосық айтыў тилеги пайда болады.

Бирақ жаңлаўды көрсетиўде балалар тек педагог көрсетпекши болған сес сыпатларын ғана емес, ал пүткил сести: тембрдин индивидуал характери хэм оның барлық унамлы хэм унамсыз өзгешеликлерин де қабыл ететуғынын хэм көширип алыўы мүмкинлигин есапқа алыў керек. Соның ушын педагог даўысының жаңлаўы төмендеги талаптарға муўапық болыўы шәрт:

- 1) академиялық жаңлаўдың тийкарғы сыпатлары бойынша толық болыўы;
- 2) кемшиликлери болмаўы (тамақ, мурын даўысы, тезлесиўи);
- 3) балалар менен ислесиўде олардың даўысларының жаңлаў характерине максимал жақынласыў.

Демек, иллюстрация жақын, дөңгелекленген, тегис, жетерли дәрежеде таянышлы, позициясы бойынша жоқары хэм тембри бойынша (тәбийий мағлыўматларға байланыс) сулыў жаңлаўда әмелге асырылыўы керек.

Муғаллимнің дауыс шығыында кемшиликлер болған жағдайда, дауыс шығарыудың усы кемшиликтерди жасырып туратуғын усылын қолланыу керек. Тереңлескен жағдайда көрсетиуди жақын дауыс пенен әмелге асыруу керек. Күшли сес пенен көрсетиу мүмкин емес, ол балалар менен ислеуде жүдә зыянлы. Егер бул кемшиликти сөндириу ямаса дүзетиу мүмкиншилиги болмаса (мысалы, балалар жүдә аңсат хәм турақлы түрде көширетуғын мурын сеслери болғанда), дауыс пенен көрсетиуди қолланыуды кескин шеклеу керек.

Муғаллимнің көрсетпесин балалар хауазының жаңлауына жақынластыруу вокал-техникалық жұмыстарда, қосықларды айтыу хәм өзлестириу уақтында айрықша зәрүр. Балалар менен ислесиуде сести көрсетиу менен бир қатарда артикуляция органлар: ерин, төменги жақ, тил хәрекетин көрсетиуден кең пайдаланыу мүмкин. Артикуляция органларына бундай тәсир көрсетиу арнаулы вокал үйретиу усыллары - булшық ет хәрекетлери, яғный дауыс аппараты ағзаларының арнаулы түрде шөлкемлестирилетуғын хәрекетлерине тийисли. Артикуляция ағзаларының көрсетилген хәрекетлеринен тийкарғы булшық ет хәрекетлери төмендегилерден ибарат: еснеу, дем алыуды услап туруу, қосық айтқанда дем алыу жағдайын сақлап қалыу. Балалар менен ислесиуде, әсиресе, киши классларда дем алыуға байланысly булшық ет усылларын қолланыу бир қанша қыйынласыуы мүмкин, себеби оларды әмелге асыруу хәрекеттерди саналы түрде тәртипке салыу хәм булшық еттерди анық басқарыу менен байланысly болып, киши жастағы қосықшыларда бул хәлсиз рауажланған. Соның ушын киши класс балалары менен басланғыш жұмыстың тийкарғы уазыйпасы оларда тегис, тыныш дем алыуды шөлкемлестириу болады хәм фонатация басланыуынан алдын тек ғана дем алыуды ирkip туруу жетерли болады.

Вокал педагогикасында ең көп тарқалған хәм нәтийжели болған арнаулы оқытуу усылы - фонетикалық болып, ол оқыушылардың сөйлеу тәжирийбесине таяныу, жақсы шөлкемлестирилген, анық сөйлеу стереотиплерин тартыу имканиятын береди. Егер қосықшылық фонациясы сөйлеу фонациясынан кескин парық қылса да, оның тийкарында қәлиплесетуғынын есапқа алсақ, бул жүдә әхмийетли. Балаларды қосық айтыуға үйретиуде фонетикалық метод айрықша әхмийетке ийе. Ол бала санасына ең

көп бойсынатуғын сес аппаратының бөлими - артикуляциялық органлардың актив ислеуине тийкарланған. Бизге белгили, балалардың артикуляциялық органлары әдеуир бослығы менен ажыралып турады. Усы методтың өзи бул кемшиликке қарсы гүресууге хәм артикуляциялық аппаратының актив дурыс функциясын жолға қойыу жәрдеминде тамақ хәм дем алыу органларының жұмысын активлестириууге жәрдем береди.

Арнаулы вокал усылларына М.И.Глинканың «концентрик» усылы да киреди. Бул метод бойынша оқытууды оқыушының дауыс диапазонының ортасынан, «хәр қандай күшейтиусиз» (примар сеслер) тонларынан, оларда зәрүр профессионал жаңлау сыпатларын қәлиплестириуден баслау керек. Соң бундай жаңлауды дауыс диапазоны бойынша жоқарыға хәм төменге әсте-ақырын тарқатыу. Бул усылдың өзине тән өзгешелиги - қосықшыны таярлауда терең хәм индивидуал қатнас жасау. М.И.Глинканың педагогикалық қағыйдалары вокал оқытуудың заманагөй методикасы тийкарында жатады.

Вокал көнликпелери. Қосықшы вокал методы, атқарыу шеберлигине ийе болмай турып, вокалист бола алмайды. Соның ушын да вокал методының биринши уазыйпасы қосықшылық дауысты дурыс жолға қойыу усылларын қәлиплестириу, оларды тәрбиялау болып есапланады.

Вокал көнликпелерин дауыс хәрекетин көнликпелери деп есаплау қабыл етилген. Вокал көнликпелерин пайда етиу хәм олардан пайдаланыу процесинде қосық айтыу уақтында қосықшыда пайда болатуғын барлық сезимлер әхмийетли. Бул ең дәслеп ол айтқан сестен пайда болатуғын еситиу сезимлери. Оқыушы оларды еситиу сезиулеринен салыстырады, олар тийкарында ол сести еситтирди. Бул сезимлер арасында айырмашылық болғанда (қәтелик) хауаз аппаратының ислеу усылларын дүзетиу менен дурыс керекли сести айтыуға жаңадан урыныу (сынақ) исленеди. Сынақлар айтылып атырған сес көрсетилип атырған сес нормасына сәйкес келиу менен тамамланады. Сонда дауысты пайда етиудиң керекли усылы табылады.

Гигиена хәм дауыс режими. Бала дауысының қорғалыуы бала организмнің турақлы өзгерушендиги, өсиуи, мутация менен тығыз байланысly. Балалар менен ислеуде олардың физикалық жүклемелерге шыдам бериу қәбилети сыяқлы өзгешелигин бәрқулла есапқа алыу керек.

Қосық айтыу физиологиялық процесс болып, оның дауамында дем алыу, қолайлы хәм қолайсыз тесситураларда ислеу, вокал позициясын сақлау хәм, ақырында, узақ ұақыт дауам ететуғын репетиция хәм концерт шығыуларына шыдамлылық пенен байланыслы үлкен энергия сарыпланады. Басшы жүклемеге шыдам бере алмайтуғын жас артистлердің денсаулығына бәркулла итибарлы болыуы керек. Балалар менен шынығыуларды самаллатылған, қапырық емес жерлерде өткеріу керек. Жумыстың сондай ритмине бойсынуу зәрүр, бунда балалар шынығыулардың репетициялық саатынан кейин кернеуді шығаруға жәрдем беретуғын дем алыуға (тәнеписке), қурамалы сабақтан кейин өзине тән «реабилитацияға» ийе болады. Дәслеппи ұақытта, "дауыс еле уйықлап атырған" ұақытта ямаса кешки ұақытта, баланың биологиялық уйқысы келетуғын ұақытта репетициялар өткеріу мақсетке мууапық емес. Бундай жағдайда бала дауысына күш көрсетиледи, оның тәбийий жаңлауына тосқынлық етеди, баланың денсаулығына зыян жеткеріуі мүмкин.

Педагог хауаз аппаратына сууық, ыссы, шаң зыянлы тәсир ететуғын нәрселерди есапка алыуы керек. Дауысты қатты сөйлеу хәм зорлап (қышқырып) қосық айтыу, қолайсыз (жоқары, төмен) тесситураны пайдалануу, қыйыншылығы бойынша жоқары дәрежедеги репертуарды атқаруу дауысты хәлсиретеди. Қосық айтыудан алдын тамақты қозғатыушы затты жеуге болмайды: ашшы, дузлы, ыссы, сууық, шоколадлы конфет хәм мазалы затлар. Шаршау дауысқа унамсыз тәсир етеди. Дауыс аппаратының кеселликлеринде, шаршауда сабақларда болуу усыныс етилмейди, себеби бұл жағдайларда дауыс тынышлықта болууы керек. Қосықшылар ушын дауыс аппаратының хәр қыйлы кеселликлерине хәм әсиресе аязлауға жоқары бейимлилик характерли. Бул соның менен тусиндириледи, дауыс органлары қосық айтқанда күшейтилген жумыстан кейин әдеуір узақ ұақыт қызады хәм соның ушын да ашыуды ямаса кеселликти келтирип шығарууы мүмкин болған барлық факторларға және де сезгир хәм қабыл етиуши болады.

Ең көп ушырасатуғын аязлау кеселлиги - мурынның ағыуы. Кеселлик онша ауыр емес,

төменге - тамаққа түсиу қәбилети унамсыз болып, бул көбинесе қосықшы тумауып қосық айтқанда жүз береді.

Биринши күни тумау келгенде дауыс әдетте жаңлайтуғын болады. Бирақ бундай жағдайда қосық айтқаннан кейин дауыс булшық етлери узақ ұақыт босасады хәм хауаз узақ ұақыт өзиниң жаңғырығын жоғалтады. Өткирден басқа узақ дауам ететуғын - созылмалы тумаулар да болады. Олардың екеуин де қатаң емлеу зәрүр, себеби оларда мурын толық ямаса бир белегин өширеді, ал бул болса қосық айтыуға мүмкиншилик бермейди ямаса оның сапасын төменлетеди.

Тамақтың аязлау кеселликлеринде - өткир ларингитлерде тек силекей қабат емес, ал дауыс қатламлары да зыянланып, олардың бир-бирине жақсы келмеуі бақланады. Аязлау ларингитлери тез өтип кетеди, бирақ олардан кейин бүрмелердің бир-бирине жақынласпауы узақ дауам етиуі мүмкин. Мурын ямаса жутқыншақтың хәр қандай кеселлиги тамақ ушын изсиз өтпейди. Ол анау ямаса мынау дәрежеде ауыруу процессине катнасады. Дем алыу жолларының жөтел менен бирге келетуғын барлық аязлау кеселликлери дауыс байламлары ушын оғада жағымлы емес. Өз-өзинен бул симптом ауыр емес. Бирақ жөтел дауыс қатламларына күшли дем шығаруу түртилислери, олардың жарақатланыуы менен байланыслы. Соның ушын онша үлкен болмаған жөтел де дауыстың жағдайын төменлетип жиберіуі мүмкин.

Барлық қағыйдалар бала дауысына байланыслы барлық гигиена қағыйдалары оғада муқыят орынланыуы керек. Балалар хауазын қорғаудың ең тәсиршен усулларынан бири вокал үйретиу, яғнай тек ғана хауаз аппаратының рауажланыуын емес, ал оның нормал функциясын тәмийинлейтуғын қосықшылық көнликпелерин ийелеу болып есапланады. Балалар дауысын қорғау тийкарынан төмендегилерден ибарат:

- 1) күнделикли турмыста дауысқа тийисли гигиеналық қағыйдаларға әмел етиу бойынша түсиндириу жумысларына;
- 2) қосықшылық пенен шуғылланыу ұақтында зәрүр болған режимге итибар беріу;
- 3) айрықша вокал уқыбы бар балаларды анықлау хәм рауажланыуын айрықша бақлау.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Дмитриев Л.Б. Основы вокальной методики. М.: Музыка, 2007 г.
2. Емельянов В.В. Развитие голоса. Координация и тренинг. С-Пб.: 2000г.
3. Лаврова Е.В., Коптева О.Д., Д.В. Уклонская. Нарушения голоса. М.: 200.
4. Менабени .А.Г Методика обучения сольному пению. Просвещение 1987г.

5. Орлова О.С. Нарушения голоса у детей. Астрель. М.: 2005.

РЕЗЮМЕ. Мақалада барлық тәрийипленген усулларды қолланыў вокал көнликпе хэм укыпшылықларды қәлиплестириў, музыкалық укыпшылықларды, қосықшылық хаўаз пайда етиў тараўындағы билимлерди раўажландырыўдың зәрүр шәртли тәреплери айтылады.

РЕЗЮМЕ. В статье описываются необходимые условия применения всех описанных методов для формирования вокальных навыков и умений, развития музыкальных навыков и знаний в области вокального звукообразования.

SUMMARY. The article describes the necessary conditions for applying all the described methods for the formation of vocal skills and abilities, the development of musical skills and knowledge in the field of vocal sound production.

МУСИҚАЛИ ДРАМА СПЕКТАКЛЛАРИДА ҲАМКОРЛИК МАСАЛАЛАРИ

Баходир Назаров – доценти в.в.б.

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институту

Таянч сўзлар: театр, кино, спектакль, режиссор, образ, характер, жанр, труппа.

Ключевие слова: театр, кино, спектакль, режиссер, образ, персонаж, жанр, труппа.

Key words: theater, cinema, performance, director, image, character, genre, troupe.

Ўзбек мусиқа санъатида ҳам, адабиёт ва тасвирий санъат соҳаларида бўлгани каби “мусиқали драма”, “мусиқали комедия”, “оперетта”, “опера”, “балет”, “симфония”, “романс” каби мусиқа атама турлари ижобий ўзлаштириб олинган. Мазкур соҳаларнинг деярли ҳар бирида миллий руҳ билан суғорилган ва айни чоғда умуминсоний кадриятлар қаторидан ўрин олишга қодир бўлган асарлар яратилган ва улар ота-боболаримиздан мерос бўлиб асрлар оша келаётган анъанавий мусиқа бойликларимиз билан бир қаторда муштарак ўзбек мусиқа маданиятимиз мажмуида мусиқали драма ва мусиқали комедия жанрларининг ўзига яраша ўрни ва салоҳияти мавжуд.

Маълумки, 17-асрда Италияда опера санъати юзага келди. Мусиқага, кўшиқ, дуэт ва арияларга асосланган, мусиқасевар томошабин учун мўлжалланган театр санъати ҳам ўзида бир неча санъат турларининг хусусиятларини, ифода воситаларини акс эттирган синтез санъат тури бўлиб, қадимдан кўча томошалари замирида шаклланиб, турли ёшдаги томошабинлар учун хизмат қиладиган, кўшиқсевар, мусиқасевар томошабинларга намойиш этиладиган саъат турига айланиб қолди. Бугунги ривожланган технологиялар асрида мусиқали театр томошабинларини ўзига хос талаблари ва қонуниятларга ишонтириш учун ҳам санъат турларини барча компонентларидан ўз ўрнида оқилона фойдаланиш зарур талаблардан ҳисобланади. Гарчи барча унсурларнинг спектаклда ўзига

хос ўрни бўлса-да, улар орасида энг муҳимлари борки, уларга кўйиладиган талаблар бошқаларига нисбатан кучлироқ ва масъулиятлироқ ҳисобланади. Хусусан, театрда энг муҳим компонент драматургия ҳисобланади.

Ўзбекистон халқ артисти Файзулла Аҳмедов шундай дейди: - “Драматург билан бастакорларнинг ҳамжихатлиги ҳақида соатлаб гапириш мумкин. Бастакор Тўхтасин Жалилов билан Собир Абдулла “Тоҳир ва Зухра”, “Алпомиш” мусиқали драмалари устида иш олиб борганлари ҳали ҳануз ёдимда. Барча ижодкорлар Собир Абдулланинг боғида тўпланишар, домла матнни ёзиб турсалар, Тўхтасин ака куйини басталаб ўша ернинг ўзида ижрочиларга айттириб кўрардилар. Ҳозир драматург ўзича ишлайди, бастакор ўзича. Натижада, куй ва сўз бир-бирига сингиб, уйғунлашиб кетмайди”. [1.18]

“Ўзбек мусиқали драмасининг ғарб мусиқали театри асарларидан фаркли, ўзига хос томонлари нимада? Фикримизча, энг муҳим ўзига хослик ўзбек мусиқали драмаси асосида либретто эмас, тўлақонли пьеса ётишидир. Ўзбек мусиқали театрида драматургия ҳам, мусиқа ҳам тенг ҳуқуқли асосларга эга. Яна бунинг устига ўзбек мусиқали театри ҳам сюжет, ҳам мусиқий жиҳатлари билан чуқур миллий асарлар билан алоҳида ажралиб туради. “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Тоҳир ва Зухра”, “Алпомиш”, “Равшан ва Зулҳумор”, “Ошиқ

Ғариб ва Шохсанам”, “Гул ва Наврўз” ва бошқа сахна асарлари фикримизнинг далилидир.

Муסיқали театр ёзма драматургиясининг пайдо бўлиши ва ривожланиш тарихига назар ташласак, озарбайжон драматургларидан Ф.Охундов, У.Ҳожибеков, кейинроқ ўзбек муסיқали театри асосчилари бўлмиш Ҳ.Зафарий, Хуршид, З.Фатхуллин, К.Яшин каби муаллифларининг муסיқали театр учун ёзган махсус асарларини учратишимиз мумкин. Эътибор берсак, XX асрнинг бошига келиб, профессионал муסיқали театри ўзининг шаклланиш босқичига кирди. Қисқа вақт ичида муסיқали театр драматургияси асосида сахналаштирилган спектакллар савияси юқори даражага кўтарилди, томошавийлиги ва машхурлиги ҳавас қиларли даражага етди.

Ўзбек муסיқали драмасининг юзага келиши ва шаклланишида забардаст намояндаларимиз жонбозлик кўрсатдилар. Улар орасида М.Бехбудий, А.Фитрат, А.Авлоний, Ҳ.Ниёзий, М.Қори Ёқубов, М.Уйғур, Ф.Зафарий, Ш.Хуршид, Чўлпон, Т.Жалилов, Тамара Хоним, Н.Йўлдошхўжаева, Уста Олим Комилов, Юсуфжон қизиқ Шакаржонов, Ҳожи Сиддик, Й.Ражабий, М.Қориева, Лутфихоним Саримсоқова, Толибжон Содиков, М.Тоғжизодалар каби номлар бор. Шунингдек, бошқа миллат вакилларида В.Успенский, А.Козловский, Г.Мушел, Р.Глиэр, С.Василенколар ҳам самарали ҳисса қўшдилар.

“Муסיқали спектаклда актёрлик ижроси ашулага қўшимча эмас. Бу актёрнинг сахнада образда яшаш шакли. Бунда кўйлаш, берилган хатти-ҳаракатнинг жонли оқимиға айланади”. [2.] “Муқимий” номидаги ўзбек давлат муסיқали театрида намойиш этилаётган асарлар инсонлар кўнглига эзгулик уруғини сочиш, уларни огоҳликка чақириш ва маънавий тарбиялаш мавзуларида сахналаштирилмоқда. Театр фаолиятидаги ютуқлар, айниқса, мустақиллик йилларидан кейин яратилган кўплаб асарлар ўзининг ғоявий жиҳатдан янгилиги, мавзуларнинг долзарблиги ва ижродаги табиийлиги билан янада қимматлидир.

Театрда ҳар гал томошабинларга янги асар намойиш этилар экан, унинг ҳар томонлама мукамал бўлишига аҳамият қаратилади. Айниқса, яратилажак спектаклнинг мавзуси, унда илгари сурилган ғоя, жанр ва шаклига алоҳида эътибор берилади. Шунинг учун ҳам мазкур даргоҳда сахналаштирилаётган асарларнинг аксарият қисми ҳақиқатда ҳам янгича ёндашув ва ғоят

долзарблиги билан қимматлидир. Драматург яратган асардаги воқеалар профессионал актёрлар ижросида томошабинлар қалбига кириб боради. Бундан ташқари, спектаклнинг томошабоп ва юқори таъсир кучига эга бўлишида бастакорларнинг ҳам хизматлари бекиёсдир. Шунингдек, унинг ҳар бир кўриниш, воқеалар ривож, муҳит билан ҳамоҳанг тарзда қаҳрамон кечмишини ҳам сўзсиз баён эта олувчи муסיқаларни ўз ўрнида қўллаш биланликлари спектаклнинг таъсир доирасини тобора кенгайтиргани сир эмас.

Спектаклнинг етук бўлиши бастакорларнинг бой тажрибаси, ария, дуэт ва хорларда яққол кўзга ташланади. Уларнинг барчаси воқеалар, муҳит ва қаҳрамонлар ҳолатига шу даражада усталик билан танланадики, спектаклнинг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилган. Албатта, уларнинг юксак эътирофга эга бўлишида муסיқаларга мос тарзда қаҳрамон дарду алами, қувоч ва шодлиги, хуллас, ички кечинмаларини таъсирчан сўзлар билан халқона тилда қоғозга туширган шоирларнинг ҳам ҳиссаси каттадир. Айнан мана шу муваффақият, шундай гўзал ижодий асарни томоша қила туриб, театрларга, айниқса, муסיқали театрларга профессионал шоирларни жалб этиш керақдир деган фикр туғилади. Чунки айнан улар билан ҳамкорликда ишлаш спектаклнинг бадий яхлитлигини таъминлаш баробарида унинг таъсирчанлиги ва ҳаётийлигини ҳам юксалтиришига ижодий жамоа бирлигининг маҳсули сифатида хизмат қилади. “Муסיқачилар, ашулачилар, раққосалар – бахтли одамлар, чунки уларда темпоритм муаммоси олдиндан ҳал қилинган. Муסיқа бизга туйғуларни билдилари, лекин актёр шу туйғуларни хатти-ҳаракатларга кўчира билиш керак... Муסיқа бизга туйғулар мантигини очиб беради, унинг ёрдамида хатти-ҳаракат мантиғи топилади ва мана шу хатти-ҳаракатларни бажара бориб, биз ижод пайтида, муסיқа берган туйғуларга қайтамыз” [3.27.] – дейди, К.С.Станиславский.

Театрнинг бутун тарихи давомида замонавий мавзуни жанр ва томошабин эстетик эҳтиёжига мос-томошавий, айниқса муסיқали омма дидига ўтирадиган, шу жумладан жанрнинг ҳамма талаблари-яхлит муסיқий драматургиясидан ташқари ария, дуэт, хор, рақс сингари таркибий қисмларни ўзида жам этган тарзда яратилган бўлиши доимо долзарб бўлиб қолди. Бу соҳада илк ва самарали ютуқ “Нурхон” эди. Бундан кейин

шунга яқин натижага “Олтин қўл” ва “Ватан ишқи” спектакллари мисолида эришилди.

Йилдан-йилга театр репертуари шакл, ғоя ва жанр жиҳатидан ранг-баранг спектакллар билан бойиб бориш асносида сахнада янги, ёш иқтидорли ижрочилар ҳам ўзларини профессионал санъаткорлар билан ҳамкорликдаги ижроларини намойиш этмоқдалар. Спектаклларнинг барчаси ижро маҳоратидаги янгиликлар, биринчи планга олиб чиқилган мавзу ва унинг янги талқини билан бошқалардан фарқ қилар экан, томошабин ҳамда театр ўртасидаги узилмас риштани тобора мустаҳкамланишига ҳам замин яратмоқда. Бунга эса театр жамоасидаги ҳар бир ижодкорнинг тинимсиз изланишлари ва меҳнатлари сабаб бўлмоқда. Томошабинлар ҳукмига ҳавола этилаётган ҳар бир асар бадиий юксаклиги ва ижровий мукамаллиги билан янада қимматлидир.

Иш бор жойда хато бор деб бежизга айтишмаган. Чиндан ҳам ҳар қандай мукамаллик дастлаб йўл қўйилган хатолар натижасида равақ топади. Театрда эса спектакллар қайта ва қайта намойиш этилар экан, уларни албатта, тўғрилаб кетишнинг иложи бор. Шуни инобатга олган ҳолда актёрлар масаланинг бу томонига жиддий эътибор қаратишларига ишонамиз. Уларнинг

хилма-хил ижодий ҳаётларини таҳлил қилиш ва юқори савия ила жонланган бошқа давр ва халқлар адабиётига оид асарлари борасида эса кейинги бобларимизда батафсил тўхталамиз.

Яна шуниси ҳам борки, бадиий асарнинг мавзуси биттагина бўлмайди. Ҳар бир образнинг, ҳар бир кўриниш ёки парданинг ўз мавзуси бўлади. Бу ўринда биз бош мавзунини аниқлаб олиш ҳақида сўз юритмоқдамиз. Бош мавзунини аниқламай туриб, ғояни аниқлаб олиш мумкин эмас. Гоҳида режиссор асосий мавзунини аниқлаб олмагани сабабли спектакл муваффақиятга эришолмайди. Бундан хулоса қилиш мумкинки, мавзунини аниқлаб олиш спектакл бадиий яхлитлигининг яна бир гаровидир.

Ғоя – пьесада муаллиф нима демоқчи бўлганини кўрсатиб берувчи асосий фикрdir. Ғоя спектаклда шундай ёрқин бўй кўрсатиши керакки, у томошабин қалбини жунбушга келтира олсин. Агар режиссор пьесани ўқиб, унинг ғоясини айтиб беролмас экан, у буни тушуниб етмагунича сахна асарининг яхлит спектаклга айланиши гумон бўлиб қолади. Мавзу деярли ҳар доим аниқ бўлади, ғоя эса бадиийлик замирига чуқур яширинган бўлади. Уни хулоса ва умумлашма, дейиш ҳам ўринлидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Матлуба Темур кизи. // Саҳна ҳиёнатни кечирмайди. // Театр. 2008, 4-сон.
2. Станиславский К. Актёрнинг ўз устида ишлаши. -Т.: Янги аср авлоди, 2010.
3. Покровский П. Опера режиссураси ҳақида. ВТО, -М.: 1973.
4. Кристи Г. К.С.Станиславскийнинг опера театрдаги иши. Искусство. -М.: 1967
5. Маҳмудова Ҳ.А. Саҳнавий асарнинг хатти-ҳаракат таҳлили. -Т.: Фан ва технология, 2015.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада театр санъатида режиссор, драматург, бастакор ҳамда актёрнинг ҳамкорлиги, санъат ва маданият соҳасида олиб борилаётган ислохотлар ва санъат ва маданиятга берилаётган эътибор ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о сотрудничестве режиссера, драматурга, композитора и актера в театральном искусстве, реформах в области искусства и культуры, а также внимании, уделяемом искусству и культуре.

SUMMARY. This article talks about the cooperation of the director, dramatist, composer and actor in the art of theater, the reforms in the field of art and culture, and the attention paid to art and culture.

МУЗЫКАНЫҢ АДАМ ОРГАНИЗМИНЕ ТӘСИРИ

М.Б.Насыров – үлкен оқытушы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таяныш сөзлери: музыка, психология, философия.

Ключевые слова: музыка, психология, философия.

Key words: music, psychology, philosophy.

Дүнья музыка көркем өнери тараўы музыка арқалы өз ара пикир алмасады, буған байланысly инсан организмниң музыканы қабыл етиўге болған реакциясын философиялық, психологиялық көзқарастан түсиниў ушын хәрекет етемиз. Турмысымызды бәрқулла түрли сеслер, музыка қоршап турады. Биз телевизор көргенимизде, радио ямаса плеер тыңлағанымызда қуслардың сайраўын, ийтлердиң үргенин, машиналардың шаўқымын, музыканы есitemиз.

Турмысты сеслерсиз, музыкасыз көз алдымызға келтириў мүмкин емес. Буның кереги де жоқ, себеби музыка хэм хәр қыйлы сеслер турмысымызды көркемлестиреди, оны және де жарқын хэм есте қаларлық етеди. Музыка бизиң турмысымызға унамлы тәсир көрсетиўи, руўхландырыўы хэм бизди жоқ етиўи, руўханиятымызды бузыўы мүмкин. Хәзирги дәўирде музыка имканиятларынан пайдаланыў илимий тийкарга қойылған.

Инсан турмысының хәр қыйлы тараўларына музыкалық тәсир көрсетиў резервлерин көплеген салмақлы алымлар изертлеп атыр. Әлбетте, әпиўайы адамлар илимпазлардың усынысларын күтпейди, тек ғана жақсы көрген музыкасын өз турмысының бир бөлегине айландырады. Бирақ, сондай болса да, музыка организмге қандай тәсир көрсетеди? Дәслеп, музыка инсанға мийнет хэм дәретиўшилиқ жақтан қандай тәсир көрсетиўи хәққинда билеп алайық. Музыка адамның дыққатын жәмлеўге жәрдем береме? Хәм аўа, хәм як! Адамның бир нәрсеге дыққатын жәмлеў ушын музыканы тыңлаў шәрт емес, себеби дыққатты жәмлеў ушын толық тынышлық жақсы келеди хәм бул көпшилигимизге тийисли. Бирақ, айырым адамлар жумыс ислеў процессинде ойланыў хәм әҳмийетли қарарлар қабыл етиў ушын қандай да бир фон керек болады. Оларға музыка сеслери тек ғана дыққатты жәмлеўге емес, ал ақыйлы жумыс қәбилетин арттырыўға да жәрдем береди. Керисинше, мийнет ўақтында емес, ал жумысқа бейимлескен адамға музыканың тәсири көпшилиқ жағдайларда унамлы болады. Тек азы-кем

адамлар ғана музыканы илҳамландырыўшы нәрсе сыпатында хеш қандай әҳмийетке ийе емес.

Көпшилиқ адамлар хәр түрли усыл хәм жанрлардағы музыканы тыңлап атырып, оның өз руўхыйлығы хәм минез-қулқына тәсири хәққинда ойламайды да.

Музыка көркем өнери тараўын басқа тараўлар менен салыстыратуғын болсақ, бул оның ең илҳамлы түрлеринен бири, деп айтыў мүмкин. Музыка өзиниң ритмлери, намасы, гармониясы, динамикасы, сес бирикпелери хәм реңлериниң хәр түрлилиги менен шексиз сезим хәм кейпийат гаммасын жеткерип береди. Оның қүдирети сонда, ақылдан өтип, туўрыдан-туўры жүрекке, санасына кирип барады хәм инсанның кейпийатын пайда етеди. Музыка өзиниң мазмунына қарай инсанда теңдей сезимлерди, тилек хәм қәлеўлерди пайда етиўи мүмкин.

Ол босастырыўы, тынышландырыўы, тетиклестириўи, ашыўландырыўы хәм т.б. мүмкин. Бирақ, санадан өтип кетип, мийдиң терең структураларына орналасып, бизиң мәнислеримиз хәм мотивлеримиздиң әҳмийетли үлесин қурайтуғын тәсирлер бар.

Әлбетте, инсанның «Мен»ин хәм оның минез-қулқын дүзиўде музыканың ролин асырып көрсетиўге болмайды: бизиң ишки дүньямызға тәсир етеуғын сыртқы хәм ишки факторлардан ибарат. Бирақ оның сананы қәлиплестириўде қатнасыў фактын бийкарлаўға да болмайды. Жийилиги бойынша хәр түрли болған сеслер адамға хәр түрли тәсир етеди. Илимпазлар буның бас мий ритмлерине тиккелей байланысly екенлигин анықлаған. Еситиў органлары арқалы аудиоинформацияны қабыл етип, мий оны өзиниң ритмлери менен салыстырып анализлейди. Хәр бир адамда ритмлер өз тезлиги менен өтеди. Соның ушын да музыкаға болған талғамлар хәр қыйлы болады. Қартайғанда бас мийдеги процесслердиң ислеўи төменлейди, инсан тез ритми музыканы қабыллаўдан тоқтап, тыныш хәм өлшемли композицияларды абзал көреди. Себеби, мий тез өзгерип атырған мағлыўматты

кайта ислеўге үлгермейди. Хәр бир он жыллықта музыка тез хәм агрессив болып бармақта. Егер алдын фокстрот хәм степ, кейин болса твист аяқ ойын музыкасы есапланған болса, кейинирек диско хәм эвроденслер пайда болды. Кейинирек электрон музыка кең раўажланды. Бул бизге жаңа ритмлерди берди: минутына 140, 150, 160 хәм оннан да көбирек. Бирақ, белгили, инсан организми бул ритмлерде турақлы ислеі алмайды. Бундай раўажланыў ушын биз орайлық нерв системасындағы үлкен бузылыўлар, уйқының бузылыўы, депрессия хәм ашыўшақлықтың артыўы менен төлеймиз.

Ең әйемги тәлийматлардың көпшилиги музыканың ҳайўанлар, өсимликлер хәм адамларға тәсири ҳаққында мың жыллар даўамында топланған хәр түрли пикирлер хәм тәжирийбелерди өз ишине алады. Әйемде музыканың инсан организминде тәсириниң 3 бағдары ажыратып көрсетилген: 1) инсанның руўхий мәнисине; 2) интеллектке; 3) физикалық денеге. Музыка куўанышты күшейтеди, қайғыдан тынышландырады, хәр қандай аўырыўды жумсартады, хәттеки кеселликти де қуўып шығарады. Инсаният ойлап тапқан барлық илим-пәнлерден гөре әйемги данышпанлар кеўилли намаларды абзал көрген хәм оларды бәринен де жоқары қойған. XIX әсирден баслап илимде экспериментал изертлеўлер нәтийжесинде музыканың инсан хәм тири организмлерге тәсири ҳаққында бир қанша турмыслық мағлыўматлар топланды. Экспериментлер бир неше бағдарларда алып барылды: музыка эспабларының тири организмлерге тәсири; инсанияттың уллы данышпанлары дәретиўшилигиниң тәсири; дәстүрий халық музыкасының, сондай-ақ, заманагәй бағдарлардың инсан организминде тәсири. Әйемги данышпанлардың инсанға тәсир етиўши ең күшли энергия дереги музыка екенлиги ҳаққындағы билимлерин тастыйықлаўшы илимий мағлыўматлар барған сайын топланып бармақта.

XIX әсирде-ақ, алым И.Догель музыка тәсиринде ҳайўанларда да, адамда да қан басымы, жүрек булшық етиниң қысқарыў тезлиги, дем алыў ритми хәм тереңлиги өзгеретуғынын анықлаған. Белгили рус хирурги академик Б.Петровский қурамалы операциялар ўақтында музыкадан пайдаланған: оның бақлаўларына қарағанда, музыка тәсиринде организм бир қанша үйлесимли ислеі баслайды.

Белгили психоневролог академик Бехтеревтиң пикиринше, музыка дем алыў, қан айланыўына унамлы тәсир көрсетеди, физикалық күш-қуўат береді. Резонанслы ультрасес нурларын өз ишине алған қоңыраў сести тиф таяқшаларын, сарғайыўды қоздырыўшыларды хәм грипп вирусларын бир неше секунд ишинде өлтириўи эзелден белгили. Қандағы қант муғдары менен руўхий жағдай арасында туўры байланыс бар екенлиги анықланған. Солай етип, инсан өзиниң руўхий халатын өзгертиў хәм тәртипке салыў арқалы қандағы қант муғдарын өзгертиўи мүмкин. Бунда тәбият сеслерин жазып алыўшы аудиокассеталар үлкен жәрдем береді: толқынның шаўқымы, қуслардың сайраўы, океан толқынларының гүйлдиси, жаўынның шаўқымы. Жақында германиялы илимпазлар қызықлы тәжирийбе өткерди: бир топар кеўиллилерде уйқы қуралларының нәтийжелилигин хәм хәйийи қосықларының магнитофонға жазып алыныўын сынақтан өткерди. Қәнигелерди таңландырыўшы тәрәпи сонда, намалар дәри-дармақларға қарағанда әдеўир нәтийжели болып шықты: олардан кейин субъектлерде уйқы күшли хәм терең болды. Музыкадағы хәр қыйлы бағдарлардағы изертлеўлер депрессиядан қутылыўда жетекши ҳинд композиторы хәм атқарыўшысы - виртуоз Рави Шанкар музыкасы екенлигин көрсетти. Айрықша итибар классиклердиң уллы данышпанлары музыкасының хәм улыўма классикалық музыканың тири организмлерге тәсирине қаратылады. Мәселен, музыкалық фармакологияның жаратыўшысы америкалы алым Роберт Шофлер емлеў мақсетинде П.Чайковскийдиң симфонияларын, В.Моцарттың увертюраларын, Ф.Шуберттиң «Тоғай патшасы» балладасын тыңлаўды буйырып қояды. Бунда Шофлер бул шығармалардың саўалыўдың тезлесийине хызмет ететуғынын айтпақта. Самарқандлы алымлар флейта-пиккало хәм кларнет сеслери қан айланыўын жақсылайды, тарлы саз эспабларының әсте хәм бәлент емес ҳаўазы қан басымын пәсейтеди, деген жуўмаққа келди. Француз илимпазларының пикиринше, М.Равельдиң «Дафнис хәм хлоя» балетин алкогольизмге шалынған адамлар ушын жазыў мүмкин. Балаларды тиклеў емлеў орайының директоры, педиатр Михаил Лазарев классикалық музыканың хәмиледеги сүйек структурасының қәлиплесийине әжайып тәсир ететуғынлығын айтқан еди.

Классика сеслери астында бала ана қушағындағы ўақытта-ақ руўхий хәм

физикалық жақтан бәркамал раўажланады. Айырым классикалық шығармаларды тыңлау арқалы хәмиледар хаяллар жүрек-қан тамыр кеселликлеринен, хәр қыйлы нерв кеселликлеринен емленеди.

Әсиресе, болажақ аналарға В.Моцарт шығармаларын тыңлау усыныс етиледі. Британияның «Nature» илимий журналы Калифорния университетиниң америкалы изертлеушиси, доктор Френсис Раушердин Моцарт музыкасының инсан ақылына унамлы тәсири хәққындағы мақаласын басып шығарды. Ол тек ғана эмоциялық тәшүишлерди пайда етип қоймастан, ал ақыллы мийнеттиң нәтийжелилигин арттырыуға да жәрдем бериуи мүмкин бе? Өткерилген тәжирийбелер буның хәқыйқатында да солай екенлигин тастыйықлайды.

Моцарттың фортепиано музыкасын тыңлағаннан кейин тестлер студентлерде «интеллектуаллық коэффициенти» деп аталыушы көрсеткиштиң бир неше баллға жоқарылағанын көрсетти. В.Моцарт музыкасы тәжирийбениң барлық қатнасушыларының - В.Моцартты жақсы көретуғынлардың да, оны жақтырмайтуғынлардың да ақыллы қәбилетин арттырғанлығы қызықлы факт болды. Гёте өз уақтында Л.Бетховенниң скрипка концертин тыңлағаннан кейин өзиниң хәрдайым жақсы ислеуин айтып өткен еди. П.Чайковскийдин лирикалық намалары, Ф.Шопенниң мазуркалары, Листтиң рапсодиялары қыйыншылықларды жеңиуге, аўырыуды жеңиуге, руўхый шыдамлылыққа ерисиуге жәрдем беретуғыны анықланған. Бизиң курамалы дүньямызда хәр қандай кубылысты унамлы хәм унамсыз тәрәпке бағдарлау мүмкин. Музыка да буннан шетте қалмайды.

Хәқыйқатында да, көплеген музыка бағдарлары тири организмлерге зыянлы тәсир көрсетеди. Классикалық музыка бийдайдың өсиуин тезлестирсе, рок музыкасы керисинше. Классикалық музыка тәсиринде емизиули аналар хәм сүт емизиуши хайўанларда сүт муғдары көбейсе, рок музыка тәсиринде кескин азаяды. Улыўма, өсимлик хәм хайўанлар үнлес музыканы жақсы көреді. Мәселен, дельфинлер классикалық музыканы сүйсинип тыңлайды, өсимлик хәм гүллер болса классикалық музыканың жағдайында өз жапырақлары хәм жапырақларына бөленип тезирек жаяды.

Психологлар тәрәпинен ислеп шығарылған және бир қызықлы мағлыўмат - организмдеги жасалма музыкалық ритмлер

хәм тәбийий биологиялық ритмлердиң «туўры келиуи». Бул ритмлер бирдей болса, тәсир күшейеди. Инсанға ең кең тәсир көрсетиуши классикалық музыка есапланады. Ол тыңлаушыларға тәсири бойынша ең пайдалысы есапланады. Әйне классикалық музыканың инсанға тәсири хәққында көбирек сөз етиледі. Илимпазлар классикалық шығармаларды тек ғана әжайып эффект деп атайды. Ең көп гәп Вивальди, Моцарт, Бетховен, Чайковский, Шуберт, Григ, Дебюсси, Шуман сыяқлы даңқлылардың дәрәтпелери хәққында болмақта. Классикалық дәрәтпелердиң көп түрлилигинен биринши орынға Моцарт музыкасы қойылады. Мысалы, Листтиң «Венгрия рапсодиясы», Огинскийдин Полонези, Бетховенниң «Фиделио»сы мигренди жоқ етиуге жәрдем береді: уйқысызлықтың ең жақсы еми Сибелиус пенен Григ, Чайковскийдин пьесалары болып есапланады. Егер есте сақлау ушын не ислеуді билмей атырған болсаңыз, Вивальди «Жыл мәўсимлери» циклине киретуғын шығармаларды уақты-уақты менен тыңлап туруу сизге жәрдем бериуи керек. Көплеген изертлеулер соны көрсеткен, ол бас мий қабығының дерлик барлық бөлимлерин хәрәкетке келтиреді, ақыл-ой дәрәжесин арттырады, мағлыўматларды тез өзлестиреди, ақыл-ой жұмысларына тәсир көрсетеди, дыққат, еслеу хәм математикалық қәбилетлерди жақсылайды, еситиу хәм көриуді жетилестиреди. Хәтте, «Моцарт эффекти» деген арнаулы атама да бар болып, ол музыканың инсанның ақыллы хәм физикалық қәбилетлерине пайдалы тәсирин билдиреди. Басқаша айтқанда, сизиң искерлигиңиз тыныш, өлшемли, тыныш хәм орташа музыкалық фон болса, нәтийжелиликке жәрдем береді, егер сиз тең салмақлы емес хәм агрессив болсаңыз, тийисли музыкалық ритмлер, музыкада шаўқымның көп болыуы сизде бул жағдайды сақлап турады. Бунда музыкалық хәм биологиялық ритмлер өз ара байланыслы болады, себеби соңғысы бириншисине сәйкесленеди.

Музыка бул бағдарда объектив, гәрәзсиз хәм бизиң қәлеулеримиз хәм кейпиатларымыз тәсиринде өзгере алмайтуғын кубылыс. Соның ушын биз музыкаға бейимлесиуимиз, оның энергиясы, ритми хәм мазмунына сәйкес келиуимиз керек.

Музыканың инсанға тәсири

Музыка инсанға терең тәсир көрсетеди, оның сезимлерине, билиу процесслерине,

физиологиялық халатына, минез-қулық реакцияларына тәсир көрсетеді. Изертлеулердің көрсетуінше, музыканың түрлі жанрлары хәм ритмлері хәр қыйлы руўхый жағдайларды келтирип шығарыўы мүмкин: қуўаныш хәм йошланыўдан меланхолия хәм қәўетерлениўге шекем.

Физиологиялық көзқарасынан музыка мийдің ислеўине, жүрек-қан тамыр системасына, гормонлар дәрежесине тәсир көрсетеді. Ол стресс дәрежесин азайтыўы, дыққаттың топланыўын арттырыўы, есте сақлаўды жақсылаўы хәм хәтте

кеселликлерден кейин тиклениўге жәрдем бериўи мүмкин.

Музыкатерапия медицина әмелиятында депрессия, қәўетерлениў бузылыўлары, нейродегенерациялық кеселликлерди емлеўде актив қолланылады.

Буннан тысқары, музыка социалластырыў, мәдений өзине тәнликти қәлиплестириў хәм дәретиўшилиқ қәбилетлерин раўажландырыўда үлкен әхмийетке ийе. Билимлендириў процесинде, спортта, психологияда билиў функцияларын хәм мотивацияны жақсылаў ушын қолланылады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Комарова Г.Н. Искусство исцеляющее: Метод арт-терапии / Познавая образы мира: культура и искусство в прошлом и настоящем. Сб. статей. Вып. 1. – Казань, 2008.
2. Богатырева Ж.В., Шутилова М.Ф. Влияние музыки на человека // Современные наукоемкие технологии. – 2013. – № 7-2. – С. 181-183.

РЕЗИЮМЕ. Мақалада музыка инсанға барлық дәрежеде - эмоционал, билиў хәм физиологиялық жақтан тәсир көрсетиўши күшли қурал болып, оны турмыс хәм мәденияттың ажыралмас бөлегине айланатуғынлығы айтылады.

РЕЗИЮМЕ. В статье говорится о том, что музыка является мощным инструментом, оказывающим эмоциональное, познавательное и физиологическое воздействие на человека на всех уровнях, и что она становится неотъемлемой частью жизни и культуры.

SUMMARY. The article states that music is a powerful tool that has an emotional, cognitive, and physiological impact on humans at all levels, and that it is becoming an integral part of life and culture.

ROLGE KIRISIW HÁM TRANSFORMACIYANÍŇ AKTYOR SHEBERLIGINDE TUTQAN ORNÍ

В.М.Назаримбетов – «Актыор шеберлиги» кафедрасы башлығы, доцент
Ўзбекстан мамлекетлик кóркем óнер хám máденият институты Нókис филиали

Таяныш сózлер: актыор, Станиславский системасы, импровизация, трансформация, диксиа, пластика, dawıs, характер.

Ключевые слова: актёр, система Станиславского, импровизация, трансформация, диксия, пластика, голос, характер.

Key words: actor, the system of Stanislavsky, improvisation, transformation, diction, plastic, acting, and character.

Актыорлық - инсан руwxыyatınıń tereń qırların úyreniw, sezim-tuyǵılardı tamashagóyge jetkerip beriwshi kórkem óner túri bolıp tabıladı. Bul tek ǵana talant bálki úlken miynet, bilim hám tájiriyebe talap etetuǵın kásip bolıp tabıladı. Haqıyqıy актыор saxnada yamasa ekranda háreketlenip atırǵan hárqanday obrazdı real hám isenimli tárizde kórsete biliwi kerek. Актыор hár qanday rolge iykemlese alıw, jańa obrazdı ózinde kórsete alıw qábiletine iye bolıwı kerek. Bul process “rolge kirisiw” dep ataladı. Bul usıl Stanislavskiy

системасы, Brext usılı sıyaqlı túrli texnikalar arqalı ámelge asırıladı.

Актыорлық kórkem ónerinde eń zárúrli táreplerinen biri - bul rolge kirisiw hám transformaciya qılıw qábileti bolıp tabıladı. Hár bir актыор saxnaǵa shıǵıw yamasa kamera aldında oynawdan aldın óz obrazın tolıq túsiniwi, onıń ishki hám sırtqı qásiyetlerin ózinde kóre alıwı kerek. Актыор ápiwayı ssenariydegi sózlerdi aytıp beretuǵın emes, bálki janlı xarakter jaratıwshı shaxs bolıwı kerek. Bul proceste актыорdıń ishki

sezimleri, psixologiyalıq jantasıwı hám tájiriyesi úlken áhmiyetke iye boladı.

Rólge kirisiw - bul aktyordıń óz obrazın tolıq túsiniw, onıń psixikalıq jaǵdayın hám turmıshlıq tájiriyesin óz ishki dúnyasında seziw procesi bolıp tabıladı. Transformaciya bolsa aktyordıń ózinen pútkilley ajıralıp, jańa shaxsqa aylana alıw qábileti bolıp tabıladı. Bul eki element aktyorlıq sheberliginiń eń zárúrli strukturalıq bólimlerinen esaplanadı.

Rolge kiriw: obrazdı tereń seziniw

1. Xarakter hám psixologiyanı túsiniw

Rolge kirisiw ushın aktyor ózi jaratıp atırǵan xarakterdiń psixologiyasını tolıq túsiniwi kerek. Onıń ushın tómendegi tárepler zárúrli: Obrazdıń turmıs tárizi, onıń ótken turmısı hám házirgi sharaytların úyreniw. Onıń motivatsiyası hám maqsetlerin anıqlaw. Xarakterdiń sezim-tuyǵıların ishki keshirmeler arqalı janlandırıw. Kóplegen belgili aktyorlar óz rólın tuwrı atqarıp shıǵıw ushın real turmısta sol sıyaqlı jaǵdaylardı basınan ótkerip kóredi yamasa sol kásip wákilleri menen dúslasıp olardıń turmıshlıq tájiriyelerinen úyrenedi. Mısalı, Robert De Niro "Taxi Driver" filmindegi roli ushın haqıyqıy taksi aydawshısı retinde islegen.

2. Stanislavskiy sisteması : Haqıyqıy rólge kiriw usılı

Konstantin Stanislavskiy tárepinen islep shıǵılǵan sistema aktyorlıq kórkem ónerinde tiykarǵı metodlardan biri esaplanadı. Onıń usılı tómendegilerdi óz ishine aladı: "Eger men sol obraz ornında bolsam" jantasıwı - aktyor óziniń jeke tájiriyelerinen paydalanıp, obrazdıń ishki dúnyasına kire alıwı kerek. Psixologiyalıq yad - aktyor óz turmısındaǵı arnawlı bir sezim-tuyǵılardı eslep, olardı rólge maslastırıwı múmkin. Ishki motivaciya - aktyor obrazdıń háreketleri hám gápleriniń sebeplerin túsiniwi kerek. Bul usıl arqalı aktyor óz rólın jáne de realistik tárepten uqsatıp atqarıp beriwge erisedi.

3. Improvizaciya hám iykemlesiw

Rólge kirisiwde aktyordıń improvizatsiya qábileti de birlemshi ról oynaydı. Senariydegi hárbir so'z yáki háreket aldınan belgilengen bolsa da, aktyor o'z obrazınıń xarakterine sáykes túrde maslasıwı hám tábiyiy háreket qılıwı kerek. Máselen, Marlon Brando "The Godfather" filmindegi Don Korleone rólın atqarıwında bir neshe saxnalarda improvizaciya qılǵan hám bul onıń obrazın jáne de realistik hám tásirli etip kórsetken.

Transformaciya: obrazǵa aylanıw qábileti

1. Fizikalıq transformaciya

Transformaciya protsesinde aktyorlar tek ǵana ishki dúnyasını emes, bálki sırtqı kórinisin de ózgeritiw lazı. Ko'pshilik jaǵdaylarda aktyorlar

óz rólleri ushın salmaq taslawı yamasa arttırıwı, shash túrmegi yamasa sırtqı kórinislerin ózgeritiwı múmkin. Fizikalıq shınıǵıwlar menen shuǵıllanıp, arnawlı háreketlerdi ózlestiredi Mısalı, Christian Bale "The Machinist" filmindegi ról ushın 30 kg salmaq taslaǵan, soń "Batman Begins" filmi ushın tez waqıt aralıǵında bulshıq etleriniń awırılıǵın kótergen.

2. Dawıs hám diksiyanı ózgeritiw.

Obrazdı janlandırıwda dawıs zárúrli áhmiyetke iye boladı. Ayırım rólde aktyorlar óz dawıs seslerin ózgeritiwı, sóylesiw hám aytıluǵa maslastırıwı kerek. Mısalı: Heath Ledger "The Dark Knight" filmindegi Joker obrazın jaratıwda dawısın ózgeritiw hám ayırıqsha sóylew usılı islep shıǵıw ushın kóp waqıt sarıplǵan.

3. Háreket hám plastika

Obrazdıń júriw-turıwı, im qaǵıw belgileri hám dene háreketleri aktyordıń transformaciya procesinde úlken áhmiyetke iye. Hár bir obraz ayırıqsha fizikalıq háreketler arqalı ajıralıp turadı. Mısalı, Joaquin Phoenix "Joker" filminde óziniń arnawlı júriw usılı hám heshkinge uqsamaǵan im qaǵıw belgilerin islep shıǵıp, ózine tapsırılǵan obrazın jáne de janlandırǵan.

4. Ishki transformaciya

Sırtqı kórinisti ózgeritiwden tısqarı, aktyor óz pikirlew tárizin de jańa rólge maslastırıwı kerek. Bul tómendegiler arqalı ámelge asırıladı: meditaciya hám koncentraciya (Obrazǵa sińiw). Improvizatsiyalıq shınıǵıwları (Rólde erkin háreket qılıw). Haqıyqıy turmısta da obrazǵa uqsap jasaw metodi esaplanadı(Method acting usılı)

Rolge kirisiw hám transformatsiya ushın paydalı shınıǵıwlar

Aktyorlar tómendegi shınıǵıwlar arqalı óz sheberligin asırıwları múmkin: Improvizatsiya shınıǵıwlar: 1. Hár túrlı jaǵdaylarda tábiyiy háreket qılıw, sózsiz ańlatpa (mimika hám dene háreketi menen) 2. Sóylew hám diksiyanı rawajlandırıw, artikulyatsiya shınıǵıwlar 3. Emotsional shınıǵıwlar, qayǵı, quwanış, qaweter hám basqa sezim-tuyǵılardı janlandırıw. Bul shınıǵıwlar aktyordıń saxnadaǵı rólın isenimli atqarıp shıǵıwına járdem beredi.

Rolge kiriw hám transformatsiyanıń aktyor sheberliginde tutqan ornı

Rolge kirisiw hám transformaciya qılıw qábileti hár bir aktyor ushın zárúrli esaplanadı. Bul process aktyordıń óz obrazın ılaǵı bolǵanınsha tábiyiy, isenimli hám janlı atqarıwın támiyinleydi. Eń tabısqa erisken aktyorlar bul kórkem ónerdi jetik ózlestirip alsa, hár bir rólinde pútkilley jańa insan retinde kórinetuǵın boladı. Bul tárepten Leonardo Dicaprio, Daniel Day-Lewis, Meryl

Streep sıyaqlı aktyorlar óz transformaciya qábileti menen ataqlı bolıp tabıladı. Daniel Day-Lewis hátte óz obrazına uyqas túrde aylar dawamında sol turmıs formasında jasap, rólge tayarlıq kóredi. Rólge kirisiw hám transformaciya qábileti aktyordın dóretiwshilik sheberligin kórsetiwshi eń tiykarǵı táreplerinen biri bolıp tabıladı. Bul qábilette rawajlandırıw ushın aktyor:

1. Obraz psixologiyasını tereń úyreniwi
2. Stanislavskiy yamasa basqa sistemalar arqalı rólge kirisiw texnikaların ózlestiriwi

3. Óz fizikalıq kórinisin obrazǵa uyqas túrde ózgeritiwge tayın bolıwı

4. Dawıs, sóylew hám háreketler ústinde úzliksiz islewi kerek

Haqıyqıy aktyor óz obrazına pútkilley sińip ketiwi hám tamashagóylerge janlı, haqıyqıy keshirmelerdi jetkerip bere alıwı kerek. Áne sonda ǵana aktyorlıq kórkem óneri óziniń joqarı dárejesine erisedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Stanislavskiy K.S. “Aktyordın jumıs usılı” (Stanislavskiy sisteması tiykarların túsintiriwshi klassik dóretpе).
2. Chexov M. “Aktyordın texnikası” (Psixofizikalıq aktyorlıq uqırıp haqqında).
3. Lee Strasberg - “Method Acting hám aktyorlıq kórkem óneri” (Method Acting texnikasınıń tiykarshısı).
4. J.Jumanov., A.Á.Bekimbetova – “Aktyor sheberligi tiykarları” Nókis-2017.

REZYUME. Bul maqalada aktyordın rólge kirisiwi, xarakter hám psixologiyasını túsiniw, Stanislavskiy sisteması, haqıyqıy rólge kiriw usılı, improvizaciya va iykemlesiw, transformaciya, fizikalıq transformaciya, dawıs hám diksiyanı ózgeritiw haqqında sóz etiledi. Jáne de bunnan basqa da háreket hám plastika, ishki transformaciya, Rólge kirisiw hám transformaciya ushın paydalı shınıǵıwlar orın alǵan.

РЕЗЮМЕ. В этой статье говорится о вступлении актёра в роль, характере и психологии, системе Станиславского, методе вступления в реальную роль, импровизации и гибкости, трансформации, физической трансформации, изменении характера и дикции. Помимо этого, существуют и другие полезные процессы, такие как движение, пластика, трансформация, трансформация ролей.

SUMMARY. This article discusses the role of the actor, the character and psychology, the Stanislavsky system, the method of playing the role of the hero, improvisation and flexibility, transformation, physical transformation, and change in diction. In addition to this, there are also other useful applications such as plastic, industrial transformation, and transformation in the role.

BAYAN PEDAGOGIKASÍNÍN QÁLIPLESİWI HAQQÍNDA

M.Paluanıyazov – oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanış sózler: bayan pedagogikası, bayanist-pedagolgar, bayanist-atqarıwshılar.

Ключевые слова: баянная педагогика, баянисты-педагоги, баянисты-исполнители.

Key words: bayan pedagogical science, bayan players.

Eger fortepiano, skripka, violonchel pedagogikası óz tamırları menen uzaq ótmishke barıp taqalatuǵın bolsa, bayan pedagogikası birneshe on jıllar aldın qalıplese baslaǵan. M.I.Imxanickiydın jaqında shıqqan «Bayan hám akkordeon kórkem ónerinin tariyxı» atlı oqıw qollanbasında hár qıylı tiptegi háweskerlik, óz betinshe garmoniya atqarıwshılıǵı menen dáslep kameralıq, sońınan kamer-akademiyalıq bayan hám akkordeon atqarıwshılıǵınıń payda bolıwı arasında anıq shegara ótkeriledi. Garmoniyada turmıslıq, háweskerlik ónerinen parıqlı túrde bayan (akkordeon) da akademiyalıq atqarıwshılıq

tiykarǵı, uzaq múddetli, kásiplik bilim alıwdı talap etedi. Muzikalıq bilim beriwdiń eki forması haqqında aytıw múmkin: tikkeley hám tikkeley emes. Tikkeley formada ustazdın tájiriybesi onıń izbasarı-shákirti tárepien turaqlı baylanıs arqalı qabil etiledi: shákirt kóredi hám maestronıń qalay atqarıp atırǵanın esitip, onıń texnikasını, ol yamasa bul shıǵarmanı túsiniwin ózlestiredi. talantlı oqıwshı erte ótmishtegi dóretiwshilikti tikkeley kóshiriwden kesh «uzaladı» hám óz «jazıwına» iye boladı. Ázelden atqarıwshılar usı tárizde qalıplesken.

Tuwrıdan-tuwrı basqa jolı bar oqıtıw formaları: oqıwshınıń atqarıwshı menen emes, al atqarıw sheberligi menen baylanısatuǵın hám oqıw procesin shólkemlestiretuǵın pedagog penen baylanısı. Muzıkalıq pedagogika tariyxında belgili atqarıwshılardı tárbiyalagan, biraq, óz pedagogikalıq tájiriyesiniń sırları haqqında bir qatar da sóz qaldırmaǵan júzlegen talantlı pedagoglar bar.

Solay etip, tikkeley muzikanttıń bilim alıw forması óziniń barlıq tartımlılıǵına qaramastan, oqıtıwshı menen tikkeley kontaktta bolmaǵanlar ushın qol jetpeytuǵın bolıp qaladı. Eń jaqsı jaǵdayda oqıwshılar waqıttıń ótiwi menen ózinen aldınǵılardıń sheberligi haqqında aytıp beredi yamasa olardıń tájiriyesin súwretleydi.

Almastırıwǵa (anıǵıraǵı - qosımshaǵa) «metr – tergewshı», «muǵallım – oqıwshı» túrindegi tikkeley baylanısqá erthe me, kesh pe aralıq forma keledi hám bilimlendiriw - oqıw procesin súwretlewge imkaniyat beretuǵın jumislardı jaratıw.

Olar adamzattıń hesh qashan (yamasa derlik hesh qashan) ushıraspaǵan yamasa ushırasıw múmkinshiligi bolmaǵan adamlardıń oyları hám is-tájiribesi menen tanısıwǵa múmkinshilik beredi, sebebi tekst bir neshe on jıl yamasa ásirler burın jazılǵan hám onıń avtorı endi ómirde joq.

Pútkil pedagogika tiykarlarınıń tiykarın (sonnan muzikalıq, demek, bayanlıq) pán sıpatında jıyındı quraydı pedagogikalıq teoriya hám ámeliyattıń tiykarın quraytuǵın tekstler. Sonıń ushın bayanlawshı pedagogikanıń qalıplesiwi haqqındaǵı usınıstı olardıń xronologiyalıq izbe-izligine súyengen halda beriwge háreket etemiz. Álbette, bizler tárepinen basıp shıǵarılǵan maǵlıwmatlardı tolıq dep esaplawǵa bolmaydı. Biz ushın, birinshiden, muzika pedagogikasınıń biyǵárez tarmaǵı sıpatında bayan pedagogikasınıń ózin qalıplestiriw procesiniń izbe-izligin baqlaw; ekinshiden, birinshi jaqınlasıwda bolsa da, birgelikte bayan pedagogikasınıń predmetin qoyatuǵın mashqalalardı sızıp shıǵıw áhmiyetli edi.

Usı ekinshi aspektte bayanlaw pedagogikasınıń organ, fortepiano hám tarlı-tartqısh pedagogikası menen tereń baylanısın túsiniw, olardıń tiykarǵı uqsaslıqları hám principial ayırmashılıqların anıqlaw júdá áhmiyetli. Burın bayan pedagogikasında «birinshi qarlıǵashlar» elimizde basıp shıǵarılǵan óz betinshe oqıtıwshılar, qollanbalar hám mektepler bolıp, olar yamasa ásbaptı óz betinshe ózlestiriwge, yamasa dógereklerde, klublarda, mádeniyat saraylarında xalıq muzıkası háweskerleriniń óz betinshe dóretiwshiligine

basshılıq etiwge baǵdarlanǵan edi. Bul metodikalıq materiallar nota sawatı, muzıka teoriyası menen tanıs emes yamasa derlik tanıs emes, yaǵnıy nolden baslaytuǵın adamlarǵa arnalǵan. A.P.Basurmanov hám N.Ya.Chaykinniń «Bayanda oynawdıń óz betinshe oqıtıwshısı» (1956) mine usınday bolıp, ol 1972-jılǵa shekem kóp sanlı qayta basılıwlarǵa shıdam bergem. Onda xalıq qosıqları hám ayaq oyınlarınıń (60 qa jaqın) usınıs etilgen quramalı emes ózgerislerin atqarıw ushın teoriya elementleri hám ámeliy másláhátlerdi óz ishine alǵan bir qatar sabaqlar berilgen. 1957-jılı A.Ivanovtıń «Bayanda oyın oynawdıń baslanǵısh kursı», N.Rechmenskiydiń «Bayanda óz betinshe oyınlar», A.E.Oneginniń 1972-jılǵa deyin birneshe ret qayta basılıp shıqqan «Bayanda oyın oynaw mektebi» shıǵarıldı. Solay etip, bayan pedagogikasında jazba dástúrdiń baslanıwı XX ásirdeń 50-jıllarınıń ekinshi yarımı dep esaplaw múmkin.

XX ásirdeń 60-jıllarında orta arnawlı oqıw orınlarınıń oqıtıwshılarına arnalǵan jumıslar jarıq kórdi. Olarǵa I.D.Alekseevtiń «Bayanda oyın oynawdı oqıtıw metodikası» (1960) miynet kiredi, ol 1961-jılı soqırlar ushın qayta basıp shıǵarıldı. Bul jumısta «Bayannıń kelip shıǵıwı hám rawajlanıwı», «Bayanda oyın oynawdı úyretiwdiń tiykarǵı principi», «Klasta oqıtıwshınıń jumısın shólkemlestiriw», «Muzıkalıq tárbiyalawdıń texnikalıq quralları rawajlandırıw» sıyaqlı bólimler payda boldı. 1962-jılı A.I.Poletaevtıń «Pya tipalsovaya applikatura na bayane (pravaya klaviatura)» qollanbası shıqtı. Onda bes barmaqılı applikaciya variantları berilgen, bas barmaqılı rawajlandırıw maqsetinde major, minor gammaları, sonday-aq, arpedjio ushın. A.M.Mirek «Bayan hám akkordeon tariyxınan» (1967) kitabın basıp shıǵardı. 1963-jıldan baslap bayan pedagogikasınıń Leningrad mektebi qalıplesti.

1963-jıldan baslap bayan pedagogikasınıń Leningrad mektebi qalıplesken. Onıń tiykarında P.I.Govorushkonıń jumısları bar: «Bayanda oynaw tiykarları» (1963); «Bayanda oynaw mektebi» 6 mártebe qayta basılǵan (1974-jılǵa deyin), «Bayanda oynawdıń baslanǵısh kursı» (1988) hám basqalar. Bul baspa shıǵarmalarda avtor baslawshılardı úyretiwden kórkemlep atqarıwǵa, sonıń ishinde repertuardı talqılawǵa ótedi. Kásibi sheberlikke arnalǵan jumıslar qatarına V.A.Demchenkonıń «Bayan ushın shınıǵıwlar texnikası» (1967) kiredi. Ol mayda barmaq texnikasın, gamma hám arpedjioǵa tiykarlanǵan interval hám akkordlardı, oyınını quramalı usılların (sekiriwler, melizmler, qaytalawlar, tremolo hám basqalar) qarap shıǵadı.

1960-jıllardıń aqırında payda boldı.

O.F.Agafonov, Yu.V.Solovev, P.P.Londonovlar «Bayanda ózin-ózi úyretiwshi» (1969), onda muzıka sawatı elementleri oyındı ózlestiriw metodıkası, oń hám shep qollar ushın shınıǵıwlar menen birlestirilgen. Texnikanıń hár qıylı túrlerine; jergilikli kompozitorlardıń muzıkası, xalıq qosıqları hám ayaq oyunlarınıń bayanı ushın 100 ge shamalas qayta islengen kórinisleri keltirilgen. Bul «Óz betinshe oqıtıwshı» professionallardı tayarlawdıń ótiw basqıshı bolıp, kóp mártebe (1978-jılǵa shekem) qayta basılıp shıqtı. 1970-jıllardıń baslarında pedagogikanıń qalıplesiwindegi tiykarǵı waqıya tómendegilerden ibarat boldı.

«Bayan» maqalalar toplamınıń «tuwılıwı» dep esaplaw instituttıń pedagoglarınıń minberleri im. Gnesinov (Vıp. 1-7, 1970-1987). jeke onıń iniciatorlarınan hám turaqlı redaktori YU.T.Akimov. Turaqlı avtorlar arasında B.Yegorov, P. Gvozdev, V.Semenov, L.Kolesov, F.Lips hám basqalar. Tiykarınan oqıtıwdıń baslanǵısh basqıshına, yaǵnıy «shır» háreketine baǵdarlangan mektepler hám ózin-ózi oqıtıwshılardan parıqlı túrde, toplamdaǵı maqalalardıń avtorları joqarı oqıw orınlarındaǵı bilimlendiriwdiń eń áhmiyetli problemalarına, yaǵnıy «tereńirek» háreketine qaratılǵan. «Bayanshınıń kórkem-texnikalıq tayarlıǵı» temasına tikkeley yamasa tikkeley emes baylanıshı bolǵan tek eki maqalaǵa ǵana toqtap ótemiz. B.Yegorovtıń «K voprosu o sistematzatsii bayannıx shtrixov» [2. 104-128] atlı maqalası hár qanday qánigelikke tiyisli muzıkant iskerliginde oraylıq orın tutatuǵın ses shıǵarıw mashqalasına baǵıshlangan. Hárбір saz ásbabı tákirarlanbas dúzilis ózgesheliklerine iye hám sonıń ushın onda ses shıǵarıw kónlikpelerin iyelewdi talap etedi. Avtor maqalalarda - bayan pedagogikasınıń tán alınǵan abırayı - atqarıwshınıń tiykarǵı maqseti - kórkem obraz jaratıw ekenligin atap ótedi. Sonıń menen birge ol ses ustindegi jumıstı kem bahalaw tendenciyasınıń keń tarqalǵanlıǵın atap ótedi. Avtor kirgizedi bayanda ses shıǵarıw xarakterin belgilewdiń óz grafikalıq sistemasın (organist I.Braudonıń terminologiyasında – «artikulyaciya»). Ótmishtegilerdiń tájiriybesine súyenip (P.Gvozdev, N.Rizolya, V.Puxnovskiydiń), B.Yegorovtıń bayan arqalı aytıwıwdıń tiykarǵı úsh túri: teri, barmaq hám kombinacijalanǵan, olardıń hár biri ushın grafikalıq shártli belgilerdi kirgiziw. B.Yegorov muzıkalıq-pedagogikalıq ádebiyatta turaqlı ushırasıp turatuǵın, biraq hár qıylı ásbaplarǵa qollanılatuǵın hám hár qıylı mazmunǵa toltırılatuǵın «shtrixlar» túsinigine sholiw jasap,

óziniń anıqlamasın beredi: «Shtrixlar - bul muzıkalıq shıǵarmanıń intonacijalıq mazmunına baylanıshlı túrde sáykes artikulyacijalıq usıllar menen alınatuǵın seslerdiń xarakterli formaları bolıp esaplanadı» [Sonda, 119-bet]. Bunnan soń avtor barlıq saz ásbapları ushın uliwma hám bayan ushın arnawlı bolǵan tiykarǵı grafikalıq belgilerdi, bayanda ses shıǵarıwdıń ózine tán tárepleri haqqında túsindiriwdi menen qarap shıǵadı. Keltirilgen barlıq belgiler ápiwayı hám aralas belgilerge bólinedi [Sonda, 120-125-betler]. «Tiykarǵı shtrix-priyomlar kestesini» maqalası juwmaqlanıp, onda tómendegiler sáykes keledi: «sesli maqset - nátiyjeniń uliwma xarakteristikası»; shtrixtıń grafikalıq belgileniwini (sxemalı); seslerdiń jańlawı; ses-shtrixtıń shártli forması (aldın kirgizilgen grafikalıq belgilerden paydalanǵan halda); atqarıwdıń eń tipik artikulyacijalıq usılı hám, aqırında, «muzıkalıq-kórkem ádebiyattan úlgi». B.Yegorovtıń shıǵarması bunnan jigirma jıl aldın basıp shıǵarılǵan, biraq onıń professional bayanshılardı kórkem-texnikalıq jaqtan tayarlawdaǵı áhmieti ózgermeydi, biraq mazmunınıń ámeliy bólegin ózlestiriw búgingi kúnde de qolda ásbap penen mashaqatlı jumıs islewdi talap etedi. «Bayan hám bayanlar» toplamınıń sol 6-sanında járiyalanǵan ekinshi maqala F.Lips tárepinen jazılǵan bolıp, ol bayan kórkem óneri tariyxında jańa, jarqın bet jaratqan kórnekli kompozitor Vladislav Zolotarevtiń muzıkalıq (bul jaǵdayda - bayan) dóretiwshiliginiń rawajlanıw procesin kózden ótkeredi [4,27-68-b.]. F.Lips 1960-jıllardıń aqırına kelip qalıplesken paradoksal jaǵdaydı atap ótedi: konservatoriyalar hám mekteplerde kóp tembrli, tayar saylaw bayanı «quralǵa alındı», biraq onıń original repertuari joq. Bul ásbapqa arnalǵan repertuardıń tiykarın salıwshı V.Zolotarev dep ataw múmkin. Maqalada onıń ómirbayanı keltirilgen. Zolotarev ayrıqsha talantlı shaxs sipatında xarakterlenedi: muzıkant-atqarıwshı, kompozitor, jazıwshı, oyshıl, fortepiano, skripka, dawıslar ushın oǵada kóp original shıǵarmalardıń dóretiwshisi, biraq bárinen de kóbirek - bayan ushın, Zolotarev onıń sheksiz múmkinshiliklerin júzege shıǵarıwǵa umtıldı. Vladislav Zolotarev tek ǵana 33 jil (1942-1975) jasagan, biraq onıń miyrası júdá úlken: bul úsh sonata, Partita, Kameralıq syuita, cikl.

«Bayan ushın altı balalar syuitası», cikl. «Bes kompoziciya» hám basqalar. Bul shıǵarmalardıń kópshiligi koncertte shıǵarıp atırǵan bayanistlerdiń repertuarına kirdi, Pútkil awqamlıq radionıń fondlarında hám gramplastinkalarda jazıp alındı.

Solay etin, bayan pedagogikasi - zamanagóy muzika pedagogikasınıń real bar bolǵan tarawı, tek óziniń qalıplesiwinde

belgilengen emes, al aktiv rawajlanıp atırǵan taraw dep tolıq haqlı túrde aytıw múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Дубий, А. Украинский феномен баянного искусства / А. Дубий // Народник. – 2001. – № 1. – С. 10–12.
2. Егоров, Б. Общие основы постановки при обучении игре на баяне / Б. Егоров // Баян и баянисты. Вып. 2. – М.: Совет. композитор, 1974. – С. 12–47: нот.
3. Имханицкий, М. И. История баянного и аккордеонного искусства: учеб. пособие / М. И. Имханицкий: РАМ им. Гнесиных. – М., 2006. – 520 с.: нот., ил.
4. Липс, Ф. Творчество Вячеслава Золотарева / Ф. Липс // Баян и баянисты. Вып. 6. – М.: Совет. композитор, 1984. – С. 27–68: нот.

REZYUME. Muzikatanıw ádebiyatında az izertlengen másele - bayan pedagogikasınıń qalıplesiw tárepleri maqala teması. Pedagogikalıq procestiń izbe-izligi hám tiykarǵı mashqalaları bayan pedagogısına baǵıshlanǵan basılımlarǵa súyeniw arqalı anıqlanadı. Bul másele boyınsha tiykarǵı basılımlar xronologiyalıq tártipte sanap ótilgen hám táriyiplengen, belgili izertlewshiler, bayanist-atqarıwshılar hám bayanist-pedagoglar atamaları keltirilgen. Fortepiano hám skripka pedagogikasınıń belgili bólimleri esaplanadı. Muzikalıq pedagogika usıǵan uqsas "bayanlı pedagogika" túsiniǵi házirshe siyrek ushırasadı hám házirge shekem arawlı dodalanbaǵan. Sonıń menen birge toplanǵan materiallar túsiniw alıwǵa arızıdı.

РЕЗЮМЕ. Аспекты малоизученного в музыковедческой литературе вопроса – становления баянной педагогики – тема статьи. Последовательность педагогического процесса и основная проблематика устанавливаются в опоре на публикации, посвященные баянной педагогике. В хронологическом порядке перечислены и охарактеризованы основные издания по данному вопросу и названы известные исследователи, баянисты-исполнители и баянисты-педагоги.

SUMMARY. The article discusses some aspects of the least studied topic – the bayan pedagogical science formation and development. The article determines the consequence of pedagogical process and main problems based on publications devoted to the bayan pedagogical science. The author names the main publications on the problem in chronological order and gives the names of the most famous researchers of the problem including both the bayan players and the bayan playing teachers.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ЧАСТИ ХОРОВОЙ КРЕАТИВНОСТИ В ПСИХОЛОГОКОМПЕТЕНТНОСТИ

Саитов Жаксылык Жарылкасынович – преподаватель

Нукусский филиал Узбекского государственного института искусства и культуры

Таянч сўзлар: хор, хонанда, хормейстер, дирижёр, аккорд, сопрано, алто, тенор, баритон, бас, профундо бас, интизом, бадий жихатдан, сфера, концентрация, нозик ва мураккаб жараён, қизиқиш, ўйчанлик, кайфият, ансамбль, товуш хужуми назарияси, ҳаво, резонатор, оҳанг, вокал босқичи, педагогик компетентсиа.

Ключевые слова: хор, певец, хормейстер, дирижёр, аккорд, сопрано, альт, тенор, баритон, бас, профундо бас, дисциплина, художественно, сфера, концентрация, процесс тонкий и сложный, интерес, вдумчивости, настроения, ансамбль, теория звуковой атаки, воздух, резонатор, тон, вокальная эстрада, педагогическая компетентность.

Key words: хор, singer, choirmaster, conductor, chord, soprano, alto, tenor, baritone, bass, profundo bass, discipline, artistically, sphere, concentration, subtle and complex process, interest, thoughtfulness, mood, ensemble, theory of sound attack, air, resonator, tone, vocal stage, pedagogical competence.

Современное изучение аспектов хорового дела продиктовано естественной потребностью человека разобраться в смысловых основах совместного пения. Хоровое искусство, занимает важное место в

музыкально-педагогической культурологии. Хор же, как первоформа сохранения и передачи музыкальной информации, как механизм формирования культурных ментальных установок по-прежнему

выполняет свои социокультурные функции, воспроизводя как старые парадигмы, так и создавая новые, обусловленные уже современными потребностями, а именно ценностными установками массового музыкального творчества. Естественно, вызывают научный интерес культурологические и музыкально-педагогические технологии сохранения и укрепления любительского хорового искусства и хорового дела в современных социально-экономических условиях, а также трансформация традиций и инноваций в процессе формирования хоровой культуры нового поколения.

Один из популярных принципов декларации статуса руководителя профессионального и любительского хора — «старший среди равных». При этом в деятельности хора должна доминировать аксиома: и дирижёр, и артисты хора делают одно дело, все заинтересованы сделать его хорошо.

Успешная творческая деятельность хора во многом зависит от правильного расположения его участников на репетициях и концертной эстраде. В любительских хорах дифференцируя от профессиональных участвуют певцы, имеющие не только различные вокальные данные, но и неодинаковую музыкальную подготовку и опыт пения в хоре. Помимо этого, они различаются по возрасту, образованию, роду основной трудовой деятельности, коммуникабельности, психологической адаптивности и культурному уровню. Успех репетиционной работы хорового коллектива определяется не только вокально-хоровым мастерством его участников, но и психологической атмосферой в хоровом коллективе. Особенно это относится к артистам хора, находящимся на репетиции и концертной эстраде рядом друг с другом.

«Фундамент музыкальности» или музыкальное обучение артистов хора. Помимо разучивания хорового репертуара по нотным партиям, необходимо отводить специальное время для изучения базовых музыкальных дисциплин. Традиционно проблематика музыкальной педагогики в любительских хоровых коллективах нацелена на формирование у артистов хора «фундамента музыкальности», включающего:

- музыкальный слух;
- чувство ритма;
- нотную грамоту;

- ориентацию в музыке (первичная эрудиция);

- вокально-хоровое исполнительство и хоровой вокал (индивидуальная постановка голоса при коллективной форме обучения).

Занятия по базовым дисциплинам (элементарной теории музыки, сольфеджио, хоровому вокалу и т.д.) можно проводить после распевания хора, отводя для этого 10-15 мин. репетиционного времени. Участники хора должны усвоить, что нотная запись фиксирует высоту и длительность звука. Их следует познакомить с основами метроритма, понятиями лада, тональности, интервалами и др. Теоретические сведения необходимо систематически подкреплять пением, чтобы как можно скорее накопить минимальный запас слуховых ощущений, соотношений звуков по высоте и ритму.

Для обучения нотной грамоте вновь входящих в хоровой коллектив следует использовать знания и опыт старших участников хора (в педагогической терминологии — наставничество). Эту работу нужно проводить корректно и последовательно.

Музыкально-педагогическая работа должна осуществляться в хоровом коллективе систематически на протяжении всей его творческой деятельности. Очень важно, чтобы она не носила наукообразный характер, а преследовала чисто практические цели, особенно на начальном этапе. Каждый участник и коллектив в целом должны реально ощущать от такой работы практическую пользу.

В процессе освоения хором сложных по фактуре хоровых сочинений следует углублять музыкально-теоретические знания его участников, знакомя их с основами гармонии и полифонии. Исполнение произведений, изложенных в различных музыкальных структурах, требует от участников хора знаний из области музыкальной формы. Исполняя произведения различных эпох и народов, артисты хора должны иметь представление о стилистических особенностях и жанрах музыки и т.д. Следует подчеркнуть, что самым важным навыком для артиста хора является умение чисто петь по нотам (сольфеджио) и со словами. Совершенствовать этот навык необходимо постоянно в процессе работы над хоровым репертуаром и специальными упражнениями.

Занятия по постановке голоса (хоровой вокал) должны проходить по классической методике пения, с академическими

стандартами: диапазон, сила, тембр, неутомляемость. Постановка голоса требует определённого времени, что позволяет одновременно осваивать предметы музыкально-теоретического цикла на смысловом уровне и тем самым решить проблему формирования «фундамента музыкальности» артистов хора.

В работе с хором недопустима грубость, раздражительность, невыдержанность. Наряду с требовательностью хормейстеру нужно уметь доброй шуткой, мягким юмором смягчить порой напряжённую репетиционную работу хорового коллектива. Один из популярных принципов декларации статуса руководителя любительского хора — «старший среди равных». При этом в деятельности хора должна доминировать аксиома: и дирижёр, и артисты хора делают одно дело, все заинтересованы сделать его хорошо.

Подлинная увлечённость хоровым пением возникает не сразу. Нужна система психологических контактов, способных сплотить людей в единый коллектив: совместное посещение художественно-творческих мероприятий, вечера отдыха, диспуты по различным проблемам культурной жизни и т.д. Во всей этой работе значение руководителя хора трудно переоценить. Создание спаянного дружной и любовью к хоровому пению коллектива как совокупного объекта современной художественной культуры невозможно без глубокого уважения и даже расположения его участников к своему руководителю. Он должен беззаветно любить не только хоровое искусство, но и многоплановую работу, связанную с организацией коллектива и повышением культурного уровня, посвящать этой работе всего себя.

На начальном этапе существования хора в задачу его руководителя хора входит:

- подбор и адаптация репертуара (функция культуролога);
- музыкально-педагогическая деятельность (функция педагога);
- организация и проведение репетиционной работы (функция организатора);
- концертно-исполнительская деятельность (функция артиста-исполнителя);
- организация творческих встреч с различными любительскими и профессиональными коллективами (функция общественного деятеля);

- организация и осуществление гастрольных поездок хора (функция логистика);

- деловые и креативные контакты (функция интегратора).

Каждое концертное выступление хора должно быть тщательно подготовлено. Плохо подготовленное выступление хора, малое количество слушателей в концертном зале порождает разочарование участников хора, неудовлетворённость деятельностью хорового коллектива. Концертно-исполнительская деятельность хора является одним из активных средств музыкально-эстетического воспитания широкой слушательской аудитории, поэтому очень важно, чтобы во время концерта хора концертный зал не пустовал. Для этого следует проводить большую организационную работу. Распространение билетов, организация рекламы концертных выступлений — важнейшая часть работы совета хора. Этому должен уделять большое внимание и руководитель хора.

Особенности концертных выступлений.

Виды концертных выступлений хорового коллектива могут быть различными как по объёму выступления, так и по содержанию концерта. Наиболее распространённым видом выступления хора является участие его в сводном концерте наряду с другими творческими силами, когда хор исполняет 2-3 произведения. В таких концертах выбор репертуара обычно определяется творческим замыслом режиссёра. Часто сборные концерты посвящаются какому-то событию и имеют театрализованную направленность. Руководителю хора нужно добиваться того, чтобы репертуар хора в таких концертах не был одноплановым.

Самым сложным видом концертного выступления является самостоятельный концерт хора в одном или двух отделениях. Концерт в одном отделении обычно длится до одного часа. Когда концерт состоит из двух отделений, то каждое отделение обычно занимает 30-40 мин. В самостоятельном концерте хор исполняет 20-25 произведений. Концертная программа должна быть разнообразной. Это достигается подбором разноплановых произведений, контрастных по художественным образам, характеру музыкального материала, стилю изложения и т.д. Концертная программа может быть построена или в хронологической последовательности, или по жанрам, или по

стилистической принадлежности составляющих её произведений.

Руководитель хора при составлении программы должен иметь в виду, что интерес у слушателей к выступлению хора должен возрастать к финалу концерта. Сверх объявленной программы хору следует иметь одно-два произведения, которые могут быть исполнены по настоятельным просьбам слушателей в конце концерта. Особенно понравившееся слушателям произведение из концертной программы (продолжительные аплодисменты, скандирование «бис») можно повторить в том случае, если дирижёр уверен, что при повторении оно прозвучит не хуже первого исполнения. Поведение дирижёра хора на сцене, его артистичность, обаяние в значительной степени влияют на успех концерта.

Выводы. Работа дирижёра профессионального и любительского академического хора сложна и многогранна. Руководитель хора должен быть не только высококвалифицированным, одарённым хормейстером и дирижёром, но и умелым, талантливым педагогом, организатором и воспитателем. В противном случае он не

добьётся ощутимых художественных результатов, если не сумеет создать дружный, увлечённый коллектив единомышленников, для которых хоровое пение является важной духовной потребностью.

Главной особенностью работы с профессиональной и любительским хоровым коллективом является творческий процесс, прочно взаимосвязанный с процессами обучения, воспитания и организации. В этом разрезе культурологическую, педагогическую и психологическую образованность руководителя профессионального или любительского хора невозможно переоценить.

В этой ситуации проверяются на прочность не только профессиональные качества руководителя, но и его умение организовать коллектив, сделать из него сообщество действительно культурных людей, вывести его на должный исполнительский уровень и удержать от распада.

Всё это представляет собой проблемы прежде всего культурологического характера: нужно донести до людей понятие «хор», научить их петь в хоре, понимать хор, любить хор и, главное, не предавать свой хор ни при каких обстоятельствах.

Список литературы

1. Анисимов А. И. Дирижёр-хормейстер. Творческо-методические записки.— Л.: «Музыка», 1976.— 160 с.
2. Асафьев Б. В. О хоровом искусстве: Сб. статей / Сост. и коммент. А. Павлова-Арбенина.— Л.: Музыка, 1980.— 216 с.
3. Андреева Л. Методика преподавания хорового дирижирования. М.: издательство музыка. 1969.
4. Баранов Б.В. Курс хороведения. М.: ПОП Музфонда, 1991.58 с.
5. Безбородова Л.А. Дирижирование. - М.: Просвещение, 1990.
6. Буш Г. Креативность / Г. Буш // Современная западная философия. Словарь. — М.: Политиздат, 1991.
7. Дорфман Л. Я. Основные направления исследований креативности в науке и искусстве Текст. / Л. Я. Дорфман Г. В. Ковалева // Вопр. психологии. 1999. №2.-С. 101-106.
8. Левандо П. Хоровая миниатюра. – Ленинград: издательство музыка. 1983.
9. Маталаев Л.М. Основы дирижёрской техники. - М.: советский композитор, 1986.
10. Певзнер К. Б. Современные системы массового музыкального воспитания. М.: Музыка, 2005. 118 с.
11. Roziyev SH «Xorshunoslik». Т. 1987.
12. Saidiy S.B. Jahon musiqasi tarixi, / darslik; - Buxoro “Durdona” nashriyoti”, 2020 yil.
13. Qahharov N.V. Vokal asoslari. O‘quv qo‘llanma. Toshkent. Iqtisod-moliya. 2008. 314 b.
14. Umarov M. Estrada va ommaviy tomoshalar tarixi. Darslik. Toshkent. Yangi avlod asri. 2009. 304 b.
15. Qahharov N.B., Ayubov K. “Vokal san’ati asoslari”. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: “Iqtisod-moliya”, 2008 y.

РЕЗЮМЕ. Мақолада хорда креативликнинг психологокомпотентлигида назарий қисмлари берилган бўлиб, бунда хор таснифланиши, товушлар жойланишидаги қонуниятларига кўра методик изоҳлар ва замонавий услубий кўринишларидаги регистратив қўлланишининг амалий машқ тамойиллари ҳақида илмий маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье даны теоретические части хоровой креативности в психологокомпотентности, связанном с хоровыми жанрами, в которых даны научные сведения о принципах хоровой классификации, методические пояснения по законам размещения звуков, принципы практического упражнения регистративного применения в современных стилистических формах.

SUMMARY. The article presents theoretical aspects of the psychological competence of creativity in the chorus types are given, in which scientific information is given about the principles of choral classification, methodical explanations according to the laws of the placement of sounds, and the principles of practical exercises of registrative application in modern stylistic forms.

СЦЕНАРИЙ – ЭСТРАДА ВА ОММАВИЙ ТОМОШАЛАР ДРАМАТУРГИЯСИНИНГ АСОСИ

Дамир Уразбаев – ўқитувчи

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали

Таянч сўзлар: театр, сценарий, спектакль, актёр, томошабин, драма, драматургия.

Ключевые слова: театр, сценарий, спектакль, актёр, зритель, драма, драматургия.

Key words: theatre, scenario, spectacle, actor, the viewer, drama, dramaturgy.

Сценарий ҳақида сўз юритишдан олдин биз драматургия ҳақида маълумотга эга бўлишимиз лозим.

Драма (юнончада «харакат» деган маънони англатади) диалоглар шаклида ёзиладиган, сахна учун мўлжалланган адабий асарнинг туридир.

Бадий адабиётнинг бошқа турларидан драма воқеаларни ихчам тарзда намоён этиб, персонажлар характери сўз ва пластика орқали аниқ ва тўлиқ очиб бериб, тушунтириш, баён этиш, изоҳ беришдан холи бўлиб, кераксиз тафсилотлардан қоча билади.

Драманинг характерли хусусияти шундан иборатки, унинг муаллифи насрчи ва назмчидан фарқли, ўқувчи ва томошабинлар билан ўз қахрамонлари орқали бевосита гаплашади, мулоқотда бўлади. Драматург қахрамонларнинг фаолиятини кўрсатиб, ахлоқни ифодалаб, руҳий оламни очиб, ўзининг ҳаёт ҳақидаги тафакқурини изҳор этади, даврнинг муҳим, долзарб масалаларига муносабатларини билдиради. Бу ҳол драмада қахрамоннинг аҳамиятини жуда оширади, унинг турмуш мезонини аниқлайдиган шахсга айлантириб юборади. Мана шундагина қахрамоннинг ҳаётини замини, қилмишлари ва хатти-ҳаракатларнинг аҳамияти кўзга ташланади. Бундай қахрамон драманинг ғоявий моҳияти билан узвий боғланиб, унинг туб маъносини гавдалантиради, бош драматургик қарама-қаршиликнинг ривожига алоҳида куч бахшида этади.

Драмани бошқа турлардан ажратиб турадиган хусусияти шундаки, муаллиф юз

берган ҳаракатни, ходисани, томошабинларнинг бевосита кўз олдида келтириб ижод этади. Драмада битта ёки иккита сюжет линияси бўлиб, у кўпроқ кескин, ўткир қарама-қаршиликлар асосида курилади.

Драма асосан уч жанрга бўлинади.

- драма;
- фожеа;
- комедия.

Драманинг ўзи бир қанча турларга бўлинади:

- мелодрама;
  - психологик драма;
  - мусиқали драма;
  - тарихий драма;
  - маиший драма;
  - эксцентрик драма.
- Комедия жанри эса:
- сатирик комедия;
  - юмористик комедия;
  - мусиқали комедия;
  - водевиль;
  - форс;
  - памфлет;
  - буфонада
  - фожеали комедия ва ҳ.к.ларга

бўлинади.

Қарама-қаршилик – драманинг қалби бўлиб, асар сюжетини ишга солувчи пружина, унга алоҳида куч берувчи кудратли рычагдир. Қарама-қаршилик асар ғоясини, муаллифининг ижодий ниятларини, персонажларнинг ўзаро алоқалари ва улар ўртасида юз берган курашни ифода этади. Драматик қарама-қаршилик –

вокеликдаги зиддиятларнинг бадий ифодасидир.

Драманинг композицион курилиши, бу асарнинг бадийлигининг асосидир.

«Композиция» тушунчаси (лотинчадан олинган бўлиб, «componere» - тахлаш, куриш деган маънони англатади) санъатнинг барча жанр ва турларига тааллуқлидир. Композиция ўзининг бир қанча компонентларидан ташкил топади. Буларга мавзу, ғоя, экспозиция, олий мақсад, воқеалар ривож, қарама-қаршилик, тугун, кульминация, ечим киради.

Композиция элементлари пьеса тузилишини ташкил қилиб, унинг қиёфасини аниқлайди. Қиёфада эса турли элементлар ўзаро боғланади, бир бутунлик, яхлитлик пайдо бўлади. Композиция шаклга алоқадор бўлиб, драмага чиройли ташқи кўриниш беришга хизмат қилади. Шартли равишда сюжетни драманинг қолипи деб атасак, композиция эса унинг қиёфасидир.

Оммавий байрам ва томошалар қахрамонларнинг имкониятлари жуда ҳам кенгдир. Драматургиясининг сосини сценарий ташкил этади. Сценарий (итальянча «Scenario» - адабий-драматик асар деган маънони англатади) тадбир мазмунини адабий таъсирлаш бўлиб, бунда жиддий кетма-кетлик асосида ҳаракат элементлари бўлмиш мавзу ва ғоя, бир бўлақдан иккинчисига ўтиш, блоклар, безаклар, матнлар тўлиқ кўрсатилади.

Сценарий табиати бўйича бир қанча турларга бўлинади:

1. Кино сценарий:

- а) бадий фильмлар сценарийси;
- б) ҳужжатли фильмлар сценарийси;
- в) илмий-оммабоп фильмлар сценарийси;
- г) қўғирчоқ ва мультифильмлар сценарийси.

2. Телевизион сценарийлар:

- а) адабий-бадий кўрсатувлар сценарийси;
- б) публицистик – ахборот кўрсатувлар сценарийси;
- в) маънавий - маърифий кўрсатувлар сценарийси;
- г) ижтимоий-сиёсий кўрсатувлар сценарийси;
- д) ўйин-кўнғил очар кўрсатувлар сценарийси;
- е) телевизион фильмлар сценарийси;
- ж) мусикий кўрсатувлар сценарийси ва ҳ.к.

3. Радиоэшиттиришлар сценарийси:

- а) ижтимоий-сиёсий эшиттиришлар сценарийси;
- б) адабий - бадий эшиттиришлар сценарийси;
- в) публицистик-ахборот эшиттиришлари сценарийси;
- г) мусикий эшиттиришлар сценарийси;
- д) маънавий – маърифий эшиттиришлар сценарийси;
- е) ўйин-кўнғил очар эшиттиришлар сценарийси ва ҳ.к.

4. Цирк томошалари сценарийси.

5. Эстрада ва оммавий томошалар сценарийси.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдурасулов Ш. Адабиёт, сахна, инсценировка. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси.
2. Абдусаматов Х. Драма назарияси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000.
3. Аҳмедов Ф.Э. Оммавий тадбир ва байрамлар режиссураси ва актёрлик маҳорати. – Тошкент: Чўлпон, 2007.
4. Душамов Ж. Оммавий тадбирлар режиссураси. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2002.

РЕЗЮМЕ. Бу мақолада эстрада ва оммавий томошалар драматургиясининг сценарийини ёзиш ва унинг асослари, драматургия ҳақида сўз етилади. Яна драма ва драмани бошқа турлардан ажратиб турадиган хусусияти ҳақида маълумотлар ўрин олган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о написании сценария драматургии эстрадных и массовых шоу и его основах, драматургии. Также есть сведения о драматургии и особенности, отличающей драму от других жанров.

SUMMARY. This article talks about writing the script of the dramaturgy of pop and public shows and its basics, dramaturgy. There is also information about drama and the feature that distinguishes drama from other genres.

АКТЁРЛЫҚ ШЕБЕРЛИГИН ҮЙРЕНИЎДЕ ӨЗ ҮСТИНДЕ ИСЛЕЎ

Р.Ж.Уснатов – профессор ў.ў.а.

Ўзбекистан мамлекетлик кóркem óнер ҳám мэденият институты

Таяныш сөзлер: актёр, роль, дөретиўши, сахна, театр, музыка, эдебият, сўўретшилик, аяк ойын, талант, кóркem қабыллаў, көзқарасларды байытыў.

Ключевые слова: актер, роль, творец, сцена, театр, музыка, литература, живопись, танцы, талант, художественное восприятие, обогащение взглядов.

Key words: actor, role, creator, stage, theater, music, literature, painting, dance, talent, artistic perception, enrichment of views.

Актёрлық өнери өз тэбиятына қарап атқарыўшылық өнери ҳэм оның жоқары мақсети актёрдың роль менен толық уйғынласыўы нэтийжесинде тэбийғый жағдайда басқаша көриниске сиңип кетиўи саналады. Актёр, барлық дөретиўшилер сыяқлы, өз дөретиўшилиги менен өмирдің хэр қандай машқаласын яки қыйыншылығын, оны қыйнап атырған дэрти жэмийет ҳэм заманласларына жеткерийге хэрекет етеди. Актёр - сахна дөретиўшиси. Ол өзин қоршап турған пүткил элемди терең заўық пенен қабыл етип, өзи талкылап атырған символлар өмирин тап бир өзиникиндей сезе алады, олардың дэрти ҳэм бахтын өз мойнына алып, өмир сүреди. Актёрдың жоқары шеберлиги, оның бай, тэсиршең қэбилети, нервларының турақласқанлығы, терең сезим-гуйғылары өмирди толық қабыллаўды билиўинде. [3.10] Сахна дөретиўшилерин тэрбиялап, кэмалға жеткерийде педагогтың көплеген қыйыншылықларды жеңийине туўра келеди.

Бул хэр бир студенттиң өзине тэн дөретиўшилик сезимлерин, тэсиршенлик қэбилетин оятыў ҳэм раўажландырыў, дөретиўшилик тэсирлерин ашыў ўақыяларды терең ҳэм кóркem қабыллаў, көзқарасларды байытыў, билимлерин күшейтий ҳэм усының менен бирге актёрлық шеберлиги техникасы тийкарларын меңгерийден ибарат. Элбетте, булардың барлығы өз ара байланыслы екенлигин көремиз. Актёрлық шеберлиги техникасын үйретип атырып, студенттиң ишки дўньясын байытыў, көз қарасларын кеңейттириў, сахнаның бар имканиятларынан пайдаланыўға үйретиў мүмкин. Усының менен бирге педагогтан билим бериўде хэр бир тэрбиялық тэрепине айрықша усылда жантасыў талап етиледи. Көп қырлы актёрды тэрбиялаўда керекли болған қурамалы процессти белгилеп алыў керек. Бул эҳмийетли процесс эдепли наўқыран, өз халқы ҳэм кóркem-óнер алдында жоқары жуўапкершиликти қэлиплестириў есапланады.

Актёрлық кэсибинде актёрдың эдеплилик билими, көзқараслары тийкарғы эҳмийетке ийе, себеби, актёр жумыс ислеў пайытында басқаларға еликлеп, тек ғана схемалардан пайдаланатуғын өнерментке айланып қалыўы яки биреўге усамайтуғын еркин излениўлер нэтийжесинде өзиниң тэкирарланбас рольлери арқалы сахнада дөреткен символларын эжайып етип жеткерийи мүмкин. Соның менен бирге, актёр өзиниң ким екенлигин, тар шеңберде пикирлейтуғын мешан яки өз заманласлары алдында ўазыйпасын толық сезинийши ўатанын сүйийши инсан екенлигин көрсетип береди. Ўзбек ҳэм рус театр өнериниң уллы ғайраткерлеринен Аброр Хидоятлов, Сара Эшонтураева, Шукур Бурханов, Карим Закиров, К.Станиславский, Немирович - Данченко ҳэм бир қанша театр ғайраткерлери өзлериниң дөретиўшилиги, өмири, гөззал эдеплери, руўхый пазыйлетлери, сабырлы ҳэм пэк сезимлер ийелери екенлиги арқасында басқаларға үлги көрсеткен. Олар сахнаның уллы пирлери болыўы менен бирге, өз елиниң жанкүйер ўатансүйийшилерин еди. Олар, жэмийеттиң уллы мақсетлерин тамашағийлерге жеткерий қэбилетине ийе болды. Егер, актёр өзиниң өмири ҳэм дөретиўшилигинде майда шўйде, арзымас нэрселерден жоқары көтериле алмаса дөретиўшилигин майда мақсетлерге жумсаса, егер өзиниң жоқары абырайын түсинбесе ол хешқандай жоқары дөретиўшилик үлгилерин жарата алмайды. [6.575]

Ҳақыйқый дөретиўши өз өнери арқалы адамларға кеўлиниң бир бөлегин, өмир ҳаққындағы ойларын, өзиниң ең пэк жүрек сырларын бөлиседи, оларды изинен ертеди. Өне усындай ойлар дизбеги, жүрек сырлары, турмыс ҳақыйқаты сәўлелендирилгенде ғана адамлардың кеўлинен жетип барады. Ҳақыйқый дөретиўши бэрхэма халық ушын, жоқары мэнэўият ушын хызмет етеди.

Актёрдың қэлиплесиўи-жүдэ қыйын процесс; бул дөретиўшиниң шахс болып

жетилисиўине, театр жәмәетинде жасап дәретиўшилиқ пенен шынтлап шуғылланыўына байланысly. Жас актёрдың тәрбияланыўына ең керекли усыллардан бири жәмәет пенен бирге ислеў саналады. Театр өнери өз тәбиятына көре синтетикалық хәм коллективлик болып табылады. Бул оның қыйыншылығы хәмде өзине тәнлигинен мәлимлеме береди. Театр өнериниң синтетикалығы сонда спектакль музыка, әдебият, сүүретшилиқ, аяқ ойын, мүсиншилиқ хәм басқа усы сыяқлы өнер түрлерин өз ишине қамтып алған. Соның ушын бул өнер түри коллективлик жұмыс деп айтылады. Себеби, бир мақсет жолында эстетикалық қағыйдаларға хәм бир дәретиўши методқа таянған ҳалда жүдә көпшилиқ дәретиўшилер тәрәпинен спектакльдиң келбети жаратылады.

Коллективлик, сахна өнериниң тийкарғы принципи хәм оны актёрлық кәсибиниң тийкары деп есапласа да болады. Актёр өзиниң тилеклерин хәм умтылысларын коллектив ишине сиңдире алса ғана театр жұмысына пайда келтиреди. Актёрлық шеберлиги педагогы әжайып талантлы дәретиўши шахслардың жетилисип шығыўына хәр тәрәплеме жәрдем берип, оларды марапатлаўы менен бирге хәр қандай менменликке қарсы болыўы тийис. Жас актёр, менменлик театр тәбиятына хәр тәрәплеме жат екенлигин ашық-айдын түсиниўи шәрт. [7.11] Театр оқыў дәрғайында дослық аўызбиршиликти, бир-бирине жәрдем көрсетиў пазыйлетлерин тәрбиялаў зәрүр. Студентти оқыў дәрғайына дәслепки келген күнлеринен баслап, оны усындай шараятқа көнликтириў керек, сонда ғана ол дәретиўшилиқ имканиятларын раўажландырыўды, үйретип жұмыс алып барыўы тийис.

Жас актёрдың өмиринде ең қолайсыз нәрсе - бул өз талантына артықша баха бериўде. Талантлы дәретиўшини жүзеге шығаратуғын нәрсе бул турақлы нәтийжели мийнет. Мийнетсиз талант жоқ болып кетеди; өкинишке бола, жаслар арасында, актёрлық шеберлигине оқып атырғанлар арасында абырайына артықша исенип, бәрхама тер төгип, мийнет етиўге қарсылық көрсететуғынлар ушырасады. «Илхам»нан көбирек үмитлер күтиледи. Айырым ўақытлары актёрлық шеберлиги сабақларында «илхам»ды көзабаға, өнимсиз қыйнаў арқалы жаратып атырғанларды гүзетиўимизге туўра келеди. [1.156] Тек ғана сезимлерге исениў жұмысты ўайран етеди. Мәнаўий, физикалық шаршаў болса студентте кери жағдайды

келтирип шығарады, нәтийжеде илхамнан гүманланыўлар, кеўил қалыспақлар келип шығыўы мүмкин. Актёр жокары дәретиўши нәтийжелерге ерисиў, илхамди жүзеге шығарыў ушын, тынымсыз түрде айрықша таңланған шынығыўларды орынлап, нәтийжели мийнети арқасында өз мәнаўий - физикалық аппаратын таярлайды. Әне усынан кейин ғана роль үстинде жұмысты баслаўы мүмкин. Соның ушында К.С.Станиславский өзиниң тәлийматында мынадай деген еди: «терең саналы мәнаўий техника арқалы, айрықша талантлы дәретиўши артист жүзеге шығады». [2.56]

Театр мектеби бағдарламасы жас актёрды саналы дәретиўшилиқтен илхамланыўы, туўры жағдайда жасай билиўи, рольге сиңип кетип көркем символ жаратыўына қаратылады. Театр мектеби студентти мийнет етиўге үйретиўи керек. Өзиниң мәнаўий – физикалық аппараты үстинде жүдә аўыр, тынымсыз хәм соның менен бирге жүдә қызықлы мийнет, ең әхмийетлиси актёрдың турмысы аўыр болсада, ол жүдә қызықлы дәретиўши процесс саналады. [4.188] Ол өзиниң мәнаўий – физикалық аппараты үстинде, яғный, дене, ҳаўаз, демалыс, сөйлеў шынығыўларын ийелеўи, актёр шеберлигиниң мәнаўий техникасы, сахна хәрәкетлерине, көз алдына елеслетиў хәм эмоционал ядлаў қәбилетин раўажландырыўы керек. Өзин театрға бағышлаган адамның турмысы әне усы машқалалардың шешими менен бәнт болыўы тийис.

Солай етип, тийкарғы мақсетке, яғный актёрлық шеберлиги техникасының тийкарларына яки К.С.Станиславскийдиң методларын үйретиў процесине келсек, соны атап өтиўимиз керек, әпиўайы адам өмирде болмысты пүтинлиги менен қабыллайды: Ол бир ўақыттың өзінде есители, көреди, пикирлейди, мийнет етеди, бир нәрселердиң мәселеси шешимин табады: қулласы буларды ықтыярсыз түрде орынлайды хәм мәлим өмир бөлегин жасап келеди. [5.265] Өзиниң дәретиўши жолын баслап атырған актёрларға сахнада тәбийғый болыўы ушын булардың барлығын басынан үйрениўине туўра келеди. Актёрлық шеберлиги көркем хәрәкет элементлерин үйретиўден басланады. Барлық сахна шеберлиги методлары бир-бирине тығыз байланысly, бирақ биз оларды оқыў бағдарламасын өзлестириў мақсетинде бөлеклерге бөлип майдалап үйретсек мақсетке тез ерисемиз.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Кнебель М.О. О некоторых вопросах методологии Вл. Немировича-Данченко. -М.: Искусство, 1954.
2. Станиславский К.С., Немирович-Данченко Вл. Об искусстве актёра-певца. -М.: Искусство, 1973.
3. Станиславский К. С. “Актёрдың өз үстинде ислеўи”. –Т.: Көркем әдебиет, 2010.
4. Yarbekov E. (2024). Rolning oliy maqsadi. *Oriental Art and Culture*, 5(4), 187-191.
5. Muhammadiyev S. (2024). Yaxlit sahnaviy asar sahnalashtirish ishlari. *Oriental Art and Culture*, 5(5), 264-267.
6. Rasulov, U. (2024). Musiqali dramada dramaturg, bastakor va rejissyor ijodiy hamkorligi: ular ijodida mavzu va janrning mutanosibliigi masalasi. *Oriental Art and Culture*, 5(5), 572-577.
7. Xusanov, B. (2023). Musiqali teatr aktyorlarini tarbiyalashda adabiy parchalarning ahamiyati. *Interpretation and researches*, 1(15).

РЕЗЮМЕ. Актёрлық шеберлиги техникасын үйретип атырып, студенттиң ишки дүньясын байытыў, көз-қарасларын кеңейттириў, сахнаның бар имканиятларынан пайдаланыўға үйретеди.

РЕЗЮМЕ. Преподавая технику актерского мастерства, учат обогащать внутренний мир студента, расширять его кругозор, использовать имеющиеся возможности сцены.

SUMMARY. Teaching the techniques of acting skills teaches to enrich the student's inner world, expand their horizons, and utilize the existing possibilities of the stage.

FOLKLORLIQ OYIN TURLERINIŇ ÁHMIYETI

Z.S.Yuldasheva – *ülken oqıtıwshı*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: folklor, asarlar, xoreografiya, sahna, ansambl, repertuar, improvizaciya, badiiy obraz.

Ключевые слова: фольклор, произведения, хореография, сцена, ансамбль, репертуар, импровизация, художественный образ.

Key words: folklore, works, choreography, stage, ensemble, repertoire, improvisation, artistic image.

Turmıs gózzallıqları menen ómir mazmunın kórkem óner túrleri bay mádeniyatımızsız kóz aldımızǵa keltiriwimiz júdá qıyın. Ásirese saz-sáwbetli, jańǵa jaǵımlı namalar menen birge kózimizdiń jawın alatuǵın, shıraylı háreketlerge bay oyınshılardıń oyın ónerlerin tamashalaǵanımda kewillerimizde álleqanday yosh ilham payda boladı.

Qaraqalpaq xalqı ázel-ázelden kórkem óner tarawlarına ayrıqsha talǵam menen qaraydı. Mádeniyatqa qızıǵıwshılıǵı bar bolǵan insannan hesh qashan jaman illetler, nákas ámeller shıqpaydı. Júrek jaraların, kewil qabarıwların sıyqırlı nama hám oyın-kúlkiler menen emlegen dana xalqımız taraw pıdayılarına da joqarı dárejedeǵı sıy húrmet kórsetip kelgen. Ásirese oyınshılardıń saxnaǵa alıp shıqqan oyınların tamashalaǵanda, solardıń tásiriniń nátiyjesinde otırǵan orınlarınan turıp, yoshlanıp solar menen birge qosılıp oyınǵa túsip ketedi.

Folklor oyınları-bul xalıqtıń tariyxıy hám mádeniy miyrasların sawlelendirip beriwshi oyın

túri bolıp, ol ásirler dawamında áwladtan-áwladqa ótip kelgen. Bul oyınlar sol millettiń hám xalıqtıń úrp-ádetleri, dástúrleri, turmısı hám ómir súriw saltı menen tıǵız baylanıslı boladı.

E.Petrosova tárepinen saxnalastırılǵan birinshi folklor oyınlarınan biri “*Kiyiz toqıw*” oyınına tomendegishe tariyiplegen: “... Jeńil tolqınlarda súzip júrgendey, jay háreket penen tómenge hám joqarıǵa áste terbenip, qolınıń jumsaq háreketi menen olar kóylek etegindegi júndi jerge silkitip hám bir dizede otırıp, qoldı tez, shaqqan háreketler menen silkitedi hám onı sıypaydı. Ornınan turıp, qolların arqasına qoyıp, denesin keskin túrde ońǵa hám shepke burıp, bir tegis emes háreketi menen sekirip, taqıldatıp, jumsaq júń materialın sıǵıp shıǵadı. Jáne jeńil háreket penen ayaqların búgip otırıp, qolların anıq mayda silkiniw hareketleri menen qaptalǵa jayıp, materialdı tegis qatlamǵa qoyıp taqlap atırǵanday kórinisti kórsetedi. Soń, naǵıs ushın mólsherlengen júń jiplerin tartıp, taqlaydı hám olardı dizesinen joqarıǵa shıraylı tárizde ótkizedi.

Endi jipler tayar. Qızlar shaqqanlıq penen kóterilip, qolların arqasına qoyıp, maqtanish penen ózlerin tik uslaydı hám kishkene qádem menen quramalı, naǵıslı qádemlerde aylanıp júredi - aq kiyiz ústine qızıl jiplerdi qoyadı. Kiyiz (*Kabus*) tayın! Onı taza suw aǵımı menen tóǵıp taslaw kerek, keyin jáne dizge otırıp, shıǵanaqlar menen urıp, tıǵızlanadı, jeńil silkitiwleri menen onı orap aylandıradı, jańa kiyizdiń tayarlawın hám payda bolǵanın xalıqqa kórsetedi. Qızlar shashların tegislep, taqınshaqlardı tuwrılaydı hám toqılǵan kiyizdi alıp, júdá jaqsı keypiyatta ketedi”. [1. 7] Usı oyun kiyizdi tayarlawdıń bir pútin tolıq processin sáwlelendiredi. Petrosova birinshi gezekte, anıǵıraq miynet háreketlerine gilem toqıwında ayrıqsha gózzal, shaqqan “*ónerleri*”, janlı hám shaqqanlıq háreketler menen bayıtadı.

Folklor oyunlarınıń atqarılıwına qarapta sol eldiń sıpatlamasın ańlawımızǵa boladı. Hár bir xalıqtıń ózine tán nama, qosıǵı hám oyun óneri bolıp, áne sol nama qosıq, oyun ónerine qarap, qaysı xalıqqa tiyisli ekenligin ańlawımız múmkin. Bularǵa misal: Fergánada “*Tanovar*”, Xorezmda “*Lazgi*”, Buxarada “*Buxorosh-Mavrigi*”, Andijanda “*Andijan polkası*” hám de Qaraqalpaqta “*Ayqulash*” yamasa “*Shaǵala*” sıyaqlı namaǵa say oyunları bar. [2.10] Bul folklorlıq milliy oyunlar xalıq namaları hám milliy oyunlar, milliy háreketler menen bayıtılǵan.

Rossiya: “Kazachok”, “Troyka”, “Kalinka” oyunları. Olarda kúshli energiya, alǵa talpınıwshılıq, jıldam háreketler tiykarǵı roldi atqaradı.

Hindistan: “Bharatanatyam”, “Kathak”, “Bhangra”. Hind milletine tán bul oyunlar diniy máresimler hám dástúrlerge tiykarlangan bolıp esaplanadı.

Ispaniya: “Flamenko”-ishki sezimlerde súwretlewshi hám tereń tuyǵılardı sáwlelendiriwshi belgili ispan oyunlarınan sanaladı.

Gruziya: Gruziya xalıq oyunları kúsh eleganstı birlestiredi. Adam boyındaǵı jalınlı háreketleri menen kompoziciyalardı bayıtıp otıradı. Máselen, “Kartuli” yamasa “Khorumi” oyunları usılar qatarında.

Folklor oyunlarınıń áhmiyetliliǵı sonda, onda atqarılıp atırǵan hár qanday oyun kompoziciyalarınıń tiykarǵı maqseti bay mádeniy miyraslarımızdı qásterlep saqlaw, solar arqalı keyingi áwladlarǵa biybaha mádeniyatımız sanalǵan dúrdanalarımızdı jetkerip beriw hám tariyxiy dereklerimizdi kózdıń qarashıǵında abaylap saqlaw kerek ekenligin uǵındırıwdan ibarat. Folklor oyunlarınıń jáne bir qunlı tárepi xalıqtıń óz turmıs tárizin, jasaw shárayatı menen

ómirlik ustanımların atqarılıp atırǵan oyunlar arqalı jetkerip beriwden ibarat. Sondayaq bul oyunlar arqalı basqa milletler hám xalıqlar menen doslıq qatnasıqların ornatiwǵada úlken kópir wazıypasın atqaradı. Barlıq ellerde etno festivallar, folklor janındaǵı túrli tańlawlar hám mádeniyat kúnleriniń ótkeriliwi sózimiz dálili bola aladı. Jáhán mádeniyatı menen tıǵız baylanıslardı ornatiwda da folklor oyunlarınıń áhmiyeti kúshli.

Óz náwbetinde milliyligimiz bolǵan ózbek hám qaraqalpaq folklor oyunlarına da toqtalmaqshımız. Ózbek hám qaraqalpaq folklor oyunları bay mádeniy hám tariyxiy miyraslarǵa iye bolıp, olardıń atqarılıwıda, kiyim úlgileri de saxnalıq mádeniyatı da ayrıqsha kózge taslanıp turadı. Belgili milliy oyunları xalıqtıń quwanışı, arzıw-ármanları, kewil-keshirmeleri menen dástúrlerin ayqın sıpatlap beredi. Máselen; Dúnyaǵa belgili “Lazgi” oyunu haqqında aytıp ótetuǵın bolsaq.

2019-jıldıń 12-dekabr kúni “Lazgi” Insaniyattıń materiallıq emes miyrasınıń reprezentativ dizimine Ózbekstan mádeniy miyrasınıń elementi sıpatında kiritildi. YUNESKO nıń Materiallıq emes miyrasın saqlaw húkmetleraralıq komiteti “Lazgi” Insaniyattıń materiallıq emes miyrası reprezentativ dizimine kirgiziliwin dawıssız, keń konsensus tiykarında maqullandı. [3. 4] Bul oyun yoshlı tez háreketler qol, ayaq, qabaq, bas, júz mimikaları menen birgelikte pútkil bir dene qıymıldarı menen, adam balasınıń ishki dúnyasın súwretlep bere aladı. Barlıq dene aǵzasınıń qıymıldısı menen tábiyattaǵı quyashtıń jarqırawın, sıldır suwdıń aǵımın, kók gúrkirewi menen juldızlar jumıńlanıwın tásirli kórsetip bere aladı. “Lazgi” niń jeti ıqlımǵa taraǵan maqtawları pútkil dúnya mádeniyatınıń eń biyik shoqqılarında kóriniwine sebepsi bolmaqta.

Ózbek oyun óneriniń rawajlanıwına úlken úlesin qosqan etnograf Lyubov Abdeeva tómendegishe deydi: “1958-1965-jıllar dawamında mámleketimizdiń hámme walayát hám payonlarında eskpediciya shólkemlestirip milliy teatrı úyrenen ekenmen, masqarabazlar hám qızıqshılar tárepinen atqarılǵan oyunlardıń mazmunı, háreketlerdi anıqlaw hám sóz benen jazıp alıwǵa háreket etkenmen. Sonnan: “Qarsaq o`yin”, “Kishkinajon” oyunlarınıń háreketlerin hám olardıń atqarıw usılların, metodikasın jazıp aldım” [4.7] dep esleydi. Bar ayaq oyun usıllarınıń ózine tánligin túsiniw ushın hár bir usılǵa tán tiykarǵı háreketlerdi jazıw sistemasın ashıw zárúr bolǵan.

Qaraqalpaq folklor oyunlarından biri bul "Qarajorǵa". Bul oyınnıń tariyxın oqıǵanımda ol qaraqalpaq xalqınıń milliy qaharmanlıq dástanların súwretlep, sawash maydanındaǵı jawıngerlik ruwxıyatın beriwshi háreketlerden ibarat oyın ekenligin túsınemiz. Milliy namalarımız kóbinese duwtar hám qobız arqalı atqarılatuǵın bolǵanlıqtan "Qarajorǵa" nıń ritmlik sáykesligide mine usı namalarǵa baylanıslı boladı. Er jigitlerimizdiń kúshli ayaq qol háreketleri, gózzal qızlarımızdıń názik iybelilik penen

atqarǵan oyınları bul kompoziciyaǵa ayrıqsha sulıwlıq baǵıshlap turadı.

Folklor oyınları túp negizinen izertlep, olardı hár tárepleme úyrenip shıǵıw xoreograf, baletmeysterlerdiń baslı maqsetleriniń biri. Óytkeni usı kúnge shekemgi barlıq úyreniwler, toplanǵan tájriyebelер negizinde jas oyınshı qız-jigitler óz bilimlerin arttırıp kelmekte. Biz de óz gezeginde folklor oyınlarıdıń áhmiyeti jóninde bólistik. Xoreografiya janlarınıń úyreniliw tariyxı jıllar ótken sayın rawajlanıp keńeyip bara beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Yuldasheva Zuxra Salievna "Qaraqalpaq oyın óneri" oqıw qollanba. "FAN ZIYOSI" nashriyoti. Toshkent-2023. 7-bet.
2. Yuldasheva Zuxra Salievna "Oyın óneri" sabaqlıq. "Vorıs-nashriyot" nashriyoti. Toshkent- 2023. 10-bet.
3. Matyoqubova Gavhar "Lazgi" raqsı: tarixi va tadqiqi. Monografiya "FAN ZIYOSI" nashriyoti. Toshkent-2023. 4-bet
4. Roziya Karimova "O'zbek raqsleri" oqıw qollanba. "Chulpon" nashriyoti Toshkent-2003. 7-bet.

REZYUME. Folklor raqslerinin paydo bo'lish tarixi, milliy urf-odat an'analari va folklor raqslerinin rang-barang turlari bo'yicha ma'lumotlar berilgan. Bunda o'sha davrga mos bo'lgan xarakterni ham berish kerakligi, chunki xarakter, obraz berilmasa raqs o'z maqsadiga yetmaganligi haqida tushuncha beriladi.

РЕЗИОМЕ. Приведены сведения об истории возникновения фольклорных танцев, национальных обычаях и традициях, а также о разнообразных видах фольклорных танцев. Это также подчеркивает необходимость придания характера, соответствующего эпохе, поскольку отсутствие характера и образа означает, что танец не достиг своей цели.

SUMMARY. Information is provided on the history of the emergence of folk dances, national customs and traditions, as well as various types of folk dances. This also emphasizes the need to give character appropriate to the era, as the absence of character and image means that the dance has not achieved its goal.

KINO AKTYORLIK SAN'ATI: MAHORAT VA RIVOJLANISH YO'LLARI

*Zamatdinov Adilbek Mirzaevich – katta o'qituvchi
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali*

Tayanch so'zlar: kino aktyorligi, aktyorlik texnikalari, metod aktyorlik, improvizatsiya, xarakter yaratish, hissiy ifoda, ovoz va diktsiya, kameraga moslashish.

Ключевые слова: киноактёрское искусство, актёрские техники, метод актёрской игры, импровизация, создание персонажа, эмоциональное выражение, голос и дикция, адаптация к камере.

Key words : film acting, acting techniques, method acting, improvisation, character development, emotional expression, voice and diction, camera adaptation.

Kino aktyorlik san'ati zamonaviy san'atning eng muhim va murakkab turlaridan biri hisoblanadi. Ushbu san'at turi aktyorlardan nafaqat tabiiy iste'dod, balki texnik mahorat, hissiy ifoda, ichki tajriba va chuqur tahlilni talab qiladi. Konstantin Sergeevich Stanislavskiy bu borada shunday yozadi: «Aktyorlik san'ati bu – shunchaki so'z yoki harakatlar majmuasi emas, balki inson ruhiyatining eng nozik qirralarini tomoshabinga yetkazish san'atidir». [1.85] Kino

aktyorligi teatr aktyorligidan sezilarli farqlarga ega. Agar teatr sahnasida aktyorning ifodalari kattaroq va mujassamroq bo'lishi talab etilsa, kino san'atida esa tabiiylik va kameraga moslashish asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, Stanislavskiy yana shunday ta'kidlaydi: «Teatr aktyori tomoshabin uchun sahnada yashaydi, kino aktyori esa kamera orqali hayotni ko'rsatadi». [2.112] Demak, kino aktyori o'z mahoratini kameraga moslashish orqali namoyon

qilishi lozim. Kino aktyorligi nafaqat harakat va nutq orqali, balki mayda mimika va ichki hissiyotlarning kameraga tushirilgan holati orqali ham namoyon bo'ladi. Aktyor o'z obrazini yaratishda ijodiy yondashish bilan birga, texnik malakalarni ham egallashi lozim. Bu borada Mixail Aleksandrovich Chexov shunday deydi: «Aktyor kameraga emas, o'z qalbiga ishonsa, uning harbir ifodasi tomoshabinga haqiqiy hayotdek tuyuladi». [3.57] Bugungi kunda kino sanoatining jadal rivojlanishi sababli aktyorlardan yangi metod va texnikalarni egallash talab etilmoqda. Xususan, zamonaviy texnologiyalar, sun'iy intellekt va virtual haqiqat vositalari aktyorlik jarayoniga yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Shu sababli kino aktyorlari doimiy ravishda o'z ustida ishlashlari, tajribalarini oshirishlari va yangi aktyorlik uslublarini o'zlashtirishlari lozim. Jerald Meyster bu borada shunday ta'kidlaydi: «San'at hech qachon bir joyda to'xtab qolmaydi. Aktyor o'zini takomillashtirmasa, uning ijodi ham rivojlanmaydi». [4.25]

Kino aktyorining mahorati kino aktyorlarining eng muhim jihatlaridan biri – tabiiy va ifodali bo'lishidir. Teatr sahnasida harakat va ifoda kattaroq, mujassamroq bo'lishi talab etilsa, kino san'atida esa ichki his-tuyg'ular va mayda detallarga ko'proq e'tibor qaratiladi. Mashhur teatr rejissyori Konstantin Sergeyevich Stanislavskiy aktyorning xarakterga singib ketishi va o'zini real holatday his qilishi kerakligini ta'kidlab, shunday yozgan: «Aktyor o'z qahramonining hayoti bilan yashashi, uning kechinmalarini yuragi bilan his qilishi lozim. Aks holda, tomoshabin unga ishonmaydi». [5.136]

Kino aktyorligi teatrga qaraganda ko'proq mayda detallar va mikro ifodalarni talab qiladi. Teatr sahnasida tomoshabin uzoq masofada bo'lgani sababli aktyorning hissiyotlari yirik, yaqqol va tushunarli bo'lishi lozim. Biroq, kino san'atida kamera aktyorning eng nozik his-tuyg'ularini ham yaqin planda aks ettira oladi. Shu sababli, kino aktyori ichki kechinmalarini ortiqcha harakatlarsiz, nazorat qilingan mimikalar va ko'z ifodalari orqali yetkazishi muhimdir. Sanford Meisner bu borada shunday fikr bildiradi: «Kino san'atida aktyorning har bir harakati, hatto eng kichik yuz ifodasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Agar aktyor o'z his-tuyg'ularini nazorat qila olmasa, tomoshabin unga ishonmaydi». [6.74] Bundan tashqari, ovozni boshqarish va aniq diktsiya ham aktyorning nutqiy mahoratini oshirishga yordam beradi. Teatr aktyorlari sahna akustikasiga moslashgan holda, ovozlarni balandroq va kuchliroq chiqaradilar. Ammo kino

aktyorligi tabiatida kameraga yaqin bo'lish va mikrofon yordamida ovozni tabiiy yetkazish muhim hisoblanadi. Shuning uchun, aktyor ovoz balandligini nazorat qilish, ohangni his qilish va tabiiy nutq uslubini saqlashni o'rganishi lozim. Aktyorlik mahorati bo'yicha taniqli mutaxassis Rudolf Arnhem bu borada quyidagicha izoh beradi: «Kino aktyorining ovozi nafaqat aniq va ravon bo'lishi, balki hissiyotlarni tabiiy yetkazishi kerak. Mikrofon ortiqcha shovqinlarni ham ushlaydi, shuning uchun aktyorning har bir so'zi, har bir ohangi chuqur nazorat qilinishi lozim» [7.183] shuningdek, kino aktyorlari o'z tanasini nazorat qilish va kameraga moslashish texnikasini o'rganishlari kerak. Piter Barkli o'zining aktyorlik mahorati bo'yicha risolasida shunday deydi: «Har bir harakat maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Tasvirga olish maydonchasida ortiqcha harakatlar aktyorning obrazini buzishi mumkin» [8.91] deb izoh beradi.

Kino Aktyorligi Texnikalari bo'yicha to'xtalib o'tadigan bo'lsak aktyorning xarakterni chuqur his etishida har xil texnikalardan foydalaniladi. Ushbu texnikalar orasida eng mashhurlari – «Method Acting», Meisner uslubi va Stanislavskiy tizimi bo'lib, ular aktyorlik san'atining turli jihatlariga urg'u beradi.

«Method Acting" yoki «Uslubiy aktyorlik» texnikasi aktyorning o'z xarakteriga butunlay singib ketishini talab qiladigan yondashuvdir. Bu uslub XX asr o'rtalarida amerikalik aktyorlik pedagogi Li Strasberg tomonidan ommalashtirilgan bo'lib, u Stanislavskiyning tizimidan ilhomlangan. Strasberg shunday ta'kidlaydi: «Aktyor sahnada emas, haqiqiy hayotda yashayotgandek his qilishi kerak. Har bir harakat, har bir so'z uning qahramoniga aylanib ketishiga xizmat qilishi lozim». [9.48] «Method Acting» usulida aktyor qahramonining kechinmalarini ichki hissiyotlar orqali o'zida uyg'otishga harakat qiladi. U o'zining shaxsiy xotiralaridan foydalanib, kerakli his-tuyg'ularni uyg'otadi va ularni qahramon obrazida ifodalaydi. Masalan, Marlon Brando va Robert De Niro kabi aktyorlar ushbu texnikadan foydalangan holda kino san'atining afsonalariga aylangan.

Sanford Meisner tomonidan ishlab chiqilgan ushbu texnika esa tabiiy reaksiyalar va jonli muloqotga urg'u beradi. U shunday yozadi: «Aktyor o'z rolini bajarishda sun'iylikdan qochishi kerak. Har bir jumla, har bir harakat tabiiy bo'lishi va sherigi bilan haqiqiy muloqot asosida shakllanishi lozim». [10.96] Meisner uslubida mashqlar jonli muloqot orqali o'tkaziladi. Aktyorlar oldindan tayyorlangan rejaga emas, balki vaziyatga qarab real reaksiyalar

bilan javob berishadi. Bu texnika improvizatsiyani kuchaytirib, aktyorlarga jonli va ishonarli o'yin namoyish etish imkonini beradi.

Kino aktyorligi texnikalarining eng fundamental usullaridan biri Stanislavskiy tizimi hisoblanadi. Ushbu tizim aktyorning ichki hissiyotlari va ruhiy holatini chuqur o'rganishga asoslangan bo'lib, aktyorning xarakterini haqiqatga yaqin qilishni maqsad qiladi. U: «Agar aktyor o'z qahramonining ruhiy dunyosiga kirib bormasa, u hech qachon haqiqiy ijroni namoyish eta olmaydi. Tomoshabin aktyorga emas, uning qahramoniga ishonishi lozim» [11.157] Stanislavskiy tizimi quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi:

1. «Haqiqiy his-tuyg'ular yaratish» – Aktyor o'z tajribasi va xotiralaridan foydalanib, qahramonning hissiyotlarini uyg'otadi.
2. «Ichki hayot» – Aktyor o'z qahramonining fikrlash tarzini va motivatsiyasini tushunishi kerak.
3. «Tashqi ifodalar» – Ichki kechinmalar harakat va mimikalar orqali tabiiy ifodalanishi lozim.
4. «Obrazga singish» – Aktyor qahramonining hayotini to'liq his qilishi va uning ichki olamiga kirib borishi zarur. Stanislavskiy tizimi teatr va kinoda keng qo'llanilib, Al Pachino, Dustin Hoffman va Meril Strip kabi aktyorlarning ijodida katta rol o'ynagan.

Marlon Brando va «Method Acting» Uslubi bo'yicha Marlon Brando – aktyorlik san'atida inqilob qilgan ijodkorlardan biri bo'lib, u «Method Acting» uslubini mukammal o'zlashtirgan aktyor sifatida tanilgan. Brando aktyorlik faoliyatining ilk bosqichlaridayoq Lee Strasberg va Stella Adler kabi taniqli pedagoglarning ta'sirida bo'lgan va ularning uslublarini o'z ijrosida muvaffaqiyatli qo'llagan.

Meryl Streep – har bir rolga mukammal tayyorlanish uslubi Meryl Streep zamonaviy kino san'atining eng iste'dodli va professionallik bilan ajralib turadigan aktyorlaridan biridir. U har bir rolga chuqur tayyorgarlik ko'rishi, xarakterining ruhiy va jismoniy tomonlarini batafsil o'rganishi bilan mashhur. Streep ko'plab filmlarida turli xil aksent va dialektlardan foydalangan bo'lib, har bir rolida o'z qahramonining tilini, ovozi va harakat

uslubini mukammal egallaydi. «Meryl Streep har bir qahramoni bilan shaxsiy aloqani his qiladi. U rolga tayyorgarlik jarayonida nafaqat matn bilan ishlaydi, balki qahramonining ichki dunyosini ham sinchkovlik bilan o'rganadi» [13.189] Meryl Streepning «Sophie's Choice» (1982) filmidagi roli uning aktyorlik mahoratini va tayyorgarlik uslubining naqadar chuqur ekanligini ko'rsatadi.

Phoenixning eng mashhur rollaridan biri bu «Joker» (2019) filmidagi ijrosi bo'lib, u mazkur rol uchun bir necha oy davomida psixologik tayyorgarlikdan o'tgan, hatto tana vaznini sezilarli darajada kamaytirgan. Uning Joker rolini ijro etishi haqida kino tanqidchisi Andrew Butler shunday yozadi: «Joaquin Phoenix o'z qahramonining ruhiy iztiroblarini shunchalik realistik tasvirlaganki, uning Jokeri kino tarixidagi eng esda qolarli xarakterlardan biriga aylandi» [14.256] Phoenix shuningdek, «The Master» (2012) filmida ham ajoyib ijro namoyish etib, o'z qahramonining ruhiy holatini chuqur ochib bergan.

Daniel Day-Lewis – rolga butunlay singib ketish Daniel Day-Lewis o'zining roldagi mukammallikka intilishi va qahramoniga to'liq singib ketishi bilan mashhur. U «Method Acting» texnikasini yanada chuqurroq qo'llagan aktyor bo'lib, har bir roli uchun uzoq vaqt davomida tayyorgarlik ko'radi va butun hayot tarzini o'zgartiradi. Masalan, «Lincoln» (2012) filmida AQShning 16-prezidenti Avraam Linkoln rolini ijro etish jarayonida u film suratga olinayotgan butun vaqt davomida Linkoln aksentida gapirishni davom ettirgan va shaxsiy hayotida ham tarixiy qahramon obrazida yashagan.

Stanislavskiy, Meisner, Strasberg kabi yirik ustozlar tomonidan yaratilgan aktyorlik metodlari bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, ularni chuqur o'rganish aktyor ijrosining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, «Method Acting» kabi texnikalar aktyorlarga obrazga to'liq singib ketish va tomoshabinni qahramon bilan bog'lash imkonini beradi. Shu bilan birga, realistlik ijro uslublari bilan bir qatorda, improvizatsiya qobiliyati ham bugungi kino industriyasida katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Stanislavskiy K.S. Aktyorlik mahorati asoslari, Moskva: Iskustvo nashriyoti, 2010.y.
2. Stanislavskiy K.S. Teatr va hayot, Moskva: Vserossiya teatr jamiyati nashriyoti, 2010.
3. Chexov M.A. Aktyor va uning ichki texnikasi, Sankt-Peterburg: Petroart nashriyoti, 2015, 57-bet.
4. (Meyster J. Zamonaviy aktyorlik mahorati, London: Oxford University Press, 20035-bet).
5. Stanislavskiy K.S. Aktyorlik mahorati asoslari, Moskva: Iskustvo nashriyoti, 2010, 136-bet.
6. Meisner S. On Acting, New York: Vintage Books, 1987, 74-bet.

7. Arnheim R. Film as Art, Berkeley: University of California Press, 2006, 183-bet.
8. Barkli P. Acting for the Camera, London: Methuen Drama, 2012, 91-bet.
9. Strasberg L. A Dream of Passion: The Development of the Method, New York: Plume, 1987, 48-bet.
10. Meisner S. On Acting, New York: Vintage Books, 1987, 96-bet.
11. Stanislavskiy K.S. Aktyorlik mahorati asoslari, Moskva: Iskustvo nashriyoti, 2010, 157-bet.
12. Strasberg L. A Dream of Passion: The Development of the Method, New York: Plume, 1987, 102-bet.
13. Thompson A. The Art of Acting: A Modern Approach, London: Routledge, 2017, 189-bet.
14. Butler A. The Psychology of Acting, Cambridge: Cambridge University Press, 2020, 256-bet.

REZYUME. Ushbu maqolada kino aktyorligi san'ati, uning asosiy texnikalari va rivojlanish yo'llari ilmiy nuqtai nazardan tahlil etilgan. Stanislavskiy, Meisner va Strasberg metodlari asosida aktyorlik mahoratini oshirish yo'llari yoritilgan. Shuningdek, dunyo miqyosidagi mashhur aktyorlarning uslublari ham ko'rib chiqilgan. Zamonaviy texnologiyalar va yangi metodlar kino aktyorligi san'atini rivojlantirishga qanday ta'sir ko'rsatayotgani haqida ham fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается искусство киноактёрской игры, основные техники и пути его развития с научной точки зрения. Освещены методы Станиславского, Мейснера и Страсберга, а также их влияние на мастерство актёров. Кроме того, анализируются стили известных актёров мирового уровня. Также обсуждается влияние современных технологий и новых методик на развитие киноактёрского искусства.

SUMMARY. This article analyzes the art of film acting, its main techniques, and development paths from a scientific perspective. It explores the methods of Stanislavski, Meisner, and Strasberg, focusing on their impact on acting skills. Additionally, the article examines the styles of world-renowned actors. The influence of modern technologies and new methodologies on the development of film acting is also discussed.

ДУЎТАР ХАЛҚИМЫЗДЫҢ КӨРКЕМ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАЛҒАМЫН ҚӘЛИПЛЕСТИРИҮДЕГИ ОРНЫ

А.Шыныбеков – оқытығышы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: мусиқа, чолғу асбоби, дутар, санъат, маҳорат.

Ключевые слова: музыка, музыкальный инструмент, дутар, искусство, мастерство.

Key words: music, musical instrument, dutor, art, craft.

Миллий фольклоримизда сөз хәм саз өнери ҳаққындағы рәуйятларында саз өнери инсан пайда болмастан, яғный адам атадан бурын-ақ пайда болып, инсанға жан бергенин айтып, саздың тәбиятындағы салыстырып болмас күдиретин тәрийплеп «Саз бенен сәўбетти ялган деменлер, Адам ата бинят болганда барды» деп ўәсият етип кеткенинде мәзи айтылған әнгиме емес.

Қарақалпақ халық саз әсбабы ала мойнақ дуўтарды хәр қыйлы басқышларда шертип үйретиў хәм хәр қыйлы етип атқарыў, оларды белгили болған усылларда шертиўден ибарат болып есапланады.

Жас әўладты миллий ғәрезсизлик идеялары руўхында тәрбиялаў, қәдириятларымызды хәм миллий музыканы терең үйрениў, сондай-ақ, халқымыздың өзлигин аңлаў, өз үрп-әдетлерин сақлай билиўи, оларды тиклеп, қәстерлеп, жаңа өсип киятырған жас әўладқа жеткерий бүгинги

күннің әҳмийетли мәселелеринен бири болып есапланады. Жас әўладты миллий әдеп-икрамлылық қәдириятлар руўхында тәрбиялаўдың әҳмийетли қуралларынан бири сыпатында оларды хәр тәрәплеме эстетикалық көркем талғам ийеси болып жетилисиўинде миллий музыка мийрасының саз әсбаплары арқалы таныстырып барыў айрықша әҳмийетке ийе.

Дуўтар тек Орта Азия халықлары, атап айтқанда, тәжик, уйғыр, өзбек, қарақалпақ, түркмен халықларында да кең тарқалған. Бул әсбапта миллий намалар менен бир қатарда, барлық сырт ел композиторлары тәрәпинен жазылған хәр тәрәплеме қурамалы шығармаларды да шеберлик пенен атқарыў мүмкин.

Дуўтарда шығармаларды өз бетинше үйрениў хәм оларды саналы түрде өзлестириў, атқарыўшы ушын сазенде танлаған кәсибин

сүйиуи, тынымсыз мийнет етиуи зэрүр болады. Дуўтар атқарыушылық әмелиятында халық арасында кең қолланылатуғын саз әсбабы болып есапланады. Дуўтарды отырып хәм турып та шертилетуғын сазлардан бири болып, ансамбль атқарыушылығында хәм жеке атқарыушы, атқарыушылықта көп қолланылады. Дуўтарды жақсы өзлестириу үшін атқарыу ұақтында дурыс услау әхмийетке ийе болып табылады. Атқарыу ұақтында атқарыушының сыртқы көриниси ширайлы болыуы, геүдениң аяқ, қолды еркин тутыуы үлкен әхмийетке ийе. Дуўтарды жақсы атқарыушылық жағдайында жыллы шынығыулардан-ақ үлкен итибар бериуи керек. Бунда оң хәм шеп қолдың халаты, саз әсбабын дурыс услау, қолларды дурыс услау элементлериниң бир-бири менен өз ара қатнаста болыуын тәмийинлеу ең тийкарғы ұазыйпалардан бири болып есапланады.

«Аламойнақ» дуўтарымыздың жағымлы хаўазы өзінде сулыу сеслерди шығарып, музыкаларымыздың рәнбәренлиги болса сазенделеримиздиң жоқары дәрежедеги шеберлиги деп ойлаймыз. Бундай жақсы атқарыушылар хәм сазенделер әлбетте айрықша талант хәм көп излениушилик мийнеттиң арқасында жетиседи. Мине, усындай шеберликтің ажыралмас бир бөлеги, сес шығарыу усылларының сырларын курайды. Музыка әсбабында сес шығарыу усылы соққы деп аталады.

Қарақалпақ халқының өткендеги көркем өнерин, сазенделик жолында устаздың шәкиртине үйретиу жолларын, тәлим-тәрбия нызамлылықларын үйрениу арқалы заман талабына сай сәйкеслеп, келешек әулад тәрбиясында қолланыу.

«Қолына саз услаған адам, хеш ұақытта жаманлыққа бармайды» - дейди дана халқымыз. Қәниге дуўтардың дәслепки сесинен баслап, өзиниң еситиу қәбилетин үйренип барыуы, бармақлардың хәрекетлериниң өз ара байланыслылығына итибар бериуи зэрүр. Оқытыушы, өз ұақтында студенттиң жыллы хәрекетлерин, дурыс отырыуына, дуўтарда бармақлардың жайласыуына айрықша итибар

бериуи зэрүр. Төменге қарап шертилетуғын соққыларда бармақларды қосып төменге қарап шертиледі. Бул барлық шынығыуларда хәм музыкалық шығармаларда да кең пайдаланылатуғын соққылардың бири. Жоқарыға қарап берилетуғын урыуларда бас бармақ пенен жағасына қарап шертиледі. Қарақалпақ миллий музыкалары әсирлер даўамында раўажланыу жолында инсанның ишки дүнясын байытып барған хәм хәр қыйлы сазлар дөреткен. Бүгинги күнде усы излерди қәстерлеп, саўатлы рәуиште келешек әуладқа қалдырып кетиу ұазыйпамыздың бири болып есапланады.

Қарақалпақ халқы узақ әсирлерден бери өз турмысының айнасы сыпатында түрли жанрларда бай музыка мәдениятын хәм әдебий мийрасын дөреткен.

Қарақалпақ музыкалық мәдениятында, Орта Азияның басқа халықларындағы сыяқлы, өзиниң курамалы ишки дүзилiske ийе болған тийкарғы қатламлары: дәстүрий музыка хәм Европа композиторлық дөретиушилиги тийкарында раўажланған профессионал (жазыу)дың хәзирги заман музыка көркем өнери мысалында көз алдымызға келеди.

Атап айтқанда, қарақалпақ музыка турмысында фольклор хәм дәстүрий музыка көркем өнери жанрлары (бақсы, жырау, қыссаханлық) хәм жаңа атқарыу жанрлары (симфониялық музыка, балет, опера) раўажланып бармақта. Қарақалпақ музыка мәденияты миллий аўызеки дөретиушиликте жәмленген. Миллий музыка мәденияты музыканы сақлап қалыушы дөретиушилер - қосықшы, бақсы, қосықшы дуўтар әсбабы менен қосық хәм дәстанларды атқарыушылар), гүрриңши, жырау, қахарманлық гүрриңлерди баянлаушы қыссаханлар тәрeпинен көрсетиледи.

Студентте қосықшылық жаңғырығын дурыс шөлкемлестириу хәққындағы түсиникти раўажландыруу зэрүр. Билим бериу бәрқулла музска материаллары шынығыу, вокал хәм көркем шығармалар тийкарында алып барылады. Шынығыу бул билим алыудың тийкарғы куралы.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Алланазаров Д. «Қарақалпақ сазлары» (дуўтар). Билим баспасы. 2004-жыл.
2. Алланазаров Д. «Қарақалпақ миллий аламойнақ дуўтар сазендешилиги». Сабақлық. «Ғафур Ғулом» баспасы 2013 жыл.

РЕЗЮМЕ. Ёш авлодни миллий ахлоқий қадриятлар руҳида тарбиялашнинг муҳим воситаларидан бири сифатида уларни ҳар томонлама эстетик, бадий дид эгаси бўлиб етишишида миллий мусика меросининг чолғу асбоблари орқали таништириб бориш ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. Одним из важных инструментов воспитания молодого поколения в духе национальных нравственных ценностей является ознакомление его с национальным музыкальным наследием посредством музыкальных инструментов для развития всестороннего эстетического и художественного вкуса.

SUMMARY. One of the important tools for educating the younger generation in the spirit of national moral values is the introduction of national musical heritage through musical instruments to develop them into holders of aesthetic and artistic taste.

KINO HÁM DRAMATURGIYA

JAÑA SPEKTAKLDE REJISSYORLIQ TAPQIRLIQTÍN SÁWLELENIWI

Darushova Darixa Kadirniyazovna – oqıtıwshı

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayamısh sózler: teatr, dramaturg, aktyor, rejissyor, spektakl, dóretiwshı, repertuar, dekoraciya.

Ключевые слова: драматург, театр, актёр, режиссёр, спектакль, создатель, репертуар, декорация.

Key words: theater, playwright, actor, director, play, creator, repertoire, decoration.

Qaraqalpaq mámleketlik jas tamashagóyler teatrınıń sońǵı waqıtlardaǵı dóretiwshiligine názer taslasaq, ondaǵı spektakllerdiń túrli janr hám jańa usıllarda sahnalastırılıp atırǵanına gúwa bolamız. Bunnan teatrda dóretiwshilik etip atırǵan jas rejissyorlardıń óz ústinde jumıs islep, kásibi boyınsha izleniwler alıp barıp atırǵanlıǵı seziledi. Teatrda jańa metodkaǵı spektakllerdiń tuwılıwınıń ózine jarasa sebepleri bar. Tiykargı sebeplerdiń biri, tamashagóyler bir qalıptegi spektakllerden sharshadı. Bul sebep tamashagóylerdi teatrden uzaqlastırǵan edi. Búgin jańalıqqa qumar tamashagóylerdi ápiwayı usılda sahnalastırılǵan ol yaki bul spektakller menen qızıqtırıp, teatrǵa shaqırıp qıyın is bolıp qaldı. Sonıń ushın da búgingi kúnde rejissyorlarımız tamashagóylerdi teatrǵa májbúriy túrde shaqırıp emes, óz qálewleri menen kelip tamashalaytuǵındaı spektakllerdi jaratıwǵa bar kúsh-jigeri menen háreket etip atır. [1.623.]

Usınday spektakllerdiń biri, yaǵnıy sahnalastırılıw forması aldınǵılarına uqsamaytuǵın jáne bir dóretpе teatrda júzege keldi. Sońǵı waqıtları xalqımızdıń hám teatr ıqlasbentleriniń sheksiz algıslarına miyasar bolıp atırǵan Qaraqalpaq mámleketlik jas tamashagóyler teatrı Qazaqstanlı jas dramaturg Alisher Raxat qálemine tiyisli «Tuwılǵan kúniń menen, anajan!» dramasını xalqımızdıń názerine usındı. Spektakldi teatrdiń bas rejissyori Ómirbek Bekturǵanov jańa usılda sahnalastırdı.

Spektakl baslanıp, perde ashılǵanda dıqqatımızdı birinshi tartqan nárse sahna bezekleri, yaǵnıy dekoraciya boldı. Úy intererindegi tereze, esik, hátteki diywaldıń yarımı

joq, pútin emes. Sahna dekoraciyasını jaratqan xudojnıktıń ne ushın bunday sheshimge kelgenin waqıyalar barısında túsinip jettik.

Waqıya bir úydegi úsh tuwısqan aǵa-iniler arasında bolıp ótedi. Yaǵnıy, tuwısqanlar keshki waqıt jumıstan keletuǵın anasınıń tuwılǵan kúni ushın jasırın túrde sawǵa tayarlaydı. Jigitlerdiń ıqlas penen anasınıń tuwılǵan kúnine tayarlanıw jaǵdayları tamashagóyde súysiniw sezimin oyatqan bolıwı sózsiz. Óytkeni, olardıń háreketinen óz anasınıń qattı jaqsı kóretuǵını, qádirlep-qásterleytuǵını ayqın sezilip turar edi. Ana ushın tayarlanǵan «surpriz» – bul kiyim shkafi bolıp, waqıyalardıń rawajlanıwına usı shkaf tiykar boladı, yaǵnıy shkaftıń uyege keliwinen túyin baslanadı.

Ózleri qurǵan hám derlik tayın bolǵan shkaftıń tuyaqların qatırıp waqtı kelgende onıń bir tuyaǵı hesh jerden tabılmaydı. Joyılǵan tuyaqtı izlep jigitler shır-pır boladı. Tabılmaǵan tuyaq sebepli ana ushın sawǵaǵa alınǵan shkaftıń urlıq jerden arzanlaw satıp alınǵanı málim boladı. Sol sebepli Erdawlet (Rasul Tlemisov) penen Baǵdawlet (Najimatdin Nuratdinov) urısa ketedi. Ájaǵasınıń urlıq nárseni úyine alıp kelgenin bilgen Baǵdawlet ashıp atına minip, ájaǵası Erdawletke awır sózlerdi aytıp, onıń menen qasarısadı. Inisiniń betinen alıp turǵanın kótere almaǵan úydiń úlkeni Erdawlet Baǵdawletke erksiz qol kótergenin sezbey qaladı. Aǵalarınıń jaǵalasıp atırǵanın kórgen genje bala Sırım (Beglan Qaypnazarov) huwshinan ayırıladı. Sebebi ol balalıǵınan nawqas bolıp, jánjelli jaǵdaylardı kóriw oǵan usınday tárizde tásirin tiygizer edi. Waqıyalar rawajlanıwında gá jarasıp, gá tartısıp

turǵan aǵa-inilerdiń sawǵası óz iyesine jetpey, kulminaciyada shkaf úydi tárk etedi. Sebebi, urlıqtan xabar tapqan miliciya úyge kelip, Erdawlettiń qarsılıǵına qaramastan, urlıq zattı alıp ketedi. Anasınıń quwanışı ushın alınǵan sawǵa qoldan ketkennen soń, spektakl sheshiminde tuwısqanlar jumıstan qaytqan anasını tek kewilli qutlıqlawı menen kútip aladı.

Spektakldiń dawamlılıǵı bir saat bolatuǵın bolsa, personajlar spektakl baslanǵannan tamamlaman degen she sahnanı tárk etpeydi. Dekoraciya ózgermeydi, kórinisler arasında shıraqlar óship te janbaydı. Spektakldiń utımlı bolǵanınıń birinshi tárepi usı bolsa, ekinshisi, anasına sonıńday miyirman, ǵamxor balalardı tárbiyalǵan ananıń kim ekenligine tamashagóy oǵada qızıqtı. Waqıyalar barısında hár esik qonırarwı qaǵılǵanda, endi anası kirip keledi-aw dep kútkende, ol bolmay shıǵadı. Intıǵıp kútip otırǵan tamashagóydiń ábden dinkesi qurıydı, sebebi, hár esik qaǵılǵanda gá mashinada ketip qalǵan tuyaqtı alıp kelse, gá miliciya kirip keledi. Umitlenip kútken tamashagóy ana kim ekenin spektakl sońında kóremiz, dep kútip edi, biraq rejissyor sońǵı sahnada da ananı kórsetpeydi. Aǵa-inilerdiń tek ǵana «Tuwılǵan kúniń menen, anajan!» dep qutlıqlawı menen perde jabıladı.

Spektakldegi rejissyorlıq tapqırılıq haqqında sóz eter ekenbiz onıń sahnalastrıwshı rejissyori, búgingi kúnde teatrdiń bas rejissyori bolıp islep atırǵan Ómirbek Bekturǵanovtıń bul spektaklde dóretiwshilik burılıs jasaǵanına gúwa boldıq. Kórinislerdiń úzliksiz dawam etiwı, arada shıraqtıń óship janbawı, dekoraciyaardıń almaspawı tamashagóy ushın jańalıq boldı. Bárinen “ana” obrazınıń jumbaq bolıwı, spektakldiń qunlı bolıwın támiyinledi. Bul rejissyordıń aldınǵı spektaklleriniń biri “Ustaz táǵdiri”nde de jańasha usıldı, yaǵnıy rejissyorlıq tapqırılıqtı kóremiz. Onda spektakl sońında pandemiya sebepli dúnyadan ótken belgili insanlardıń portretleri sahnada payda boladı. [2.165.] Spektakldegi waqıyalar aǵımı sebepli katarsiske ushıraǵan tamashagóyge bul portretlerdiń kórsetiliwi ózgeshe tásir etedi.

Spektakldi bir kóriwden turmıslıq tema ekenligin bilemiz. Biraq, personajlardıń arasındǵı kelip shıqqan konfliktler hám olardıń sheshimi insanǵa kerekli eń aǵla pazıyletlerdi, aǵa-ini, tuwısqanlıq qarım-qatnas barlıq nárseden ústem ekenligin kórsetip beredi. Turmıs mashqalalarınıń ótkinshi ekenin ańlap jetiw, qanday jaǵday bolsa da ata-ananı qádirlew, tuwısqanǵa miyirman

bolıwǵa shaqırıw – spektakldiń baslı ideyası boldı.

Maqalanıń basında dekoraciyanıń qanday ekenligin aytıp ótken edik. Teatrdiń bas xudojnıǵı Tolıbay Shardemetov tárepien islengen dekoraciya waqıya hám personajlar xarakterine say. Úydiń esigi, terezesi, diywalı yarım, tolıq emes. Yaǵnıy bul úyde bir aadamnıń kemis ekenligin bildiredi. Jáne bul kewli yarım aǵa-inilerdiń ishki dúnyasınıń sáwleleniwı bolıwı mumkin. Sebebi úyde áke joq, ol biymezgil dúnyadan ótken. Tamashagóyler bunnan waqıyalar barısında xabardar boladı. Ákesiniń ornına áke bolıp juwırǵan ananı balalar qattı qádirleydi. Biraq báribir olar ish-ishinen ákesiniń bar bolıwın qáleydi, onı saǵınadı.

Spektakldiń tásir dárejesin arttıratuǵın jáne bir óner – bul muzıka óneri. Spektaklde biz esitip júrgen eski qosıqlardan paydalansa da, olardıń bas qaharmanlar tárepien janlı atqarılıwı, ásirese gitaranıń janlı shertiliwi (Sharapat Dawletmuratov tárepien) tamashagóydi waqıyalar ishine tereńirek alıp kirdi.

Teatrda xarakter jaratıw máselesi eń aktual máselelerdiń biri bolıp qalmaqta. Aristotel óziniń “Poetika” shıǵarmasında “xarakter izshil hám dawamlı, ol ómirde alınǵan bolıwı kerek” [3.40.] dep aytadı. Teatr aktyorları Rasul Tlemisov, Najimaddin Nuraddinov hám Beglan Qayıpnazarovlar úsh túrli xarakterdegi aǵa-inilerdiń xarakterin sáwlelendirip bere aladı.

Pikirimizshe, hár bir sahnalıq shıǵarma tamashagóylerge avtorıń baslı ideyasın jetkeriwı tiyis. Shıǵarmanıń mazmunlı hám belgili bir ideyǵa iye bolıwı baslı másele. Bul boyınsha belgili teatr reformatorı K.S.Stanislawskiy bılay deydi: “Teatr sahnadaǵı jarıqlıq nurları menen, dekoraciya hám kostyumlardıń sawlatı menen, utımlı mizanscena menen jasay almaydı, al dramaturgtıń ideyaları menen jasaydı. Pesanıń ideyasındaǵı kemshilikti hesh nárseden menen jasıra almasań. Hesh qanday teatr bezewleri járdem etpeydi”. [4.207.]

Jańa formattaǵı spektakl premerası tamashagóyler tárepien kóterińki ruwhta qabıllandı. Jańalıqqa qumar tamashagóylerge bir-birinen ájayıp spektaklderdi usınıwda tınım tappaytuǵın jas tamashagóyler teatrı jámáátine dóretiwshilik tabıslar tiley otırıp, olardan teatr repertuarında uzaq jasaytuǵın spektaklderdi kútip qalamız.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Ismailov A. «Qorakoz-qozoq Julettasi». Oriental Art and Culture 5.3 (2024): 617-623.
2. Ismailov A. «Ustoz taqdiri» spektaklida zamondosh obrazlar talqini" Golden brain 1.13 (2023): 165-b.
3. Arastu. Poetika. – T: Yangi asr avlodi, 2012. 40-b.
4. Ansatbaev N. Teatr hám aktyor, sabaqlıq. 2020. 207-b.
5. Dramanıń tıp nusxası.

REZYUME. Bul maqalada Qaraqalpaq mámleketlik jas tamashagóyler teatrında sahnalastırılğan A.Raxat qálemine tiyisli “Tuwıǵan kúniń menen, Anajan!” spektakli hám ondaǵı rejissyorlıq sheshimniń nátiyjesi haqqında pikir bildirildi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье высказано мнение о спектакле «С днем рождения, Мамочка!» и результатах его режиссерского решения, поставленного в Каракалпакском государственном театре юного зрителя.

SUMMARY. This article discusses on the play “Happy Birthday, Mama!” and the results of its director's decision, which was staged at the Karakalpak State Theater of Young Viewers.

ДОЛЗАРБЛИГИНИ ЙЎҚОТМАГАН САҲНА АСАРИ

Исмайлов Ажинияз Есбергенович – ўқитувчи

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали

Таянч сўзлар: театр, драматург, актёр, режиссёр, спектакль, ижодкор, репертуар, декорация.

Ключевые слова: драматург, театр, актёр, режиссёр, спектакль, создатель, репертуар, декорация.

Key words: theater, playwright, actor, director, play, creator, repertoire, decoration.

Ўтган асрнинг сўнги чораклигида ўзининг қайноқ ижоди билан қорақалпоқ драматургиясининг гуллаб-яшнашига салмоқли хисса қўшган драматург, Қорақалпоғистон халқ шоири, Бердақ номидаги давлат мукофотининг лауреати Кенесбай Рахмановнинг ижодини кўздан кечирсак, унинг саҳна асарларининг турли жанрларда ёзилганлигининг гувоҳи бўламиз. Бир-бирини такрорламайдиган «Ярадор юраклар», «Кечиккан баҳор», комедия жанридаги «Келин», «Тўққиз тўнқилдоқ, бир чанғилдоқ», «Инжикнинг муҳаббати», «Лаққилар шифохонада» ва бошқа саҳна асарлари театр саҳналарида муваффақияти саҳналаштирилди.

Драматург К.Рахмановнинг замон танламайдиган саҳна асарларидан бири «Нариги дунёга таклиф» («О дуньяға мирэт») спектакли дастлаб 1976 йили режиссёр Н.Ансатбаев томонидан саҳналаштирилиб саҳна юзини кўрди. Асар 2010 йили қайта қўлга олиниб, «Ўғрини қароқчи босди» номи билан томошабинларга тақдим этилди. [1.141,154.]

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат академик мусикали театри трагик-комедия жанрида ёзилган мазкур асарни 2024 йили қайта қўлга олиб, уни саҳналаштиришдаги

асосий сабабларининг бири саҳна асарининг мавзуси ва ғоясида. Драма жанрига айлантирилган ва «Жар» номи билан оммага тақдим этилган спектаклни режиссёр Марқабай Усенов саҳналаштирди. Спектаклда бугунги кундаги долзарб бўлган фарзанд тарбиясига бефарқлик, молу-давлатга ружу қўйиш, давлат хизматчиларининг коррупцияга қарши кураши мавзулари кўтарилган. Деярли эллик йил аввал ёзилган асардаги воқеаларни бугунги кун билан боғлаш ва аҳамиятини оширишдек маъсулиятни муаллифнинг қизи Гавҳар Раҳмонова ўз зиммасига олди. Орадан анча йиллар ўтиб кетганлиги сабабли асарга баъзи воқеаларни қўшишга тўғри келган ва ушбу драмадаги воқеалар шу кунларда бўлиб ўтади.

Бойликнинг ортидан қувган ота, Дубайга дам олиш учун кетган, уйда қолган она эса пул учун эрига зўрға чидаб юрган жабирдийда кўринишда гавдаланади. Ёлғиз ўғил Норпўлат (Мухаммедали Кенжеев) ота-онасининг соясида кайфу-сафо қилиб юрган меросхўр, тантиқ ўсмир. Уларнинг оиласида меҳр-оқибат туйғулари, инсонийлик сифатлари кўтарилгани яққол намоён бўлиб туради.

Онасининг машинасини ҳайдаб чиқиб кетган Норпўлат билан бахтсиз ҳодиса юз беради. Асарнинг тугуни мана шу ердан

бошланади. Оилавий бир таниши Шерниязнинг (Руслан Қайпназов) ўз муаммосига ечим излаб турганида, Норпўлат велосипедли кизни машинада уриб юбориб, ўзи қочиб кетганини эшитган Улпери (М.Мамбетмуратова) саросимага тушиб қолади. Асардаги воқеалар ривожланиб бориши билан бу оиланинг бошига шиддатли мудҳиш воқеалар ёмғир каби ёға бошлайди.

Дастлаб, Шернияз дўконида текшириш томонидан топилган камоматни қоплашдан умид қилиб, Тошпўлатни (Данияр Қудайназаров) Дубайдан чақиртиради. Ўғлининг ташвиши устига яна ташвиш бўлиб қўшилган воқеа – бу йиғилган бир чемодан долларларни ўғирлаб кетишгани бўлди. Бу воқеадан милициянинг хабар топишини истамаган учовлон, вазиятдан чиқиш учун жиноят изидан яна жиноят содир этишади.

Қўшнисидан гумонсиратган Тошпўлат ва Шернияз Улперини зўрға кўндириб, қўшнисининг ҳовлисига туширади. Уларнинг ҳаёлида: пулни ўғирлаган қўшниси пулларни молхонага яширишган. Лекин иш силлиқ кетмайди, Улперини ўғирликга тушган қўшни ҳовлидаги ийт тишлаб олади. Чигал воқеалар мана шу воқеадан кейин ойдинлаша бошлайди. Норпўлат одам уриб юбормагани, унинг ўзи ноқобил дўстларииннинг қурбонига айлангани, бир чемодан пул ҳам “дўстлар” томонидан ўғирлангани кўрсатилади. Бу воқеаларга чидай олмай, ақлдан озаган Улпери уйига ўт қўяди ва ўзи ҳам қурбон бўлади.

Асардаги воқеалар шиддат билан ривожланиб борганини кўришимиз мумкин. Бироқ воқеалар аввалида бир-бирига боғлиқлик суст кечади, Аниқ мақсадга хизмат қилмайдиган воқеаларнинг кўплиги дастлаб уларнинг ортиқчадек туюлганини яширмаймиз. Ички ишларни суриштурувлари орқали мудҳиш жиноятлар барчаси бир чизикқа тизилади. Шунданг сўнггина тушунарсиз кўп воқеаларга ойдинлик киритилади.

Спектакль сўнггида финал икки маротаба берилди. Тошпўлат милиция ходими олдида ҳамма ишларни бости-бости қилиш учун унга пора таклиф этиб, шу вақтгача қилган жиноятлари устига жиноятни ямаб турганида, милиция Тошпўлатга ҳали хабар топмаган воқеалар тафсилотини етказди. Тошпўлат шу ерда баридан айрилганини англаб етади. Шу ерда биринчи финал кўрсатилган бўлса, бундан кейин яна финал берилади, яъни Тошпўлатнинг чет элдаги кизи келиб, она қабри бошида намоён бўлади.

Арасту ўзининг “Поэтика” асарида асар ечими ҳақида шундай дейди: “Ҳар қандай трагедияда тугун ва ечим бўлиши зарур. Драмадан ташқаридаги барча воқеалар, шунингдек, баъзан драманинг ичидаги айрим воқеалар - тугун, қолганлари эса - ечимдир.

Мен трагедиянинг бошланишидан то (қахрамоннинг) бахтсизликдан бахтиёрликка ёки бахтиёрликдан бахтсизликка томон ўтиш ҳаракати бошланган чегарагача бўлган қисмни тугун деб атайман. Ана шу ўтиш бошланган жойдан (асарнинг) охиригача булган қисм - ечимдир.” [2.45.]

Саҳна безагидаги айрим декорацияларнинг ғояга эришишдаги хизмати яқун топмаган. Прологда катта ойнанинг олдида бир киз ўтириб, ўз аксини кўрганидан сўнг чўчиб тушади. Кейинги саҳна кўринишларида ойнадан деярли фойдаланилмайди. Лекин прологда катта темир тўрнинг туриши персонажларнинг қилмишларига яраша борадиган жойини акс эттирган. Тошпўлатнинг уй интёрери саҳна устига қурилган саҳнага ўхшаб қолган. Чунки, баланд зинапойлар актёрларнинг ундан минибутишига ноқулай бўлди. Ҳаттоки, томошабин спектаклни кўриб ўтириб, актёрлар “йиқилиб кетмасмикин” дея ҳавотирланиб ўтирди.

Актёрлар ижросига тўхталадиган бўлсак, Тошпўлат ролидаги Данияр Қудайназаровнинг ижроси ўз қахрамонига мос тушмагандек, назаримизда. Даниярнинг ўз образини яратишидан унинг қахрамони гапга эрувчи, бўшанг эркакдек кўринди. Аслида Тошпўлат қаҳри қаттиқ, оиласига бефарқ, бола тарбиясини эса аёлига ташлаб қўйган, ҳаётда пулни ҳамма нарсадан устун қўйувчи инсон. Данияр Қудайназаровнинг ижросида эса бу характер яққол кўзга ташланмайди. Лекин Улпери ролидаги Мийригул Мамбетмуратова ва сақов хизматкор Нургул – Замира Юнусова ўз ролларини яхши ижро этди.

Асардаги воқеаларни бугунги кундаги аҳамиятини муҳокама қилар эканмиз, ҳозирги вақтдаги айрим ота-оналарнинг молу-дунё изидан қувиши ва оиласига бефарқлиги, натижада фарзандлар тарбиясини издан чиқариб қўйётганлиги, жиноий ишларни коррупция йўли билан ҳал қилишга бўлган урунишлари каби ҳолатларни бугунги турмушимизда тез-тез эшитиб, гувоҳи ҳам бўлиб турганимиз ҳақиқат.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, қорақалпоқ театри тарихида бир асарнинг узок йиллар театр репертуарида яшаши аслида

асарнинг мохирлик билан ёзилганлиги ва мавзуси, ғояси замон ва макон танламаслигида. Янги спектаклнинг жанри ўзгартириб, асар ўзининг композицион тузлишини бироз чалкаштириб қўйган бўлса да, мавзу ва ғоясининг аниқлигини, тарбиявий аҳамиятини сақлаб қола олган. Театр ижодкорларининг бугунги томошабинга айтмоқчи бўлган муҳим гапи ҳам мана шулар, аслида.

Пул ва молу-давлатни ҳамма нарсадан устун қўйиб, меҳр-оқибат, тарбия масаласи ва эзгу фазилатлар ҳақида гап кетганда энсаси қотадиган айрим ота-оналар учун мазкур спектакль дарс бўлиб, кўзларини очиб қўйса, театр ижодкорлари ўз олдига қўйган мақсадларига эришган бўларди. Чунки, буюк маърифатпарвар Маҳмудхўжа Бехбудий театрнинг эзгу мақсадларга хизмат қилиши ҳақида “Театр - ибратхонадур” дея, қисқа ва маъноли иборани авлодларга мерос қолдирган.

Фойдаланилган адабиётлар

4. Ансатбаев Н. Театр ва актёр, дарслик. 2020.141-154 б.
5. Арасту. Поэтика. – Т: Янги аср авлоди, 2012. 45-б.
3. Асарнинг асл нусхаси.

РЕЗЮМЕ. Бу мақолада Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат академик мусиқали театрида қайта сахналаштирилган К.Рахмановнинг “Жар” спектаклининг ютуқ ва камчиликлари ҳақида сўз бўлади.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассказывается о достижениях и недостатках пьесы К.Рахманова "Жар" переданной в Каракалпакском государственном академическом музыкальном театре имени Бердаха.

SUMMARY. This article discusses the achievements and shortcomings of K.Rahmanov's play "Jar" which was presented at the Berdaq Karakalpak State Academic Musical Theatre.

ТЕЛЕВИЗИОННАЯ КАРТИНА МИРА КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ В ЖУРНАЛИСТИКЕ

О.Кдырниязова – преподаватель

Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

Таянч сўзлар: ОАВ, телевидение, теледастурлар, журналистик суриштирув, телеэкран.

Ключевые слова: СМИ, телевидение, телевизионные программы, журналистское расследование, телеэкран.

Key words: mass media, television, television programs, investigative journalism, television screen.

Сегодня наблюдается бурное развитие журналистики расследований. Этот вид журналистской деятельности играет важную роль в укреплении демократического строя и защите интересов общества. Такие материалы призваны служить интересам общественности, раскрывают преступления, злоупотребление властью, проявления некомпетентности и коррупции. Главной задачей расследования является обеспечить права аудитории на получение достоверной и исчерпывающей информации, представляющей общественный интерес. Союзниками журналистов-расследователей являются сильные общественные организации и активные и неравнодушные граждане, а наибольшими врагами - апатия гражданского общества,

усталость от острых тем и отсутствие системной борьбы с коррупцией [1.21].

Журналистика расследований считается эффективной формой контроля гражданского общества за институтами власти и управления. Примат факта, исповедующего расследование, дает возможность показать, что происходит в обществе, каково это общество, какие изменения ему нужны. С помощью расследований СМИ осуществляют своеобразную социальную диагностику, поскольку показывают картину социальной жизни, выявляют важные проблемы, предоставляют информацию, необходимую людям для принятия обоснованных решений, активизируют общественное мнение и таким образом способны влиять на решение назревших проблем.

Журналистские расследования вызывают и удерживают интерес общественности к актуальным и общественно значимым политическим, экономическим, социальным и другим вопросам. Проблемно-тематические аспекты современных расследований характеризуются многообразием, однако главным остается освещение негативных явлений, поиск ответов на беспокоящие социум вопросы. Таким образом, СМИ становятся пространством для общественного обсуждения актуальных вопросов, а журналисты влияют «на изменения в общественных настроениях и на жизнь общества», их деятельность «может ослаблять или усиливать напряженность в обществе» [2.87].

Телевидение остается главным источником новостей. Согласно исследованию, телевизионные СМИ по-прежнему являются приоритетными в структуре медиа-потребления. Благодаря особенностям телевизионного формата, зрители могут увидеть историю, получить наглядный видеорассказ. Изображение на экране лучше способствует пониманию того, что случилось, как это выглядело, кто участвовал и т.д. Сегодня уже сложилось стойкое восприятие телевизионного произведения – увидеть событие своими глазами, проанализировать, сделать выводы, сформировать свою точку зрения на это событие. Телевидение охватывает наиболее многочисленную аудиторию, имеет наибольший резонанс и, соответственно, влияние на аудиторию и реальное течение событий [3.16].

Поэтому телевизионные программы в жанре расследования активно развиваются и приобретают популярность. Как уже отмечалось, ТВ расследования привлекают внимание аудитории к проблемам, формируют общественное мнение и обладают потенциалом, чтобы способствовать становлению и развитию гражданского общества.

Сегодня практически каждый телевизионный канал считает нужным иметь проекты расследовательского характера. Выпуск этого формата спровоцирован заинтересованностью зрительской аудитории, что, в свою очередь, увеличивает рейтинги и популярность телеканалов. Судя по таким тенденциям, журналистские расследования будут в дальнейшем активно завоевывать эфир. Ведущие каналы заинтересованы в

открытии новых и совершенствовании существующих проектов.

Уровень развития расследований бывает достаточно высокие, функционируют мощные журналистские команды, создающие интересные программы.

Целью журналистского расследования является не просто сообщить о проблемных участках, но и способствовать осуществлению адекватных реакций на них со стороны властей и социума.

Расследование – это охота на факты, позволяющие людям понять то, что они должны понять. Расследование призвано выявить сокровенные пружины острых общественных проблем, истинные причины которых скрывают от общественности властные, политические или другие влиятельные круги. Тематика журналистских ТВ-расследований не ограничена и посвящена разным аспектам жизни. В центре журналистского расследования – актуальные события и ситуации, содержащие переплетение различных противоречивых обстоятельств и факторов, требующих изучения [4.34].

Заметным маркером для понимания закономерностей тематической палитры жанра есть тот факт, что предметом журналистского расследования обычно становятся проявления несправедливости на разных уровнях общественной жизни.

К вопросам, вызывающим наибольшее внимание журналистов-расследователей, относятся публичные финансы и государственные закупки, нарушение прав граждан, приватизация, землепользование, вопросы здравоохранения, соблюдение природоохранного законодательства, образование, жилищно-коммунальное хозяйство и другие. Тематическими приоритетами расследуемых материалов остается борьба с коррупцией и злоупотреблениями должностных лиц [5.126].

Потенциал расследования зависит от его резонансности: вызывает ли материал интерес общества к теме, как оно реагирует и реагирует ли вообще.

Дело в том, что расследование резонансно по своей сути: его целью является вызвать интерес или беспокойство общественности, стимулировать определенные виды оценок, спровоцировать общее обсуждение. Резонанс выступает одним из проявлений общественной активности.

Другими словами, журналистское расследование должно выходить за рамки телеэкрана и мотивировать к действиям. Любое расследование проводится для того, чтобы выявить проблемные и болезненные зоны, «проработать» их и способствовать искоренению негативных явлений.

Резонансность расследования определяется его актуальностью, масштабом изображаемой проблемы, созвучностью темы для общества. Наряду с этим важную роль играет профессиональное мастерство журналиста, проявляющееся в умении использовать ресурсы и приобретение жанра и учитывать специфику коммуникации с аудиторией.

Социальный потенциал журналистских телевизионных расследований не используется в полной мере. Среди расследовательских телевизионных программ можно выделить те, в результате обнародования которых либо ничего не произошло, либо были отрицательные последствия [6.9]. К таким программам относят сюжеты о коррупции на малом уровне; о злоупотреблениях должностных лиц, если их нельзя доказать документально; о расследовании громких преступлений, стоящих на месте (как правило, такие программы не влияют на следствие) или проведенного органами добросовестно (обычно эти программы полезны только для следователей, так как служат повышению их

авторитета); о небрежных расследованиях мелких и единичных дел; о явлениях и схемах, которые существуют и которые невозможно искоренить в силу их масштабности, когда все живут по подобным схемам на разных уровнях; так называемые «истории об истории» (которые снимаются постфактум и не могут ни на что повлиять).

Выводы. Во времена, когда граждане стремятся к изменениям, формируется общественный запрос на журналистику расследований. Расследование является одним из востребованных журналистских жанров. Функционирование расследования ТВ-проектов отвечает требованиям демократического общества, выступает инструментом борьбы против преступных действий бизнесменов, положительно влияет на общественное развитие. Разбирательство в СМИ конкретных резонансных дел способствует общему пониманию возможности реальной борьбы с коррупцией и другими негативными явлениями, укрепляет веру граждан в успешное будущее. Динамика общественно-политических событий, что в значительной степени определяет социальную востребованность телерасследований, а также активная деятельность журналистов-расследователей, дают основания утверждать, что журналистика расследований будет повышать общественную значимость в демократическом развитии.

Литературы

1. Егоров В.В. Телевидение: теория и практика. Учебное пособие. М., 1993, 47с.
2. Рэндалл Д. Универсальный журналист. М., 1999, 145с.
3. Михалкович В.И. Очерки теории телевидения. М., 1996.
4. Бурдые П. О телевидении и журналистике. - М., 2002.
5. Фэнга И. Теленовости: секреты журналистского мастерства. М., 1997. 169с.
6. Шум Юлий. Журналистское расследование. М., 2000, 13с.

РЕЗЮМЕ. Мақолада телевидение учун энг долзарб масалалардан бири бўлган аудитория ҳажми масаласи кўриб чиқилади, аудиторияни жалб қилишнинг кенг тарқалган усули, шунингдек, телевидение медиа лойиҳаларининг ижтимоий аҳамиятининг ўзига хос хусусиятларига ойдинлик киритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается вопрос количества аудитории являющегося одним из самых острых для телевидения, распространенным методом привлечения аудитории, а также выяснение специфики социальной значимости телевизионных медиапроектов.

SUMMARY. The article examines the issue of audience size, which is one of the most acute for television, a common method of attracting an audience, as well as clarifying the specifics of the social significance of television media projects.

ФИЛЬМЛЕРДЕ МИЛЛИЙ ХАРАКТЕР ЖАРАТЫҰ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Бахтияр Мадияров Сметович – оқытыушы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: кинодокументалистика, фильм, характер, сюжет, вокие, миллий қахрамон, жанр, комедия.

Ключевые слова: кинодокументалистика, фильм, характер, сюжет, факт, национальной герой, жанр, комедия.

Key words: documentary filmmaking, film, character, plot, fact, national hero, genre, comedy.

Қарақалпақ кино документалистикасының пайда болыуы, оларда көтерилген машқалалар, дөретиушилик процесстеги изленислер бүгинги күнде үйрениуді талап ететугын мәселелердің бири. Соңғы дәуірлерде қарақалпақ киносында миллий турмыслық көринислер сәулеленген фильмлер көплек жаратылып атыр.

Миллий қәдириятларға итибар, дәстүрлер дауамыйлығы темасы, миллий турмыслық көринислер сәулеленген фильмлер қатарында «Уры», «Курорт» фильмлерин атап көрсетсек болады.

«Қарақалпақфильм» өнимлери болған «Курорт», «Уры» фильмлеринде қарақалпақ миллий характерлерин көрсетиу сыяқлы элементлерди ушыратамыз.

Бул фильмлер комедия жанрында болып, еки фильмнің де сценаристи М.Нызанов. Режиссёры Б.Низаматдинов тәрәпинен сүүретке алынған. «Курорт» фильминің мазмуны – өмирбойы аўылынан шықпай жүрип, досларының қыстауы менен курортқа келип қалған Қуўатбай ағаның бастан-кеширгенлери болса, «Уры» фильминде қолайсыз хәзил себепли жаман атлы болып қалған Курбанбай хэм оның жәмийеттеги орны көрсетилген.

«Сюжет – бул сценарийдеги ўақыялар хэм қахарманлардың әйтеуір бирлесийуинен ибарат емес. Сюжет әне усы ўақыялар хэм қахарманларды талқылаў куралы да болып есапланады». [1.19] Бул еки фильмде де ўақыялар хэм қахарманлардың көбирек қаластырылыуынан дүзилгенлигин көриуимиз мүмкин. Фильмнің сюжет хэм ўақыяларды түрлише болса да, қарақалпақ характерин көрсетиуге қаратылған.

Фильм авторлары миллий комик характер деп, гейде артықша нәрселерди, ўақыяны орынсыз түсиндириулерди сюжетке қосып жибере береді. Әсиресе, «Курорт»тағы Қуўатбай образы жүдә сада, хәтте аўышлық тымсалына айландырып бериледи. Мысалы, пул қалтаны чемоданынан таўып алыуы,

қаяққа барса да, жанында бул қалтаны алып жүриуі сыяқлы эпизодлар жеңил күлкиге қурылған.

Көркем фильмлерде характер жаратыу хэм оны хәр қыйлы жағдайларда көрсетиу көз қарасынан «Уры» фильми, салыстырмалы түрде бир қанша табыслы шыққан.

Хәр қандай фильмге тән болған жағдай сценарийде ўақыялар бир сюжет линиясында раўажландырылыуы керек.

Фильмде болса сюжет ўақыясы бир бағдарда раўажландырылмай, ўақыялардың қаластырып тасланыуы анық сезиледи.

Қарақалпақ миллий характерлерин көрсетиу жолында киносценарист бираз бөрттириулерге итибар берип, фильм қахарманлары көбирек қәсийетсиз етип көрсетилген. Мысалы, «Қоңсылар», «Уры» фильмлеринде усы типтеги характер жүдә көплек бериледи. Бул бириншиден жеңил күлки ушын қурылған. Фильм комедия жанрында болғаны менен де миллий характерлерди жаратыуда орынсыз ис-хәрекетлер менен сөзлерде пайдаланбағаны мақул.

«Кино өнеринде характер жаратыуда үш бағдарды өз ишине алады. Булар драматургия, режиссура хэм актёрлық өнеринде көринеди. Бул бириктиң дөретиушилик бирдейлиги, бирге ислесиу процески киноның хэм характерлердің бир пүтинлигин тәмийинлейди. [2] Бул бир пүтинлик қарақалпақ киносында «Танка» фильминде көзге тасланады. Бунда бәринен бурын талантлы кино режиссёры Төренияз Қәлиметовтың («Танка» фильми режиссёры) режиссёрлық шеберлиги басым. Бириншиден, кино режиссёр халықтық миллий характери менен үрп-әдетин жақсы өзлестире алған. Екиншиден, кино режиссёр ушын зәрүр болған билим хэм тәжирийбеге ийе. Үшиншиден, кино өнери ушын актёрларды дурыс таңлай алған хэм киноға тән элементлерди актёр характеринде көре билген.

Жуўмақлап айтқанда, Қарақалпақстан кинодокументалисткасында нағыз дөретиўши ушын - жазаман, айтаман, көрсетемен, дейтуғын әхмийетли темалар жүдә көп. Оларды таңлай билиўи, тәрбиялық әхмийетке ийе теманы излеўи хәм оны раўажландырыўи киносценаристтиң шеберлигине байланыслы мәселе екенлигин айтып өтпекшимиз.

Кино өнеринде характер жаратыў мәселесинде үш бирликтин бирейин тәмийинлеўши режиссёр қәбилети де шешиўши орынға ийе. Белгили хәм талантлы режиссёр Г.Товстоноговтың: “Театр актёрды тәрбиялайды хәм қәлиплестиреди, кино болса эксплуатация етеди [3] деген пикирине итибар

қаратсақ, қарақалпақ көркем өнеринде талантлы театр актёрлары ансамбли көплеп өсип жетилискен. Тек оларды кино актёрлық өнеринде шыңландырып турыў зәрүрлиги бар хәм бул тиккелей кино режиссёр менен байланыслы. Режиссёрдың актёрлардан дурыс пайдалана алыўи, оларды түрли роллерде шынықтыра алыўи болса режиссёрдың қәбилетине, талантына байланыслы. Бул миллий характерлер жаратыўда жаңа изленислердин дурыс жолға қойылыўи ең дәслеп киносценарист пенен режиссёрдың соңынан, киноның яғный қарақалпақ миллий киносының раўажаланыўи ушын үлкен қәдемди баслап береді.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. С.Абулқосимова. «Кино санъати асослари» –Т.: 2010.
2. О.Даюмов. Чет эл адабиёти тарихи. -Т.: Ўқитувчи, 1999.
3. Т.Турсунов. Саҳна ва замон. -Т.: Янги аср авлоди, 2007.
4. Ш.Нусратова. “Бадий асар тахлили”, ўқув қулланма. –Т.: “Fan ziyosi” нашриёти. 2023.
5. “Қарақалпақфильм” архив материаллары.

РЕЗЮМЕ. Қарақалпақ кинодокументалистикасида кўтарилган муаммолар, ижодий жараёндаги изланишлар бугунги кунда ўрганишни талаб этади. Қарақалпақ киносиде миллий замонавий кўринишлар тасвирланган филмларда характер яратиш масалалари ҳар тамонлама ўрганилиб, мақолада бадий филмлар таҳлил этилди.

РЕЗЮМЕ. Проблемы, поднятые в каракалпакском кинодокументалистике, исследования творческого процесса требуют изучения и сегодня. В каракалпакском кинематографе подробно изучены вопросы создания персонажей в фильмах, отражающих современные национальные взгляды, а также в статье проанализированы художественные фильмы.

SUMMARY. The problems raised in Karakalpak documentary filmmaking and research into the creative process require study today. In Karakalpak cinema, the issues of creating characters in films that reflect modern national views are studied in detail, and feature films are also analyzed in the article.

QARAQALPAQ TEATR REJISSURASI (Quwirshaq teatri rejissyori M.Begimov misalında)

T.Seitnazarova – oqitwshi

Ўзбекстан мамлекетлик көркем өнер хәм мәденият институти Нөкис филиали

Таяниш сөзлер: театр, режиссёр, қуwirshaq, спектакл, актыор.

Ключевые слова: театр, режиссёр, кукла, спектакль.

Key words: theatre, director, puppet, play, actor.

Jas tamashagóydiń kórkem ónerge bolǵan qızıǵıwshılıǵınıń artıwı eń dáslep quwirshaq teatrinan baslanadı. Hár qıylı xarakterge iye bolǵan quwirshaq personajları jas tamashagóylerdi ómir jumbaqları ústinde bas qatırıwǵa shaqıradı. Sonlıqtanda, olar bul dárgayǵa tez-tez kelip, jumbaqlarına usı jerden juwap tabadı. Jas áwladtı hár tárepleme kámalǵa keliwinde hám onı jetik insan bolıp tárbiyasında da quwirshaq teatrinıń ornı áhmiyetli esaplanadı.

Usınday iygiliqli isler jolında miynet etip kiyatırǵan Qaraqalpaq mámleketlik Quwirshaq teatri 1990-jılı 27-fevralda №50/2-sanlı Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesiniń qararı hám Ózbekstan Respublikası mádeniyat hám sport isleri ministrliginiń 1990-jılı 5-aprel №115-sanlı buyırǵına tiykarlanıp ashıldı. Mine, usı waqıt dawamında júzge jaqın quwirshaq spektakllerin saxnalastırıp, respublikamız kóleminde ótkerilip kiyatırǵan hár qıylı dástúriy

festivallarga óziniń dóretiwshilik jumislari menen belsene qatnasıp, joqarı nátiyjelerge erisip kelmekte. Bul maqalada teatrdiń joqarı nátiyjelerge erisiwinde óziniń salmaqlı ornına iye rejissyorı Murat Begimovtıń dóretiwshilik jolı, rejissyorlıq miynetleri haqqında sóz etpekshimiz.

M.Begimov 1957-jılı Nókis qalasında tuwılǵan. Balalıǵında balalar baqshasında “Тенево́й кукольный театр” yaǵnıy kólenke járdeminde spektakl qoyatuǵın quwırshaq teatr jámaáti kelip, rejissura kásibine bolǵan qızıǵıwshılıǵın oyattı. Mektep waqtınan baslap dramaturg X.Husayniydiń “Aldar kóse” spektaklin tamashalap kórkem óner tarawına bolǵan qızıǵıwshılıǵı arttı. Nókis qalasında jaylasqan Japaq Shamuratov atındaǵı mádeniyat hám kórkem óner bilim jurtnıń “Xoreografiya” bólimine oqıwǵa kirip, 1976-jılı házirgi Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzikalı teatrınıń balet trupasına jumısqa kiredi hám usı jerde “Hújdan”, “Jaralı júrekler” spektaklerinde roller atqarıp shıǵadı.

Aktyorlıq sırların tereńlestiriw maqsetinde M.Begimov Mádreyim Mátjanov, Xalmurat Saparov, Sapargúl Áwezova sıyaqlı ustazlardan sabaq alǵan. Quwatbay To‘reniyazov, Azat Sharipovlardan rejissyorlıq hám aktyorlıq kórkem ónerinen tereń bilim aldı. 1980-1981-jılları Qaraqalpaqstan teleradiokompaniyasında asistent-rejissyor lawazımında jumıs baslaǵan Murat Begimov ustazları Alpısbay Qayıpov, Uzaqbay Jalimbetov, Bazarbay Dagarov, Keńesbay Isabaevlardan televidenie rejissyorlıǵın qunt penen úyrendi. Sol jılları kishi jastaǵı balalar ushın kóplegen qızıqlı kórsetiwler tayarlap, kishi jastaǵı teletamashagóylerge usınadı. Sol waqıtları Nókis qalasındaǵı Maksim Gorkiy atındaǵı mektepte háweskerlik dógeregi qatnasıwshıları tárepinen “Bilmesbaydıń basınan keshirgenleri” atı spektakldi tamashalaǵan bolajaq jas rejissyordıń júreginde quwırshaq teatrına degen qızıǵıwshılıq oyanadı. Solay etip, bul tarawdı tereń úyreniwge kirisedi. 1982-jıl Tashkentte Ostrovskiy atındaǵı Teatr hám súwretshilik institutınıń “Quwırshaq teatr aktyorlıǵı” qánigeligine oqıwǵa kirdi. 1986-jılı oqıwdı tabıslı tamamladı.

Bul dárgayda Vladimr Yogelsin, Marat Taxwatdinov, Bermet Saydova sıyaqlı ustazlardan quwırshaq teatrı kórkem ónerinen tereń bilim aldı. Oqıw waqtında ol quwırshaq aktyorlıǵı, quwırshaq jasaw hám háreketke keltiriw sırların úyrendi. Sonıń menen birge, Murat Begimov qazaqstanlı belgili quwırshaq teatrı rejissyorı Bekpolat Pármanovtan quwırshaq teatr rejissyorlıǵı tarawına baylanıslı bilimlerde iyeledi.

M.Begimov 1986-jılı házirgi qaraqalpaq mámleketlik jas tamashagóyler teatrında aktyor sıpatında jumıs islep baslaydı. Dóretiwshiligi dawamında K.Karimovtıń “Altın teńge” spektaklinde bay rolin hám Chepoveckiydiń “Masqarabaz aǵanıń kúlkisi” spektaklinde ajaǵa rolin sheberlik penen atqarıp shıqtı. 1987-jıldan baslap M.Begimov Nókis qalasındaǵı 7-sanlı mádeniyat úyinde direktor lawazımında isledi. 1995-1997-jılları Tashkent mámleketlik Teatr hám súwretshilik institutınıń “Quwırshaq teatr rejissyorlıǵı” baǵdarın tabıslı tamamlap, 1990-jılı Qaraqalpaq mámleketlik quwırshaq teatrında jumıs isleydi. 2010-2014-jılları Qaraqalpaqstan Televideniesinde “Ertekler eline sayaxat” kórsetiwi arqalı balalarǵa bir-birinen qızıqlı erteklerde aytıp berip, kishkene teletamashagóylerdiń ertek aytatın atasına aylandı.

M.Begimov avtorlıǵında “Sadıq doslar”, “Tasbaqa, Taskene hám túlki”, “Batır qoyan”, “Seyqırlı qońıraw”, “Bódene menen túlki”, “Atamnan qalǵan miyras”, “Altın biyday”, “Shopan bala”, “Sawǵa”, “Aq qoyannıń hiyleleri”, “Aldar kóse” (M.Begimov inscinerovkası) hám basqa da kóplegen spektakller saxnalastırdı.

Ol ózi jazǵan pyessalardı sonıń menen birge, basqa millet ádebiyatı wákilleriniń shıǵarmaların da saxnalastırdı. Atap aytqanda, Polivanovanıń “Ayıwdıń kewilli balaları”, G.Gurievichtiń “Ǵazdıń palapanları”, “Qorıqshı hám láylektiń palapanları”, Hayitmat Rasuldiń “Sıyqırlı qosıq” sıyaqlı spektakllerin atap ótiw orınlı. 2005-jılı M.Begimov P.Aytmuratovtıń “Atam aytqan ápsana” spektakli menen Buxara qalasında ótkerilgen Quwırshaq teatrlarınıń VII festivalında “Eń jaqsı balalar dramaturgi” nominaciyasına múnásip dep tabıldı. 2009-jıl P.Aytmuratov penen birgelikte “Sahradaǵı doslıq” spektakli menen Ózbekstan kóleminde ótkerilgen VIII dástúriy festivalında eń áhmiyetli mashqalalardı kórsetip bergeni ushın “Eń aktual tema” nominatsiyasına múnásip dep tabıldı. 2018-jıl M.Begimov Qaraqalpaq xalıq dástanı tiykarında jazılǵan “Qırq qız” spektaklin saxnalastırdı hám Tashkent qalasında ótkerilgen Respublikalıq quwırshaq teatrlarınıń dástúriy XI festivalına qatnasıp, sıylı 3-orındı iyeledi. Solay etip, qaraqalpaq mádeniyatın quwırshaq járdeminde janlandırdı.

Ol óziniń dóretiwshiligi dawamında Qaraqalpaq mámleketlik quwırshaq teatrında bas rejissyor sıpatında jemisli miynet etti. Ol shákirtlerine quwırshaq kórkem óneri, aktyorlıq hám rejissyorlıq tarawları boyınsha óz bilimlerin úyretip, teatr jámaátine ustazlıq etip kelmekte. “Rejissyor–xoreografiya, muzika, dramaturgiya

tarawlarınan xabardar bolıwı kerek. Sonıń menen birge, insandıń ishki keshirmelerin túr-túsinen bilıw ónerin de iyelewi kerek.

Hár bir spektakldi saxnalastırıwdan aldın jańadan-jańa pikirlerge tayanǵan halda qızǵın tayarlıq kóriwi kerek. Ol hámme menen teńdey jumıs islep, hár bir aktyordıń ishki keshirmelerin tu'siniwi hám túsindire alıwı kerek. Rejissyor tayarlıq waqtında hámmeni bir maqset jolında birlestire alatuǵın ullı jetekshi bolıwı kerek. Ol aktyorlardıń talantınan, pikirlewin bir adım aldında júriwi kerek..." bul pikirler Murat Begimovtıń tájiriyesinen kelip shıǵıp ayılǵan sózler.

Prezidentimiz tárepinen M.Begimovtıń Qaraqalpaq quwırshaq teatri milliy

mádeniyatımızdı jetilistiriw jolındaǵı miynetlerin esapqa alıp, 2019-jılı "Doslıq" ordeni menen sıylıqlandı.

Juwmaqlap aytqanda, zamanagóy quwırshaq teatrınıń spektaklleri jas tamashagóylerge túsiniqli, janr jaǵınan ráńbáreń, zaman talabına juwap bere alatuǵın, tolıq mazmunlı, ideyalıq jaǵınan jetik shıǵarmalar bolsa maqsetke muwapıq bolar edi. Bir sóz benen aytqanda, zamanagóy quwırshaq teatri óneri gárezsiz Ózbekstannıń keleshegi bolǵan jas áwladtıń dúnyaǵa kózqarasın qalıplestiriwde, jaslardı Watanǵa sadıqlıq, ruwxıy bárkamal hám hár tárepleme jetik insanlar etip tárbiyalawda ózine tán tákirarlanbas áhmiyetke iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. D.Abdullaev, L.Usmanov. "Quwırshaq basqarıw tiykarları" Tashkent-2024. "Ilm-Ziyo-Zakovat".
2. Qodirov M., Qodirova S. Qo'g'irchoq teatri tarixi. – Toshkent: Talqin, 2006.
3. krmadeniyat.uz saytı.

REZYUME. Ushbu maqolada Qaraqalpoq qo'g'irchoq teatrida bir necha yillar davomida fidokorona faoliyat ko'rsatgan rejissyor Murat Begimovning hayoti va ijodi haqida so'z yuritiladi.

РЕЗИОМЕ. В этой статье рассказывается о жизни и творчестве режиссера Мурата Бегимова, который самоотверженно работал в Каракалпакском кукольном театре в течение нескольких лет.

SUMMARY. This article tells about the life and work of director Murat Begimov, who worked selflessly at the Karakalpak puppet theater for several years.

АРАЛ БОЙЫ ЭКОЛОГИЯСЫ ТЕМАСЫН ХҲЖЖЕТЛИ КИНОДА СӘҰЛЕЛЕНДИРИҰ ФОРМАСЫ

Тажадинова Гулжахан – филология илимлери бойынша философия докторы (PhD)
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: экология, фильм, кино, тасвири лента, кинокадр, план, ракурс.

Ключевые слова: экология, фильм, кино, фотолента, кинокадр, план, ракурс.

Key words: ecology, film, cinema, photographic tape, film frame, plan, angle.

Қарақалпақстан кинодокументалистлери Арал теңизи хәм Арал бойы экологиясын экран арқалы публицистикалық сәўлелендириўде бир қатар унамлы нәтийжелерге еристи.

Барлық фильмлер ушын улыўма әҳмийетке ийе болған қурғақшылық темасы авторлар тәрәпинен публицистикалық формада тамашагөйлер жақсы қабыл ететуғын, суўға жақын ямаса оған қарама-қарсы образлар, мысалы теңиз, кеме, экипаж, саҳра, түйе, түлки, қасқыр, шөлистан, қумлық, жантак, сексеуил, ана сүти, кепкен еринлер, жап, шелек, қуман, кесе, фляга хәм тағы басқа образлар арқалы бериледи. Фильмлерде турақлы түрде ушырасатуғын кадр –

қахарманлардың алысқа көз жиберип, ушықыйсыз қумлықларға тигилген нәзери бул фундаменталлық машқала – суў жоқлығы мәселесин шешиўдин илажы жоқлығын билдиреди хәм бул мәселе миллионлаған фильм тамашагөйлерин ойға салады.

Кино шығармалары формасына тийисли жоқары нәтийже туўры ўақыя болып атырған орын менен ўақыяның өзін ҳақыйқый сәўлелендиреди. Көпшилик фильмлердеги Арал хәм Арал бойы ҳаққындағы көп жыллық туўрыдан-туўры алып барылған хроникалық визуал репортажлардың бундай бир пүтин болып биригиўи авторлар сўўретке алып атырған хәдийселердин ҳақыйқатқа сөзсиз туўры келетуғынлығын көрсетеди. Бул

нәтийжеге хәтте, хужжетли фильмлер ерисиуи аңсат емес, себеби дүнья жүзилик хужжетли фильм тәжирийбеси көрсеткениндей, авторлардың ўақыяларға араласыўы көбинесе шеннен тыс ишеңлик пенен алып барылып, нәтийжеде ҳақыйқатты бираз бурмалайды. Деген менен, курып баратырған Арал образының терең мазмунлылығы хәм күшлилиги соншелли, қарақалпақ кино ғайраткерлериниң авторлық сүүретке алыў өзгешелиги сәўлеленип атырған көринислердиң ҳақыйқыйлық принципин бузбайды.

Миллий кинематографшылар хәрекетлениўши фото лента абзаллықларынан кинокадрлардың спецификалық өзгешеликлери сыпатында толық пайдаланады. Хужжетли фильм хроника ишиндеги хрониканы аңлатыўына дыққат аўдара отырып, олар Арал апатшылығы ҳаққында тарийхый анық картиналар жаратады хәм бул процессте публицистикалық сәўлелендириў методын активлик пенен қолланады. Бул метод хәр түрли диалектик хәм видео: контрастлық, қарама-қарсы қойыў, ири, орташа хәм узақлықтағы планлар, ракурслер үйлесимлилиги хәм т.б. методлар жәрдеминде жүзеге асады. Бундай қарама-қарсылық оригинал эпизодлар хәм улыўма кинолента дәретиў бойынша ең қолайлы публицистикалық методлардан бири болып, тамашағөйлердиң итибарын толық тартады хәм ең әхмийетлиси, олардың ядында жақсы қалады.

Фильмлерде тек хужжетли хәм публицистикалық образлар, белгилер хәм деталлар барлығын емес, ал олардың нәтийжели қолланылығында атап көрсетиўимиз тийис, себеби бул кино ушын тамашағөйлерге тәсир көрсетиўдиң принципал әхмийетли усылы болып табылады.

Улыўма хужжетли фильмлердиң, соның менен бирге олардың айырым ракурс хәм эпизодларының плакатлық (шақырықты билдириўши) характери дәстүрий тәсиршеңликке ийе.

Қарақалпақстан кинематографшылар фильмлеринде адамлар хәм теңиздиң, кеме хәм кумлықлар сүүретлениўиниң плакатлық характери көбинесе «инсаният тарийхындағы ең ири экологиялық апатшылықты» сәўлелендириўде публицистикалық улыўмаластырыўдың жоқары дәрежесине дейин барады.

Ярым әсирден аслам ўақыт ишинде дәретилген хужжетли фильмлер жоқары дәрежели тәсиршеңликке ийе. Кино түсиретуғын камера сүүретке алыў ушын зәрүр нәрселер, яғный, адамлардың бет-әлпети хәм кийимлерин, кемелердиң тат басқан корпуслары, сес-семирсиз хәм шексиз кумлықларды кино дәретиўшилер қәлеген план хәм ракурслерде көрип, сәўлелендиреди. Ол керек көринислерди сканерлейди, образ хәм детальлар ишинен ең баслысын айырып, оны тамашағөйге жақынлатады. Көбирек кино дәретиўшилер суўсызлықтың мәлим бир өзгешеликлерин сүүретлеў мақсетинде таўып, фильмге киргизетуғын характерли детальлар үлкен роль ойнайды.

Фильмлерде, олардың хужжетлилиги хәм видео қатары байлығы (тойынғанлығы) басым болады. Хужжетли фильм авторлары тәрпинен экран хәм турмыс жақынласыўы шеберлик пенен шөлкемлестирилген. Суўсызлықтан жәбир көрип атырған адамлар, хайўанлар хәм өсимликлер дүньясы, балықшылық пенен тиришилик етиў тамамланыўы көрсетилген. Нәтийжеде тамашағөйлердиң көз алдынан Арал трагедиясының айқын хәм анық видео-жылнамасы өтеди. Аралдың жоқ болып баратырғанын өз көзи менен (визуал түрде) көрип, аңлап жетиў өзиниң картиналық характери себепли шешиўши әхмийетке ийе болып, сөзсиз басқа тәсир көрсетиў усылларынан үстин болады.

Жуўмақлаў орнында соны айтыўымыз тийис, изертлеўлеримиз көрсеткениндей, фильм авторлары кино өнериниң, фильмлердиң публицистикалық полифониясы, композиция хәм монтаж шеберлиги, тема хәм образдың синхронлық шығыўы сыяқлы курамалы формаларынан көп пайдаланады. Олар киноның сүүретлеўши қуралларын нәтийжели түрде ислетеди, ал олар дәреткен фильмлер болса әзелден киятырған, курамалы стилистикалық хәм жанрлық генетикаға ийе.

Тамашағөй аудитория пикирин оятып, тәсиршеңлик пайда етеди, оның жәрдеминде дүзилген визуал рельефлер инсанлар ядында анық қалады, ал бул өз гезегинде олардың тәбият машқалаларына мүнәсибети өзгериўи, тамашағөйлердиң экологиялық билимлери хәм экологиялық сана-сезими өсиўи менен белгили бир дәрежеде байланыслы болады.

Пайдаланылган әдебиетлар

1. Аъзам Исоҳов. «Кинематография тарихи». Тошкент, 2019-й. 311-б.
2. G.Tajadinova. Monografiya. – Nokis. «Avangard-Baspa». 2024– 136-б.
3. Катлип С., Сентер А., Брум Г. Паблик рилейшнз. Теория и практика. 8-е изд. Пер. с англ. Уч. пос. – М.: Изд-й дом «Вильямс», 2003. – С. 336.
4. Ҳ.Муҳамедалиев “Сценарийнавислик маҳорати”.–Тошкент. “Муסיқа”. 2009 й.
5. Ҳ.Абулқосимова «Кино санъати асослари». Тошкент, 2010 й.

РЕЗЮМЕ. Мақола Қорақалпоғистонда ҳужжатли кино яратиш тажрибаси, вужудга келган анъаналар, фаолият жараёндан келиб чиқадиган вазибалар, шунингдек, халқ экологик онги ва маданиятини ривожлантириш механизмини ишлаб чиқиш ҳақида.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается об опыте создания документального кино в Каракалпакстане, сложившихся традициях, задачах, возникающих в процессе деятельности, а также о разработке механизма развития экологического сознания и культуры народа.

SUMMARY. The article describes the experience of creating documentary films in Karakalpakstan, established traditions, tasks arising in the process of activity, as well as the development of a mechanism for the development of environmental consciousness and culture of the people.

КИНО – БАДИЙ САЊАТ ТУРИ СИФАТИДА

Тилепов Қуатбай Нукусбаевич – ўқитувчи

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали

Таянч сўзлар: кино, санъат, усуллар, характер, хусусият.

Ключевые слова: кино, искусство методы, персонаж, индивидуальность.

Key words: movie, art, methods, character, feature.

Инсоният қадим-қадимдан санъатга, ижодга ўзига ҳос иштиёқ билан қораган. Одамзот аввалдан ёриқ кунга ишониш ва бу ишонишни тарбияловчи ва мустақамловчи восита бўлган санъатга асрлар давомида яшаш учун курашишда ва фақат олға интилишга асос бўлган.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: «Жаҳон миқёсида ҳар қил идея ва идеологиялар кураши, одамлар айниқса ёшларнинг қалби ва онгини эгаллаш учун ҳар хил кўчлар ўртасида рақобат кескин тус олган бугунги кунда энг оммавий санъат бўлган кинонинг бекиёс имкониятларидан самарали фойдаланишимиз керак!» [1. №47-сон] Бу кўрсатилган этибор фақат ўзбек киноси, балки қорақалпоқ киноси учун ҳам аҳамиятли воқеа бўлиб, унинг янада ривож учун яна бир асос бўлиб хизмат қилмоқда. Кино ўзининг оммавий ва томошавинлиги билан кенг тарқалган санъат тури. Ҳозирги кунда пойтахтда, туман марказларида ҳам давлат ва нодавлат киностудиялар ташкиллаштирилган.

Қорақалпоғистон киноҳужжатчилар ҳар доим миллий ва янада кенгроқ томошабинлар оммасига таъсир қилишининг янгича усуллари қашф қилаётганликлари ва

изланишда эканликлари барчамизга маълум. Бу янгича методларни қўллашда англандиган узлуксиз ва табиий ижодий жараёндир. Киноплакат образлилик шакллари ичида асосий ўрин эгаллайди.

«Кино» сўзлиги муаллифлари ҳужжатшунослар фаолиятида кинолавҳаларнинг муҳимлигини атаб ўтадилар. Вьетнам ва Кубалик киноҳужжатчилар мисолида улар панораммаликнинг яна бир хусусияти–етказилаётган образнинг лавҳалилигига (плакатлилигига) диққат қаратади.

Улар ўткир публицистик франсуз калонизаторлари ва америкалик агрессияга қарши кураш йилларидаги мураккаб шароитларда тасвирга олинган. Вьетнам ҳужжатли фильмларига хос Жаҳон ҳужжатли киносида кубалик режиссёр С.Альвари ижоди алоҳида аҳамиятга эга. («Ханой, Сешамба 13», 1967, «Генерал қайтарзда ва не учун ўлдирилди?»), 1970 ва х), унинг фильмларида ижтимоий-сиёсий тақминнинг теранлиги ўткир плакатли, кескин зиддиятли монтаж ритми билан боғланади». [2.129]

Биз плакатлилик, яъни бирор нарсани (кема, саксовул, қумлар, бош кийим, ояқ кийим, қора уй ва х.) баъзан бир неча бор

яқиндан тасвирланиши умумий видео тасвирнинг асосий хусусиятидир. Бу айниқса, овозли-расмли, матнли ва аналитик сафга киритилган, аниқроғи, махсус хужжатли кино учун, характерли. Плакатлилик, назарга ташланувчанлик, ёрқинлик, бадийлик билан баробар. У релефли ўзига хосликка эга, кўргазмалилиги, хусусияти билан кўзга ташланади.

Бу характер «Қорақалпоқфильм» киностудияси томонидан ишлаб чиқилган кўпчилик фильмларда учрашади. Масалан, «Фидойилар», «Муйноқ дўстлик ўлкаси» фильмларида яққол кўзга ташланади. Миллий хужжатли фильмларнинг кинообразлиги ҳақидаги фикрларимизни қуйидагича хулосаламоқчимиз. Қорақалпоғистондаги хужжатли фильмлар соф ахборот устиворлигини бажармайди-бу газета-журналларнинг, интернет ва телевидениенинг вазифаси. Замоनावий медиа воситаларининг ўзига хослиги шундан иборатки, айнан улар республикада, юртимизда ҳамда жаҳонда юз бераётган янгиликлар, воқеа-ҳодисалар тўғрисида материалларни биринчи, тезкор равишда ва қисқа лўнда шаклда етказиб бериш лозим.

Шунингдек, бу ОАВ маълумотларининг ижодий ва техник хусусиятларига кўра буни кенг томошабин аудиториясига мос ҳолда қулай форматда намойиш қилиш имкониятига эга. Сўнги даврда миллий бадий ва хужжатли фильмларнинг тематикаси ҳилма-ҳиллиги анча ривожланиб мазмун моҳияти, савияси яхшиланди.

Натижада ёшларнинг тарбияси билан боғлиқ миллий фильмларга талаб ва таклиф ортиб, унга қўйиладиган маъсулият ҳам юқорилаб бормоқда. Қорақалпоқ киноижодкорлари томонидан ишлаб чиқилган «Қурғон» ўзбек киноижодкорлари билан ҳамкорликда тасвирга олинган «Тенгиз» бадий фильмларида замон қахрамонларининг

қиёфаси очиб берилиб, бу орқали ёшларимизга намуна бўладиган қахрамон характери яратилади.

«Тенгиз» бадий фильми асосан, Қорақалпоғистоннинг Мўйноқ шаҳрида истикомат қилувчи Манзура Ерниезова ва унинг жасоратига бағишланади. Фильмда бадий тўқималар мавжуд. Лекин фильм сюжетида бу аёлнинг тушқунликка тушмай тикувчиликни ўрганиб, тадбиркорга айлангани, ёшларга ибрат бўлаётгани, ирода ва матонати асос қилиб олинган. Бахтсиз ҳодиса туфайли ўнг оёқ-қўлидан ажралган Тенгиз исмли келиннинг бир зумда тўқис кўринган бахтидан айрилиши ҳақидаги воқеа билан бошланса, фильмда келгуси саҳналар анча кўтаринки тус олади. Тўғри, у севган ёридан, бахтидан воз кечади, лекин ўзининг тиришқоқлиги ва меҳнати туфайли яна ҳаётга қайтади.

Фильмда айнан қорақалпоқ этник калорити, фақат уларгагина хос анъаналар кўпроқ очиб берилармикан деган ўйга борсанг. Ўтов ва кўк кўйлак билан боғлиқ кадрларни инобатга олмаса, бу масалада ҳам янгилик йўқ. Оролнинг бугунги ҳолати, кемалар қабристонидан ташқари экологик муаммолар қуршовида қолган одамлар ҳаётини Тенгизнинг тақдирига ҳамоханг тарзда очиб берилган.

Фильмда энг зўр топилма кадр - Тенгизнинг уйи олдида осилган эълон бўлди: «Қайиқ сотилади!» Орол муаммосини шу иккитагина сўз борица, рўйи рост ифодалаган.

Хулоса қилиб айтганда, ҳар қанақа бадий ва хужжатли фильмлар томошабинга визуал оламга тасвирланаётган воқеа ҳодисани намойиш феноменига чуқурроқ кириб бориши билан таъсир қилади. Натижада кино ОАВ ларидан ўзига хослиги билан ажралиб турадиган санъат тури ва кучли тарбия воситаси ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Халқ сўзи. 2017 йил 29 декабрь №47-сон.
2. Кино: энциклопедический словарь. Гл. ред. С.И.Юткевич. – М.: Сов.энциклопедия, 1986. – С.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада кино санъатининг томошабинлар оммасига таъсир қилишининг янгича усуллари ҳақида сўз юритилади. Бу усуллар қорақалпоқ, ўзбек ва жаҳон киноижодкорлари томонидан тасвирга олинган кино маҳсулотлари кенг таҳлил этилди ва кўрсатиб берилди.

РЕЗЮМЕ. В то же время, по его словам, он не был связан никакими обязательствами, которые могли бы быть возложены на него или на кого-либо другого. С тех пор, как были проведены анализы этилена и бериллиджа, были проведены анализы этилена, узбекского и мирового кинокорпуса.

SUMMARY. This article discusses new ways in which cinema can influence the audience. These methods have been widely analyzed and demonstrated by Karakalpak, Uzbek and world filmmakers.

JASLARDA MUZÍKALÍQ, ESTETIKALÍQ MÁDENIYATTÍ QÁLIPLASTIRIWDIŇ SHÁRT-SHARAYATLARÍ

Karamatdin Zaretdinov – “Texnogen hám kórkem ónertanıw” fakulteti dekanı, docent

Tayanısh sózler: muzıka, estetika, tarbiya, pedagog, metod, radio, televidenie, ádebiyat.

Ключевые слова: музыка, эстетика, воспитание, педагог, метод, радио, телевидение, литература.

Key words: music, aesthetics, education, teacher, method, radio, television, literature.

Musılman mámleketleri, ásirese, qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy ádep-ikramlılıq tárbiyasına tán tiykarǵı ózgeshelikleri basqa milletler tárbiyasınan ózgeshe túrde ulıwmainanıyılıq nızam-qaqıydalarǵa beyimligi menen xarakterlenedi. Bul tábiyat sistemasınıń ózine tán ózgesheligi bul úlkenlerge tereń húrmet etiw, olardıń aldında ádep-ikramlılıqtı saqlaw, olardıń ótinish yamasa tileklerin sózsiz orınlaw, olardıń buyırǵan jumısların tolıq orınlawǵa úyreniwi menen ajralıp turadı.

Jaslar tárbiyasında, ásirese, studentlerdi ruwxıy-aǵartıwshılıq tárbiyalawda isenim usılı tiykarǵı orın iyeleydi. Pedagog ilimpazlardıń pikirine qaraǵanda isendiriw - metod sıpatında ótiw kerek ekenligi kóp jıllar dawamında tán alınǵan.

Shaxs, ásirese studentler qanday da bir jumıstı ámelge asırıwdan aldın óz háreketleriniń aqıbeti nátiyjesin onı qorshap turǵan ortalıq hám jámááttiń talabı menen salıstırıp kóredi hám óz abırayın joytpaw ushın háreket etedi.

Isendiriw usılı muzıka oqıtıwshısı ushın da áhmiyetli metod bolıp, ol oqıwshılardıń sezimine, ruwxına tereń tásir etiwshi qural sıpatında, muzıka dawısları astında tabıslı ámelge asırıladı. Ásirese, muzıkalıq qádiriyatlar studentlerdiń dúnyaqarasın qalıplestirip olardıń túsinigine, oy-pikirine, sociallıq qatnasıqlarına, waqıyanıń tıp mánisine tereń jetip barıwǵa imkaniyat beredi.

Muzıkalıq dógerek oqıtıwshısı oqıwshılardıń jetkeriwdi qálegen ideyanı isenimli etip túsindirse hám onıń ruwxın háreketke keltire alsa ǵana oqıwshılardı muzıka bilimlendiriwiniń túrli iskerliklerine tartıwı múmkin, yaǵnıy student óz qálewi menen miynet etiwge kirisedi. Bunda oqıtıwshınıń sheberligi, janlı sóylesiwi, sózlerdiń logikalıq tiykarlanǵan bolıwı, anıq faktlerge tiykarlanıwı, sezim-tásiri menen óz pikirini ańlata alıwı studentlerdi óz tilegine jetisiwine imkaniyat beriwı múmkin. Ásirese, oqıtıwshınıń turmıshlıq mısalları xalıq turmısı, milliy dástúrler hám

qádiriyatlarına súyenip aytqan sózleri oqıwshılardıń tınıshsızlanıwına hám isenim menen, belsendi miynet etiwine alıp keledi.

Studentlerdiń oy-pikiri birkamal bolıp ósiwinde oqıw ornı jámááti, ata-analar, túrli ǵalaba xabar quralları, radio, televidenie, ádebiyat, kórkem ónerdiń hár qıylı tarawları hám ásirese muzıka kórkem óneri áhmiyetli rol oynaydı.

Tájiriybeli muzıka dógerigi oqıtıwshısı studentlerdiń milliy muzıkalıq-estetikalıq tárbiyasın tabıslı ámelge asırıwda onıń turmısı menen tikkeley baylanıslı bolǵan insanlar menen birge islesiwde jumıs alıp baradı. Ásirese, óspirim jastaǵı studentler oǵada qızıǵıwshı bolıp, olar jaqsı kórgen filmlerdiń ayırım muzıkaların yaqı qosıqların tez yadlap aladı. Studentlerdiń milliy muzıkalıq-estetikalıq tárbiyası tiykarınan tómendegi formada ámelge asırıladı.

Studentlerdiń milliy muzıkalıq-estetikalıq tárbiyasına tásir etiwshi pikirler, jetekshi sezimler bulardan: 1) Oqıw ornında - túrli pán oqıtıwshılarınıń óz ara qatnasıqları, dógerekler (ásirese muzıka dógerigi), kurslasları, sabaqtan tısqarı mákemelerdegi muzıka basshılarınıń jeke úlgisi 2) Shańaraq aǵzalarınıń shańaraqqa múnásibeti, shańaraqtıń aǵzalarınıń óz ara húrmet hám itibarı, muzıka ónerine bolǵan qızıǵıwshılıǵı 3) Jámiyetlik, máhállede hám jámiyetlik orınlarda óz ara húrmet, radio, televidenie, kino, teatr, túrli tamashalar, toy-tamashalar hám basqalar kiredi.

Studentlerdiń milliy muzıkalıq-estetikalıq pikirini qalıplestiriwde ruwxıy ádep-ikramlılıq tárbiya áhmiyetli rol oynaydı. Hár qıylı faktorlar ishinde onıń ornı teńsiz, sebebi balalıq turmısın muzıkasız kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı. Nama-qosıq olardıń quwanışına da, qayǵısına da sherik boladı. Jaqsı qosıqtan tásirlenip olardıń shorshıp turǵan qálbinde arızıw-niyetler oyatadı. Jaqsılıqqa, tuwrılıqqa umtılıw onı saqlaw hám jaratıw oyları payda boladı, kerisinshe jamanlıqqa

qarsı, gázebi hám qáhárin oyatadı, olar ózlerin ón qaharmanğa salıstırıp jasawğa umtıladı.

Olarda insan shaxsına tán bolğan áhmiyetli ruwxıy ádep-ikramlılıq pazıyletler: ádep-ikramlılıq, ádep-ikramlılıq sezimler, watansúyiwshilik, ásirese ul balalarda áskeriy watansúyiwshilik, Watanğa, ónip ósken jerine muhabbat, Ózbekstan gerbi, bayraqı hám gimnine húrmet, ádepli intizam, insanıy sezimlerdi qádirlew bolıp tabıladı.

Muzıka kórkem óneri adamlardıń sezimlerine tásir etiwden tısqari, dem alıw, qan aylanıw, júrek urıwı, bulshıq etler háreketi hám úlken miy biotoklarınıń ózgeriwine de tikkeley tásir kórsetetuǵını ilimiy tiykarda dálillenip berilgen. Sheber sazende, xızmet kórsetken artist Turǵun Alimatovtıń tanbur hám sazda atqarǵan "Chuli yiroq," "Munojot," "Tanovar" sıyaqlı qosıqları insandı tereń oyǵa toltradı, uzaq

ótmishti, turmıs keshirimlerin eske alıwǵa shaqıradı. Sazenda Tohir Rajabovtıń qashqar rubobında atqarǵan shox hám kewilge jaqın qosıqları bolsa, tınlawshıǵa zawıq baǵıshlaydı, onıń júzin ashadı hám keypiyatın kóteredi.

Qaraqalpaq xalıq qosıqları atqarıwshılarının, jıraw hám baqsı sazendelerinen: Aytjan Xojalepesov, Ansatbay Qayratdinov, Ğayrat Ótemuratovlar oǵada sheberlik penen atqarǵan shıǵarmaları studentlerdi ádep-ikramlılıq mádeniy ruwxta tárbiyalawda úlken kúshke iye ekenligin kóremiz. Sonıń ushın mádeniy-estetikalıq jaqtan tárbiya alǵan adam, sol waqıtta joqarı ádep-ikramlılıq pazıyletke de iye boladı. Studentlerdi muzikalıq-estetikalıq ruwxta tárbiyalaw ádep-ikramlılıq tárbiyasınıń ajıralmas bólegi esaplanıwı kerek, olar menen birgelikte bul procesti alıp barıw usınıs etiledi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳани ривожлантиришни янги босқичга кўтариш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-3160-сон қарори. 2017 йил 28 июль.
2. Аннамуратова С. Педагогические основы художественно-эстетического воспитания старшеклассников, во внеклассные работы. Дисс. Докт.пед.наук. – Т., 1991. – 427 стр.
3. Артиков Н. Формирование нравственной личности учащихся на основе национальных и общечеловеческих ценностей: Дисс. Докт. Пед. Наук. – Т, 1998. – 320 стр.
4. Верб.М.А. Педагогические основы формирования эстетической культуры старших школьников / Ленинград. Пед. Ин-тим. А.И.Герцена. – Л.1980. – 80 с.
5. Ирзаев Б. Ўзбек мусиқа маданияти тарихи саҳифаларидан. – Т.: Академнашр, 2017. – 160 б.

REZYUME. Jaslar, ásirese, studentlerdi ruwxıy-aǵartıwshılıq hám muzikalıq-estetikalıq tárbiyasında isendiriw usılı muzıka oqıtıwshısı ushın áhmiyetli metod ekenligi, muzikalıq qádiriyatlar studentlerdiń dúnyaqarasın qalıplestirip olardıń túsinigine, oy-pikrine, sociallıq qatnasıqlarına, waqıyanıń tıp mánisine tereń jetip barıwǵa imkaniyat jaratıwı hám ruwxıy ádep-ikramlılıq tárbiya áhmiyetliligi haqqında sóz etiledi.

РЕЗЮМЕ. Речь идет о том, что метод воспитания молодежи, особенно студентов, в духовно-просветительском и музыкально-эстетическом воспитании является важным методом для учителя музыки, музыкальные ценности формируют мировоззрение студентов, создают возможность глубокого доступа к их пониманию, мышлению, социальным отношениям, коренному смыслу события, а также о важности духовно-нравственного воспитания.

SUMMARY. This refers to the fact that the method of educating young people, especially students, in spiritual-educational and musical-aesthetic education is an important method for a music teacher, musical values shape the worldview of students, create an opportunity for deep access to their understanding, thinking, social relations, the root meaning of the event, as well as the importance of spiritual and moral education.

**YOSHLARNING MA'NAVİY YUKSALISHINI TA'MINLASHDA
MADANIYAT VA SAN'AT SOHASINING O'RNI**

Abdullaeva Ulbosin – magistr

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: yoshlar, ma'naviy rivojlanish, madaniyat, san'at, teatr, musiqa, estetik tarbiya, milliy qadriyatlar.

Ключевые слова: молодежь, духовное развитие, культура, театр, музыка, эстетическое образование, национальные ценности.

Key words: young people, spiritual development, culture, art, theater, music, aesthetic upbringing, national values.

Madaniyat va san'at insoniyat tarixining eng qadimiy va eng muhim sohalaridan biridir. Ular nafaqat jamiyatning umumiy rivojlanishiga hissa qo'shadi, balki har bir insonning ma'naviy shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Yosh avlodning ma'naviy va axloqiy kamoloti esa jamiyatning kelajakdagi muvaffaqiyatlarini belgilovchi omil hisoblanadi. Shuning uchun yoshlarning ma'naviy yuksalishi masalasida madaniyat va san'at sohalarining o'rni alohida e'tiborga loyiqdir. Bu maqolada mazkur mavzuning ilmiy va amaliy jihatlari kengroq tahlil qilinadi.

***Madaniyatning yoshlar ma'naviy
rivojlanishidagi o'rni***

Madaniyat insonlarning o'zligini anglash, jamiyatdagi o'rnini topish va qadriyatlar tizimini shakllantirishda katta rol o'ynaydi. Ayniqsa, yoshlar uchun madaniyat:

- Axloqiy me'yorlarni o'rgatish vositasi. Madaniy tadbirlar, milliy bayramlar va tarixiy joylarga tashriflar orqali yoshlar o'z xalqining o'tmishini, qadriyatlarini va an'alarini anglaydi.

- Milliy iftixorni shakllantiradi. Masalan, O'zbekistonning boy tarixiy merosi, me'morchilik yodgorliklari va xalq san'ati namunalarini o'rganish yoshlarni o'z milliy o'zligini his qilishga undaydi. Madaniyat orqali yoshlar turli xalqlar va millatlarning madaniyati bilan tanishib, dunyoqarashlarini kengaytiradi. Bu esa ularni bag'rikeng va tushunadigan shaxs sifatida shakllantiradi.

***San'atning yoshlar ma'naviy tarbiyasidagi
roli***

San'at nafaqat estetik zavq bag'ishlaydi, balki yoshlarning ma'naviy va intellektual rivojlanishiga ko'maklashadi. Quyida turli san'at yo'nalishlarining yoshlar hayotiga ta'siri haqida so'z yuritamiz:

Teatr va kino san'ati

Teatr va kino yoshlarni axloqiy saboqlarga, hayotiy voqealarga teran qarashga o'rgatadi.

Realistik asarlar orqali yoshlar hayotiy muammolarni chuqurroq anglash imkoniga ega bo'lishadi. Masalan, ijtimoiy muammolarni ko'taradigan spektakllar yoki filmlar yoshlarni insonparvarlik, adolat va haqiqat uchun kurashishga ilhomlantiradi.

Musiqa san'ati

Musiqa inson ruhiyatiga bevosita ta'sir qiluvchi kuchga ega. Milliy musiqa yoshlarning vatanparvarlik tuyg'usini kuchaytirsa, zamonaviy musiqa esa ularning ijodiy salohiyatini rivojlantiradi. O'zbek milliy cholg'ulari va maqom musiqasi yoshlarga tarixiy va milliy merosni his qilish imkonini beradi.

Adabiyot

Adabiyot yoshlarning fikrlash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Ayniqsa, klassik adabiyot namunalarini o'qish orqali ular axloqiy qadriyatlarini o'zlashtiradi va hayotga chuqurroq qarashni o'rganadi. Buyuk adiblarimiz Alisher Navoiy va Abdulla Qodiriyning asarlari yoshlarni vatanparvarlik, fidoyilik va o'z millatini sevishtirishga undaydi.

Tasviriy san'at

Rassomchilik va amaliy san'at turlari yoshlarning ijodiy fikrlashini rivojlantirib, ularning dunyoqarashini kengaytiradi. Tasviriy san'at orqali ular go'zallikni qadrlashni, tabiat va jamiyatga mehr bilan qarashni o'rganadi.

O'zbekistonda yoshlarning ma'naviy yuksalishini ta'minlash uchun ko'plab davlat dasturlari va loyihalar amalga oshirilmoqda. Jumladan:

- "Yoshlar festivali" doirasida uyushtiriladigan tadbirlar orqali yoshlar san'atga qiziqish bildirishmoqda.

- Madaniyat va san'at maktablarida minglab yoshlar turli yo'nalishlarda ijod qilish imkoniyatiga ega.

- Teatr festivallari yoshlarni san'atning jozibasini anglashga undaydi.

• “Maqom va baxshichilik san’ati” xalqaro festivali milliy qadriyatlarni tiklash va yoshlar orasida tarqatishga xizmat qilmoqda.

Yoshlarning ma’naviy rivojlanishi uchun takliflar

Madaniyat va san’atni ommalashtirish: Yoshlar orasida teatr, musiqa va boshqa san’at turlariga qiziqishni oshirish uchun ommaviy axborot vositalaridan faol foydalanish lozim.

Ta’lim tizimiga san’atni keng joriy etish: Maktab va oliy o’quv yurtlarida san’at va madaniyat yo’nalishidagi darslarni majburiy o’quv dasturiga kiritish zarur.

Madaniy tadbirlar sonini oshirish: Yoshlar uchun milliy va xalqaro ko’rgazmalar, festivallar va konsertlar tashkil qilish orqali ularning ijodiy salohiyatini rivojlantirish mumkin.

Ijodkor yoshlarni qo’llab-quvvatlash: Yosh rassomlar, yozuvchilar va musiqachilar uchun grantlar va mukofotlar ta’sis etish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Usmon Qoraboyev va G’ayrat Soatov “O‘zbekiston madaniyati”.
2. A.Qayumov “Yoshlar tarbiyasida moddiy va ma’naviy hayot uyg‘unligi masalalari”.
3. M.Imomnazarov, M.Eshmuhammedova “Milliy ma’naviyatimiz asoslari”.
4. M.Hamdamova “Milliy g‘oya asosida uzluksiz ta’lim-tarbiyani rivojlantirish mexanizmlari”.
5. S.Otamurotov “O‘zbekistonda ma’naviyat sohasidagi islohotlar”.
6. Research Gate Sayt: <https://www.researchgate.net> (<https://www.researchgate.net/>).
7. Science Direct Sayt: <https://www.sciencedirect.com> (<https://www.sciencedirect.com/>).

REZYUME. Madaniyat va san’at yoshlarning ma’naviy rivojlanishi uchun qudratli vositadir. Ular nafaqat yoshlarning shaxsiy salohiyatini rivojlantiradi, balki jamiyatning umumbashariy qadriyatlarini shakllantirishga ham xizmat qiladi.

РЕЗИЮМЕ. Мощный инструмент для духовного развития молодых людей культуры и искусства. Они не только развивают личный потенциал молодых людей, но и служат для формирования универсальных ценностей общества.

SUMMARY. Culture and art is a powerful tool for the spiritual development of young people. They not only develop the personal potential of young people, but also serve to form the universal values of society.

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍNDÁ KITAPXANA TARAWÍNDÁ ÁMELGE ASÍRÍLÍP ATÍRĠAN REFORMALAR

Xudaybergenova Marjan Baltabaevna – oqituvshi

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanish sózler: kitapxana reformalari, malimleme-kitapxana oraylari, cifrli texnologiyalar, malimleme resurslari, elektron kitapxanalar, kitapxana sisteması.

Ключевые слова: библиотечные реформы, информационно-библиотечные центры, цифровые технологии, информационные ресурсы, электронные библиотеки, библиотечная система.

Key words: library reforms, information and library centers, digital technologies, information resources, electronic libraries, library system.

Kitapxanalar jamiyettin ruwxıy hám ilimiy-intellektual rawajlanıwında áhmiyetli orın tutadı. Olar xalıqtın informaciyağa bolğan talabın qanaatlandıruw, ilim hám bilimlendiriw tarawınıń rawajlanıwına xızmet etiw, kitapqumarlıq mádeniyatın qalıplestiriw sıyaqlı wazıypalardı orınladı. Ózbekstan Respublikasında da kitapxana sistemasın rawajlandırıw, zamanagóy malimleme texnologiyaların engiziw hám kitapxana xızmetlerin jetilistiriw baǵdarında keń kólemlı reformalar alıp barılmaqta. Mámlekette

kitapxanalar jumısın jetilistiriw boyınsha Prezident pırmanları, húkimet qararları hám tiyisli baǵdarlamalar islep shıǵılǵan bolıp, olardıń tiykarǵı maqseti kitapxana infrastrukturasını modernizaciyalaw, elektron kitapxanalarđı keńeytiw, zamanagóy malimleme-kitapxana xızmetlerin jolǵa qoyıwdan ibarat. Ásirese, malimleme texnologiyalarınń jedel rawajlanıwı kitapxanashılıq tarawında sanlastırıw processlerin jedellestiriwdi talap etpekte. Usı maqalada Ózbekstan Respublikasında kitapxana sistemasın rawajlandırıwǵa qaratilǵan reformalar, olardıń

áhmiyeti hám nátiyjeleri analiz etiledi. Sonday-aq, kitapxanalardıń bilimlendiriw hám mádeniy-aǵartıwshılıq processlerdegi ornı, ushırasıp atırǵan mashqalalar hám olardı saplastırıp jolları sáwlelendiriledi.

Ózbekstanda kitapxana tarawında reformalar

Kitapxanalar jámiyet rawajlanıwınıń áhmiyetli bólegi bolıp, ilim hám mádeniyat orayı sıpatında xızmet etedi. Ózbekstanda kitapxana sistemasın modernizaciyalaw, sanlı texnologiyalardı engiziw hám málimleme-kitapxana xızmetlerin jetilistiriw boyınsha keń kólemlı reformalar ámelge asırılmaqta [6.50-63]. Tiykardıǵı baǵdarlardan biri - kitapxanalardıń sanlastırılıwı. Elektron kitapxanalar shólkemlestirilip, internet arqalı ilimiy dereklerden paydalanıw imkanıyatı jaratılmaqta. Aralıqtan xızmetler engizilip, kitapqumarlarǵa qolaylıqlar usınılmaqta. Sonday-aq, kitapxana infrastrukturası modernizaciyanı baqta: imaratlar ońlanıp, zamanagóy málimleme orayları shólkemlestirilmekte. Kitap fondları bayıtılıp, sırt el hám jergilikli ilimiy derekler menen tolıqtırılmaqta. Málimleme-kitapxana xızmetleri interaktiv túrge ótkerilip, jaslar hám imkanıyatı sheklengen shaxslar ushın arawlı xızmetler jolǵa qoyılmaqta. Kitapxanashılıq tarawı huqıqiy jaqtan bekkemlenip, xızmetkerlerdiń mamanlıǵı arttırılmaqta. Xalıqaralıq birge islesiw de rawajlanbaqta: jetekshi kitapxanalar menen baylanıslar ornatılıp, zamanagóy texnologiyalar engizilmekte [2.67-74].

Kitapxanashılıq tarawındaǵı huqıqiy tiykarlar

Ózbekstanda kitapxana sistemasınıń rawajlanıwı bekkem huqıqiy tiykarlarǵa súyengen halda ámelge asırılmaqta. Mámleket kitapxanalardı qollap-quwatlaw, málimlemege ashılıqtı támiyinlew hám puqaralardıń bilim alıw huqıqın kepilliw maqsetinde bir qatar normativlik-huqıqiy hújjetlerdi qabıl etken.

Tiykardıǵı huqıqiy hújjetler

1. Ózbekstan Respublikasınıń «Málimleme-kitapxana jumısı haqqında»ǵı nızamı - bul nızam kitapxanalar jumısınıń tiykardıǵı baǵdarların belgileydi, málimleme-kitapxana xızmetlerinen paydalanıw huqıqların bekkemleydi.

2. «Málimleme erkinligi haqqında»ǵı nızam - puqaralardıń málimleme resurslarınan paydalanıw huqıqın kepilliydi, kitapxanalardıń ashıq-aydınlıǵın támiyinleydi.

3. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń párman hám qararları - kitapxana tarawın rawajlandırıw, zamanagóy málimleme

texnologiyaların engiziw hám xızmetkerlerdiń mamanlıǵın arttırıwǵa qaratılǵan.

Kitapxana xızmetkerleriniń huqıqiy qorǵawı

Kitapxanashılar miynet nızamshılıǵı tiykarında jumıs alıp barıp, mámleket tárepinen qollap-quwatlanadı. Qánigelik arttırıp kursları hám xalıqaralıq tájiriye almasıw baǵdarlamaları kitapxana xızmetkerleriniń kásiplik rawajlanıwına xızmet etedi. Kitapxanashılıq tarawındaǵı huqıqiy tiykarlar puqaralardıń málimlemege bolǵan huqıqların támiyinlew, kitapxanalardıń jumısın qollap-quwatlaw hám zamanagóy málimleme xızmetlerin rawajlandırıw ushın úlken áhmiyetke iye.

Zamanagóy málimleme-kitapxana oraylarınıń rawajlanıwı

Málimleme texnologiyalarınıń rawajlanıwı kitapxana sistemasına da úlken tásir kórsetpekte. Dástúriy kitapxanalar búgingi kúnde zamanagóy málimleme-kitapxana oraylarına aylanıp, paydalanıwshılarǵa innovaciyalıq xızmetler usınbaqta. Bul oraylar tek ǵana kitaplardı saqlaw ornı emes, al bilim hám ilimiy izertlewler ushın keń imkanıyatlar jaratatuǵın zamanagóy málimleme mákanına aylanbaqta. Birinshi gezekte, sanlastırıp procesi kitapxanalardıń jumısın tıp-tiykarınan ózertip jiberdi. Elektron kataloglar, sanlı maǵlıwmatlar bazaları hám onlayn kitapxana sistemaları kitapqumarlarǵa jáne de qolaylı sharayat jaratpaqta. Endi hár qanday paydalanıwshı ózine kerekli derekti internet arqalı tabıwı hám onnan paydalanıwı múmkin [3.25-29]. Ekinshi áhmiyetli faktor - kitapxanalar infrastrukturasınıń modernizaciyanıwı. Jańa kitapxana orayları zamanagóy dizaynge iye bolıp, paydalanıwshılar ushın qolaylı hám interaktiv ortalıq jaratpaqta. Oqıw zalları, multimedia xanaları hám innovaciyalıq laboratoriyalar ilimiy-izertlew jumısların alıp barıw imkanıyatın keńeytpekte. Bunnan tısqari, zamanagóy kitapxana orayları jaslar hám izertlewshiler ushın áhmiyetli platformaǵa aylanbaqta. Seminarlar, treningler hám ilimiy konferenciya shólkemlestirilip, paydalanıwshılardıń intellektuallıq rawajlanıwına járdem berilmekte. Málimleme texnologiyalarınan paydalanǵan halda bilim alıw imkanıyatı da keńeyip barmaqta.

Kitapxana tarawında ushırasıp atırǵan mashqalalar hám olardı sheshiw jolları

Kitapxanalar jámiyettiń aǵartıwshılıq hám ilimiy rawajlanıwında áhmiyetli rol oynaydı. Biraq, zamanagóy texnologiyalar rawajlanıp atırǵan búgingi kúnde bul tarawda bir qatar

mashqalalar bar. Birinshi mashqala - kitapxana infrastrukturasınıń gónergenligi. Kóplegen imaratlar ońlawǵa mıtáj bolıp, zamanagóy texnologiyalar menen támiyinlenbegen. Buni sheshiw ushın kitapxanalardı modernizaciyalaw hám paydalanıwshılar ushın qolaylı ortalıq jaratıw zárúr. Ekinshi mashqala - sanlastırıwdıń tómen rawajlanıwı. Elektron kitapxanalardıń sheklengenligi paydalanıwshılardı aralıqtan xızmet kórsetiw imkaniyatın tómenletedi. Bul baǵdarda elektron fondlardı keńeytiw hám internet xızmetlerin engiziw áhmiyetli. Sonday-aq, ádebiyatlar fondınıń góneriwi hám kitapqumarlıq mádeniyatınıń tómenlewi de áhmiyetli máselelerden esaplanadı. Jańa kitaplar menen támiyinlewdi jaqsılaw, kitapqumarlıqtı úgit-násiyatlaytuǵın ilajlardı shólkemlestiriw úlken áhmiyetke iye. Bul mashqalalardı sistemalı sheshiw arqalı kitapxanalardı zamanagóy bilim hám mádeniyat orayına aylandırıw múmkin. Bul bolsa jámiyettiń intellektual rawajlanıwına xızmet etedi.

Juwmmaq. Kitapxana tarawında ámelge asırılıp atırǵan reformalar málimleme-kitapxana xızmetlerin rawajlandırıw, olardı zamanagóy texnologiyalar menen integraciyalaw hám kitapqumarlar ushın qolaylı sharayat jaratıwǵa qaratılǵan. Biraq, infrastrukturanıń eskirgeni, sanlastırıw procesiniń tómenligi hám kitapqumarlıq mádeniyatınıń tómenlewi sıyaqlı mashqalalar elege shekem áhmiyetli. Bul mashqalalardı sheshiw ushın kitapxanalardı modernizaciyalaw, sanlı málimleme resursların keńeytiw, kitap fondların jańalaw hám kitapqumarlıqtı úgit-násiyatlaw áhmiyetli. Sonıń menen birge, kitapxanashılıq tarawında xalıqaralıq tájiriyyeden paydalanıw hám kadrlardıń mamanlıǵın arttırıw da zárúr.

Ulıwma alǵanda, kitapxanalardıń rawajlanıwı bilim hám aǵartıwshılıq tarqatıwdıń eń áhmiyetli qurallarınan biri bolıp, olardıń nátiyjeli jumıs alıp barıwı jámiyettiń intellektual rawajlanıwına tikkeley tásir kórsetedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Mirziyoyev SH. Yangi O‘zbekiston. Jamiyatni demokratlashtirish yo‘lidagi islohotlar. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 2017.
2. Baxtibayevana X. S. Hozirgi kunda axborot-kutubxona muassasalarini avtomatlashtirish holati. tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g‘oyalar. 1(2), 67-74. 2024.
3. To‘ychiyeva D. Yangi O‘zbekistonda kutubxona xodimining bugungi qiyofasi. Oriental Art and Culture 5(2), 658-662. 2024.
4. Qo‘ziyeva Y. Kutubxona-axborot faoliyati menejmentining mazmuni va algoritmi. universal journal of academic and multidisciplinary research 2(9), 50-63. 2024.

REZYUME. Usı maqalada Ózbekstan Respublikasında kitapxana tarawında ámelge asırılıp atırǵan reformalar analiz etiledi. Kitapxanalardı jámiyettiń intellektual hám mádeniy rawajlanıwındaǵı áhmiyetli institutlardan biri esaplanadı. Maqalada kitapxana sistemasın modernizaciyalaw, sanlı texnologiyalardı engiziw, málimleme-kitapxana xızmetlerin jetilistiriw sıyaqlı tiykarǵı baǵdarlar kórip shıǵıladı. Sonday-aq, kitapxanashılıq tarawındaǵı huqıqiy tiykarlar, mámleketlik baǵdarlamalar, xalıqaralıq tájiriyye hám zamanagóy kitapxana oraylarınń rawajlanıw processleri sáwlelendiriledi. Kitapxanalardıń bilimlendiriw hám mádeniyat sistemasına integraciyalanıwı, tarawda ushırasatuǵın mashqalalar hám olardı saplastırıw jolları boyınsha usınıslar beriledi. Bul maqala kitapxanashılıq reformaların tereń úyreniw hám rawajlandırıw perspektivaların belgilewge xızmet etedi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются реформы, осуществляемые в библиотечной сфере Республики Узбекистан. Библиотеки являются одним из важных институтов в интеллектуальном и культурном развитии общества. В статье рассматриваются такие приоритетные направления, как модернизация библиотечной системы, внедрение цифровых технологий и совершенствование информационно-библиотечных услуг. Также будут отражены правовые основы в библиотечной сфере, государственные программы, международный опыт и процессы развития современных библиотечных центров. Будут даны рекомендации по интеграции библиотек в систему образования и культуры, а также по проблемам, возникающим в сфере, и путям их решения. Данная статья служит для глубокого изучения и определения перспектив развития библиотечных реформ.

SUMMARY. This article analyzes the reforms being implemented in the library sector of the Republic of Uzbekistan. Libraries are one of the important institutions in the intellectual and cultural development of society. The article examines priority areas such as modernizing the library system, implementing digital technologies, and improving information and library services. It also reflects the legal framework in the library sector, state programs, international experience, and the development processes of

modern library centers. Recommendations will be given on the integration of libraries into the education and culture system, problems encountered in the sphere, and ways to solve them. This article tries to deeply study library reforms and define the prospects for their development.

ЗАМАНАГӨЙ МӘЛИМЛЕМЕ КИТАПХАНА СИСТЕМАСЫН АВТОМАТЛАСТЫРЫҰДА МӨЛШЕРЛЕНГЕН ДӘСТҮРЛЕРДЕН ПАЙДАЛАНЫҰДЫҢ ӘХМИЙЕТИ

Тазахан Қалжанова – оқытыушы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хám мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: кутубхона, ресурс, каталог, электрон кутубхона, библиография, система, ахборот, автоматлаштириш.

Ключевые слова: библиотека, ресурс, каталог, электронная библиотека, библиография, система, информация, автоматизация.

Key words: library, resource, catalogue, electronic library, bibliography, system, information, automation.

Автоматластырылған китапхана системасының раўажланыўы мәлимлеме технологияларының улыўма раўажланыўын өзинде толық сәўлелендиреди. Компьютер орынлайтуғын жумысы хэм курамына бола әдеттеги китапханаға жүдә усап кетеди. Компьютер технологиясында ислетилетуғын базы бир атамалар, мысалы: «басланғыш модулар китапханасы, «каталог», «жүкленетуғын модулар китапханасы» хэм басқалар киреди. Жеке компьютер арқалы пайдаланыўшыға хызмет көрсетиў процесси, китап оқыўшыларына көрсетилип атырған хызмет барысына усап кетеди.

Каталогтан мағлыўматлар излеў, мағлыўматларды сақлаў барысы, каталогластырыў параметрлерин бөлистириў хэм басқа процеслер бир-бирине усас. Булардың хэммеси китапхана процеслерин формалластырыў мүмкиншилигин көрсетеди, бул болса өз нәўбетинде китапханадағы тийкарғы процеслер: мағлыўматларды жыйнаў, сақлаў, ислеў бериў, излеў хэм узатыўды толық автоматластырыў болып табылады. Китапханаларды автоматластырыў усыллары энгизилместен бурын китапханалар тек ғана өзлериниң китап оқыўшыларына хызмет еткен. Анық бир китапханаға ағза болған оқыўшы тек ғана сол китапхана мәлимлеме ресурсынан пайдалана алған, усы китапханада болмаған мәлимлеме ресурсынан тек «китапханалар аралық абонемент» арқалы пайдаланыў мүмкин болған. Бирақ, хәр қандай басылымды китапхана арқалы узатыў аңсат емес. Басылымды бундай жөнетиў ўақыт хэм қәрежет талап ететуғын жумыс. Китап оқыўшыларына хызмет көрсетиўде және бир

шеклеў бар еди, ол да болса китап оқыўшыларына басылымларды тек әдеттеги тасыўшыларда (мәселен: китап формасында) бериўи мүмкин еди. Китапханаларда компьютерлерден хэм Интернеттен пайдаланыў жаңа имканиятларды берди. Бул болса нәўбеттеги түрли физикалық тасыўшылардан (магнитли ленталар, дисклер, CD-ROMлар хэм басқалар) пайдаланған ҳалда электрон хўжетлердиң кең тарқалыўына алып келди.

Бунда аралықтан турып мәлимлеме алыў хэм мәлимлеме узатыўдың роли шексиз. Китап оқыўшыларын хызмет көрсетиўди шексиз заманагөй усылларын өзлестирип барған китап оқыўшылары өз күшлерин электрон хўжетлер хэм интернет ресурсларынан пайдаланыўға бағдарлады. Бундай мақсетке ерисиў ушын бир қатар хуқықый хэм технологиялық мәселелерди шешиў хэм китапхана иси концепциясын қайта көрип шығыў зәрүр еди. Нәтийжеде «Электрон китапхана» атамасы пайда болды. Электрон китапхана жаратыўшыларға усы бир нәрсе анық болып қалды, мақсетке ерисиў ушын мәптар тәреплер күшин бирлестириў зәрүр екен нәтийжеде электрон китапханалар жаратыў жумысына дәслепп айырықша шөлкемлер кирискен болса, соң бул жумыс миллий хэм халықаралық дәрежедеги иске айланды. Китапханаларды автоматластырыўға дәслепп 60-жыллардың орталарынан кирисилди. Компьютерлерди китапханалар жумысына энгизиў библиографиялық мағлыўматлар базасы хэм китапхана каталогларын жаратыўдан басланды. Бул жумыслар айрықша үлкен ЭЕМлер

тийкарында орынланды. Машина оқы алатуғын (MARC) каталогларын ҳәм бирден-бир каталоглар тармағын жаратыў бойынша дәслепки нәтийжелер алынды.

70-жылларда компютерлерди байланыс каналлары арқалы бир тармаққа байланыстырыў имканы жаратылды. Бул болса өз нәўбетинде бир компютердеги библиографиялық мағлыўматлар базасынан еккинши компютер арқалы пайдаланыўға шараят жаратты.

Өзбекстанда китапханаларды автоматластырыў жумыслары 90 – жыллардың орталарында “Мәлимлемелестириў ҳаққында нызам” ҳәм Миллий илимий-техник мәлимлеме тармағын жаратыў бойынша бағдарлама қабыл етилиўи менен басланды. Электрон китапханалар ҳәм китапхана консорциумларын жаратыў бойынша дәслепки кәдемлер қойылды. Бағдарламалық кураллар автоматластырылған китапхана системаларының жүдә әҳмийетли бөлегиниң бири есапланады. Бағдарламалық куралларысыз техникалық тәмийнат эпиўайы керексиз темир үйиндини пайда етеди, мағлыўматлар базасысыз, электрон каталогты жаратыў ҳәм керекли мәлимлемени қыдырыўды әмелге асырыў мүмкин болмайды. Ықтыярлы автоматластырылған системаның программа тәмийнаты улыўмалық ҳәм арнаўлы программа тәмийнатларына бөлинеди. Улыўма программа тәмийнаты дегенде есаплаў қурылмасы, система техника куралларының өзиниң нормал ислеўин тәмийинлеўши программалар түсиниледи. Ол ишине операцион система (ОС) ҳәм бир анық предмет саласының мәселелерин шешийге мөлшерленбеген улыўмалық мақсетли басқа программа куралларын алады. Операцион система-бул есаплаў жумысларын нәўбет пенен орынланыўын, режелестириўди, қадағалаўды ҳәм мағлыўматларды қайта ислеў процеслерди басқарыўды ҳәм де программа дүзиўши жумысты автоматластырыўға мөлшерленген системаның есаплаў кураллары комплекси болып табылады. Бул сондай программалар, олар жәрдеминде директорияда мағлыўмат излеў, мағлыўмат жазыў, мағлыўматты қайта ислеў, мағлыўматты баспаға шығарыў, интернетке кириў, «тышқанша» манипуляторын басқарыў, таңлап алыўдың бир қатар улыўмалық әмеллерин, байланыстың телекоммуникацион каналлары бойынша мағлыўматларды киритиў-шығарыў хызметин көрсетиў ҳәм басқаларын әмелге асырады. Арнаўлы программа тәмийнаты - бул

қандайда бир предмет тараўы менен байланыслы анық әмелий мәселелерди автоматластырыў ушын мөлшерленген программа яки программалар комплекси.

Автоматластырылған китапхана системаларында бул программалар - электрон каталогларын қәлиплестириў, китап оқыўшыларына хызмет көрсетиў, фондларды жәмлеўдиң арнаўлы программалары ҳәм басқалары есапланады. Улыўмалық программа тәмийнаты-бул да арнаўлы мақсетлердеги, ҳәм улыўмалық мақсетлердеги программаларды ислеп шығыў ҳәм жетилистириў менен шуғылланыўшы қәнигелер үйренетуғын предмет есапланады. Бул китабымыз тийкарынан китапхана тараўы хызметкерлерине мөлшерленгенлиги ушын төменде биз китапхана функцияларын автоматластырыў ушын арнаўлы программа тәмийнатларына тоқтап өтемиз. Егерде автоматластырылған китапхана системасы қурамалы техник-программалар комплекси сыпатында қаралса, ол жағдайда автоматластырылған жумыс орынлары комплекси көринисинде сүүретлейди. Автоматластырылған жумыс орны (АЖО) бул анық китапхана ўазыйпалары (мысал ушын, каталоглаў, жәмлеў ҳәм басқалар) орынлаўды автоматластырыў ушын мөлшерленген арнаўлы программа модуллары, қурам техника ҳәм есаплаў техника куралларының керекли жәмлемесин өз ишине алыўшы техник программа комплекси есапланады. АЖО анық қәнигеликке мөлшерленгенлиги ҳәм оның қолланыў орны менен де характерленеди. Мәлим болыўынша, АЖОда арнаўлы программа тәмийнаты жүдә әҳмийетли есапланады, өйткени оларда техник тәмийнат ықтыярый басқа автоматластырылған системаларда ислетилетуғынлары менен бир қыйлы болады (қандайда арнаўлы техника кураллары комплексинен тысқары). Автоматластырылған китапхана системалары өз ишине төмендеги АЖО (Автоматластырылған жумыс орны)ларды алады: «Администратор»дың арнаўлы жумыс орны (АЖО); «Каталогласытырыўшы»ның АЖО; «Түплеўши»ниң АЖО; «Китап оқыўшы»ның АЖО; «Китап бериўши»ниң АЖО. Ол яки бул автоматластырылған китапхана системалары өз ишине қосымша АЖО ларды алған болыўы яки керисинше жоқарыда келтирилгенлерден биреўин өз ишине алмаған болыўы мүмкин. «Администратор»дың АЖО-бул қәнигениң техник программа комплекси болып, оның

тийкаргы ўазыйпасы системаның улыўма мәселелерин (диспетчерлик, айрықша АЖОлардың келисип ислеўи, сыртқы тармақларға хэм системалар менен байланыс, жүдә әҳмийетли жағдайларда улыўмалық мағлыўматлар базасын тәмийинлеў х.т.б.) болып есапланады. Тийкарынан бундай арнаўлы жумыс орларынан пайдаланатуғын кәнигеге АКС тың де улыўма хэм арнаўлы программа тәмийнатын жетик билиў талабы қойылады. «Каталогластырыўшы»ның АЖО бул тийкаргы ўазыйпасы электрон каталогты қәлиплестириў, мағлыўматларды библиографиялық мәлимлемелерди сүүретлеўдиң халықаралық форматлары менен сәйкестестирип киритиў, өзгерттириўлерди киритиў, мағлыўматлар базасын байытыў сыяқлылардан ибарат болған кәнигениң техник программа комплекси есапланады. Әдетте, автоматластырылған китапханада бирден-бир локал тармаққа бирлестирилген бир неше «Каталогластырыўшы»ның АЖОлары болып, оларда каталогты қәлиплестириўге кәнигелестирилген китапханашылар хызмет көрсетеди. «Фонд жаратыўшы»ның АЖО-бул китапхана фондын толтырыў менен шуғылланыўшы кәнигениң техник программа комплекси болып табылады. «Китап оқыўшы»ның АЖО-китап оқыўшыға хызмет етиў ушын мөлшерленген техник программа комплекси болып, оған электрон каталогтан зәрүр мәлимлемелерди автоматластырылған излеўшини әмелге асырыўға имкан береді. Әдетте излеў автор, гилт сөз, жыллар бойынша қойылған

шегаралар менен х.т.б. белгилер бойынша әмелге асырылады. Көплеген системаларда «хэм», «яки», «эксклюзив» сыяқлы логикалық әмеллер қолланылады хэм бул мәлимleme излеўди қурамалы рәўиште тезлестиреди.. «Китап бериўши»нің АЖО-буйыртпаларын хэм китап бериў бойынша кешетуғын процеслерге сай рәўиште китапхана оқыўшыларына китап бериў ўазыйпасын орынлаўшы кәнигениң техник-программа комплекси есапланады. Айырым АКСларды дәўирлик басылымлар фондын жәмлеў хэм олардың келип түсиўиниң қадағалаўын әмелге асырыў ушын мөлшерленген арнаўлы «Дәўирлик» АЖОна ийе. Автоматластырылған китапхана системасының төмендеги көрсеткишлери китапханалар ушын программа тәмийнатын таңлаў көрсеткиши есапланады:

- 1) Системада орынланатуғын функциялар комплекси (АЖОлары).
- 2) Система қандай ўазыйпаларды орынлаўын, режелестирилген китапхана процеслерин автоматластырыўға имкан берететуғын АЖО лары жетерли ме хэм бул ўазыйпалардың дурыс орынланып атырғанлығын анықлаў зәрүр.

Жуўмақ орында соны айтыўымыз мүмкин заманағей мәлимleme китапхана системасын автоматластырыўда мөлшерленген программаны пайдаланыў әҳмийети барған сайын жоқарылап бармақта. Бул бүгинги техника раўажланған әсирде қалаберди, китап оқыўшыларына жақсы имканият болып табылады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Ахборот-кутубхона фаолияти тўғрисида: Ўзбекистон Республикасининг Қонуни: № ЎРҚ - 280. 2011 й. 13 апр. // Халқ сўзи. – 2011. – 14 апр. 2. “Республика аҳолисини ахборот-кутубхона билан таъминлашни ташкил этиш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг № 181 сон қарори. 2006 й.20 июнь // Халқ сўзи. – 2006. – 21 июнь.
2. Каримов У., Каримов Ў.У. Йиғма электрон каталог маълумотлар базасини шакллантиришга мўлжалланган минимал библиографик ёзув таркиби. //Малака ошириш ва қайта тайёрлаш тизимини ривожлантиришнинг устивор йўналишлари: муаммолар ва ечимлар. Республика илмий амалий конференция материаллари. Тошкент.-2015 .- 341-344 б.
3. Каримов У.Ф., Муминов Б., Каримов Ў.У. Корпоратив тармоқда очик электрон ресурслар электрон кутубхонасини яратиш усуллари. //Infocom.uz: Ўзбекистон ахборот технологиялари, Тошкент.-2015.-№8.- 40.

РЕЗЮМЕ. Мақолада замонавий ахборот кутубхона тизимини автоматлаштиришга мўлжалланган дастурни фойдаланиш аҳамияти ҳар томонлама таҳлил қилиб ўрганилди. Автоматлаштирилган кутубхона тизимининг ривожланиш босқишлари ҳақида сўз юртилади.

РЕЗЮМЕ. В статье подробно проанализирована важность использования программы для автоматизации современной информационно-библиотечной системы. Обсуждаются этапы разработки автоматизированной библиотечной системы.

SUMMARY. The article analyzes in detail the importance of using the program to automate a modern information and library system. The stages of development of an automated library system are discussed.

VR (VIRTUAL REALLIK) TEXNOLOGIYALARI ORQALI MADANIY MEROSNI RAQAMLI REINTEGRATSIYA VA IMMERSIV REPREZENTATSIYA QILISH USULLARI

Sultamuratova Shaxsanem Sultamurat qizi – magistr

Ilmiy rahbar: A.Ayapov – filologiya fanlari nomzodi

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: virtual reallik (VR), kemalar qabristoni, Orol dengizi inqirozi, raqamli qayta tiklash, madaniy meros, Mo‘ynoq tumani, madaniy yodgorliklar.

Ключевые слова: виртуальная реальность (VR), кладбище кораблей, Аральский кризис, цифровая реставрация, культурное наследие, Мойнакский район, памятники культуры.

Key words: virtual reality (VR), ship cemetery, Aral sea crisis, digital restoration, cultural heritage, Moynaq district, cultural monuments.

Raqamli texnologiyalarning paydo bo‘lishi, jumladan Virtual Reality (VR) jamoatchilik va ilmiy hamjamiyat o‘rtasidagi aloqalarni osonlashtiradi va atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha tadqiqotlar uchun innovatsion yo‘llarni yaratadi. [1]

Qoraqalpog‘iston Respublikasining Moynoq tumani Orol dengizining ekologik inqiroziga guvoh bo‘lgan tarixiy hududlardan biridir. Bu hudud nafaqat o‘zining og‘ir ekologik fojeasi bilan, balki uning madaniy va tarixiy merosi bilan ham ahamiyatlidir. Jumladan, “Kemalar qabristoni” nomi bilan mashhur bo‘lgan obyekt nafaqat o‘tmish voqealarining guvohi, balki inson faoliyati va tabiat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarning ramzidir. Orol dengizining qurishi mintaqada hayot tarziga ulkan ta’sir ko‘rsatdi, bu esa global ekologik muammolarni o‘rganish uchun muhim tajriba bo‘lib xizmat qiladi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha VR eksperimentlari odamlar tabiiy ekotizimlarning virtual sahnalariga, masalan, 360 darajali tasvirlarga sho‘ng‘igan paytda ma’lumot olishni o‘z ichiga oladi. VR eksperimentlari matn, tasvirlar, tovushlar va haptik fikr-mulohazalarning multimodal xususiyatlarini o‘z ichiga oladi, bu odamlarni yanada to‘liq va murakkab ma’lumotlar bilan tanishtirish uchun boy va jozibali muhitni yaratadi. [2]

Bugungi kunda zamonaviy texnologiyalar, xususan, virtual reallik (VR) imkoniyatlari yordamida “Kemalar qabristoni” ni raqamli tiklash va uning tarixiy va ekologik ahamiyatini ommaga yanada kengroq namoyon etish imkoni paydo bo‘lmoqda. VR texnologiyalari nafaqat

tarixni jonlantiradi, balki insonlarga o‘tmish va hozirgi zamon o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglashga, tabiatning kelajakdagi imkoniyatlarini tasavvur qilishga ko‘maklashadi. Bu texnologiya orqali foydalanuvchilar Orol dengizining ulug‘vor tarixi va bugungi ekologik fojeasini bir vaqtda ko‘rish imkoniga ega bo‘ladilar.

Muhtaram Prezidentimizning “Kimdir bizning islohotlarimizga shubha qilsa, Mo‘ynoqqa kelib ko‘rsin!” [3] - degan so‘zlari Mo‘ynoqning tiklanish jarayonining ahamiyatini chuqur ochib beradi. Ushbu proyekt orqali nafaqat hududning o‘tmishdagi qiyofasi qayta tiklanadi, balki ekologik ta’lim va barqaror rivojlanish uchun yangi imkoniyatlar yaratiladi. Shu bois, “Kemalar qabristoni”ning VR texnologiyalari yordamida raqamli tiklanishi nafaqat mintaqaviy, balki global ekologik muammolarni yechishda ham dolzarb ahamiyatga ega.

Virtual reallik texnologiyalari madaniy ob’ektlarni raqamlashtirish va ularning tarixiy ahamiyatini butun dunyo ahliga taqdim etish uchun kuchli vosita hisoblanadi. “Kemalar qabristoni” ni VR yordamida raqamli qayta tiklash nafaqat uning hozirgi holatini hujjatlashtirishga imkon beradi, balki uning tarixiy va ekologik ahamiyatini to‘liq ochib berishga yordam beradi. Ushbu yondashuv orqali foydalanuvchilar “Kemalar qabristoni” ning virtual modelida sayr qilishi, kemalarning asl holatini, ular joylashgan tabiiy muhitni va Orol dengizining qachonlardir mavjud bo‘lgan suvlari atrofida vujudga kelgan hayotni tasavvur qilishi mumkin bo‘ladi. Bunday tajriba nafaqat madaniy xotirani saqlab qolishga, balki ekologik ongni rivojlantirishga ham katta hissa qo‘shadi.

Dunyo miqyosida madaniy ob’ektlarni VR texnologiyalari yordamida raqamli tiklashning

ko‘plab muvaffaqiyatli misollari mavjud. Masalan, Misrdagi qadimiy Luksor ibodatxonasi VR yordamida to‘liq raqamlashtirilib, foydalanuvchilarga uning ichida virtual sayohat qilish imkoniyati yaratilgan. Shuningdek, Italiyadagi Pompey shahri xarobalari ham virtual reallik orqali jonlantirilib, o‘zining tarixiy qiyofasini global auditoriyaga ko‘rsatishga muvaffaq bo‘lgan. Ushbu loyihalar yordamida madaniy merosni raqamli saqlash va keng auditoriyaga taqdim etish yo‘lida ulkan qadamlar tashlandi. Huddi shu kabi, “Kemalar qabristoni”ni raqamli qayta tiklash nafaqat mintaqaviy, balki xalqaro miqyosda ham e‘tiborni jalb qilishga qodir.

Ushbu raqamli tiklash loyihasida zamonaviy texnologiyalar, jumladan, dron yordamida yuqori aniqlikdagi suratlar olish, 3D modellash tirish dasturlari va VR platformalari ishlatilishi mumkin. Hududning hozirgi holati dronlar yordamida yuqori aniqlikda suratga olinadi va keyinchalik ushbu ma‘lumotlar 3D modellarni yaratishda ishlatiladi. Mazkur jarayon orqali “Kemalar qabristoni”ning barcha tafsilotlari, jumladan, kemalar joylashuvi, ularning hajmi va tuzilishi hamda atrof-muhitning o‘ziga xosliklari virtual muhitda qayta tiklanadi. Ushbu model keyinchalik VR platformalariga yuklanib, jahon auditoriyasiga taqdim etilishi mumkin.

Virtual reallik yordamida “Kemalar qabristoni” ni raqamli jonlantirish loyihasi hududning tarixiy ahamiyatini saqlab qolish va bu obyektning butun dunyoga tanitish yo‘lidagi muhim qadam bo‘ladi. Ushbu loyiha nafaqat madaniy merosni asrashga xizmat qiladi, balki Orol dengizining ekologik fojeasini global miqyosda yoritishga ham hissa qo‘shadi. Shuningdek, mazkur yondashuv turizm va ta‘lim sohasida yangi imkoniyatlar yaratib, iqtisodiy va ilmiy rivojlanishga zamin yaratadi. Shu bois, “Kemalar qabristoni” ni raqamli qayta tiklash Qoraqalpog‘istonning boy madaniy merosini asrab-avaylash va kelajak avlodlarga yetkazish borasida muhim ahamiyatga ega.

Virtual reallik (VR) texnologiyalari nafaqat tarixiy va madaniy ob‘ektlarni jonlantirish uchun, balki ekologik ongini rivojlantirish va tabiatning hozirgi va kelajakdagi taqdirini chuqurroq anglash uchun ham samarali vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin. “Kemalar qabristoni” ning VR orqali raqamli qayta tiklangan modeli insoniyatga nafaqat o‘tmish va hozirgi zamon o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi, balki tabiatning kelajakda qanday o‘zgarishi mumkinligini anglash imkoniyatini ham beradi. Moynoqning real va virtual holatini birgalikda tajriba qilish insonlarga ekologik fojeaning ko‘lamini chuqurroq his qilish va ushbu fojeaning sabablarini anglashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://kun.uz/news/2019/08/20/mirziyoyev-kimdir-bizning-islohotlarimizga-shubha-qilsa-moynoqqa-kelib-korsin> Shavkat Mirziyoyev. “Mo‘ynoq porloq teks” mas‘uliyati cheklangan jamiyati tikuvchilik korxonasi ishga tushirish marosimidagi nutqdan 2019.
2. Queiroz ACM, Kamarainen AM, Preston ND, da Silva Leme MI. Immersive Virtual Environments and Learning Assessments. In: Beck D, editor. Immersive Learning Research Network. iLRN 2019. Communications in Computer and Information Science. vol. 1044. Springer; Cham: 2019.
3. Fauville G, Queiroz ACM, Bailenson JN. Virtual reality as a promising tool to promote climate change awareness. In: Kim J, Song H, editors. Technology and health. New York: Academic Press; 2020. pp. 91–108.

REZYUME. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Mo‘ynoq tumanidagi tarixiy va madaniy meroslarini VR texnologiyalari yordamida raqamli qayta tiklash imkoniyatlari o‘rganiladi. Tadqiqot VRning Orol dengizi tarixini jonlantirish, ekologik inqiroz oqibatlarini anglash va barqarorlikni ta‘minlashdagi ilmiy-amaliy ahamiyatini tahlil qiladi.

РЕЗЮМЕ. Исследуются возможности цифровой реконструкции исторического и культурного наследия Муынакского района Республики Каракалпакстан с использованием технологий виртуальной реальности (VR). Исследование анализирует научно-практическое значение VR в воссоздании истории Аральского моря, осмыслении последствий экологического кризиса и обеспечении устойчивости.

SUMMARY. The study explores the possibilities of digitally reconstructing the historical and cultural heritage of the Muynak district in the Republic of Karakalpakstan using virtual reality (VR) technologies. The research analyzes the scientific and practical significance of VR in reviving the history of the Aral Sea, understanding the consequences of the ecological crisis, and promoting sustainability.

ИНТЕРЕСЫ УЧЕНИКОВ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ К КУЛЬТУРНЫМ И ДУХОВНЫМ ЦЕННОСТЯМ

Тилепова Гулайым Аманжоловна

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: мусиқа, маданият қадриятлар, маънавий қадриятлар, таълим, ўқувчилар, ўзлик, мусиқий тарбия.

Ключевые слова: музыка, культурные ценности, духовные ценности, образование, учащиеся, идентичность, музыкальное воспитание.

Key words: music, cultural values, spiritual values, education, students, identity, musical education.

Введение

Вопрос о том, как ученики общеобразовательных школ воспринимают культурные и духовные ценности, становится все более актуальным в современном обществе. Музыка, как важный элемент культурного наследия, играет ключевую роль в формировании этих ценностей. Она не только отражает культурные традиции, но и способствует развитию эмоционального интеллекта, креативности и социальной ответственности у молодежи. В данной статье мы рассмотрим, как музыкальное образование может влиять на интересы учеников к культурным и духовным ценностям, а также какие методы и подходы могут быть использованы для интеграции музыки в образовательный процесс.

Значение культурных и духовных ценностей в образовании. Культурные и духовные ценности играют важную роль в воспитании учащихся, формируя их мировосприятие и личность. В условиях глобализации молодежь сталкивается с множеством культур и традиций, что делает понимание и уважение к ним особенно актуальными. Учебный процесс, включающий элементы культурного и духовного воспитания, способствует развитию таких качеств, как толерантность, открытость к новому и социальная ответственность.

Культурные и духовные ценности помогают учащимся осознать свои корни и принадлежность к определенной культуре. Понимание культурных традиций, языка, обычаев и верований способствует формированию их личной идентичности, а также уважения к идентичности других. Это особенно важно в многонациональных обществах, где обогащение культурного опыта происходит через взаимодействие с различными традициями.

Духовные ценности, как правило, содержат принципы морали и этики, которые формируют систему ценностей учащихся. Образование, интегрирующее этические аспекты, помогает детям развивать такие качества, как честность, сострадание, уважение и толерантность. Это, в свою очередь, способствует созданию гармоничного социального пространства, где учащиеся могут развивать здоровые отношения друг с другом.

Культурные и духовные ценности оказывают позитивное влияние на эмоциональное и социальное развитие учащихся. Участие в культурных мероприятиях, таких как театральные выступления, художественные выставки, музыкальные концерты, не только укрепляет связи между учениками, но и развивает их эмоциональную интеллигентность. Музыка, искусство и литература вдохновляют на самовыражение и помогают е равновесие в жизни. Изучение культурных и духовных ценностей также способствует развитию критического мышления. Учащиеся учатся анализировать, сравнивать и интерпретировать различные культурные контексты и философские идеи, что развивает их аналитические способности и умение рассматривать вопросы с разных точек зрения.

Культурное и духовное образование помогает учащимся осознать многообразие мира, что способствует развитию уважения к различным культурам и мнениям. Это, в свою очередь, приводит к более мирному сосуществованию и снижению предрассудков и стереотипов среди учащихся.

В условиях глобализации и интеграции разных культур и традиций знание и понимание культурных и духовных ценностей становится важным аспектом подготовки молодежи к жизни в многонациональном обществе. Образование, основанное на этих ценностях, помогает создавать ответственных граждан, способных к конструктивному диалогу и сотрудничеству.

Интересы учеников к культурным ценностям. Исследования показывают, что интерес учеников к культурным ценностям часто проявляется через участие в различных мероприятиях, таких как фестивали, художественные выставки, концерты и театральные постановки. Ученики, вовлеченные в такие активности, имеют больше возможностей для самовыражения и познания разнообразия культур. Кроме того, такие мероприятия могут служить платформой для обмена опытом и идеями между учениками разных национальностей и культур.

Влияние музыки на формирование ценностей. Музыка — это один из наиболее мощных способов передачи культурных и духовных ценностей. Учащиеся могут через музыку осознавать свои корни, понимать историю своего народа и развивать эмоциональный интеллект. Уроки музыки, участие в хорах и ансамблях способствуют не только развитию музыкальных навыков, но и формированию командного духа, приверженности к общим целям и уважению к совместной деятельности. Музыка является мощным инструментом, способным оказывать значительное влияние на формирование культурных, социальных и духовных ценностей у человека. С момента появления музыки в человеческой культуре она выполняла множество функций: от ритуальной и обрядовой до развлекательной и образовательной. Рассмотрим более подробно, как музыка влияет на формирование ценностей.

- Эмоциональное выражение и идентичность. Музыка является универсальным средством самовыражения. Она помогает людям осознавать и выражать свои эмоции, а также формировать свою индивидуальность и идентичность. Через музыку молодые люди могут исследовать свои чувства, переживания и убеждения. Например, тексты популярных песен могут отражать идеи свободы, любви, протестов против несправедливости и другие важные социальные и культурные аспекты. В результате учащиеся могут формировать свои собственные ценности, основываясь на тех темах и идеях, которые они воспринимают через музыку.

- Социальные нормы и ценности. Музыка часто отражает (и формирует) социальные нормы и ценности. Через песни и музыкальные произведения передаются представления о хороших и плохих поступках,

о том, что считается приемлемым или неприемлемым в обществе. Напротив, музыкальные течения, такие как рок, хип-хоп или фолк, могут не только формировать новые или альтернативные ценности, но и бросать вызов существующим социальным порядкам.

- Культурная идентичность. Музыка играет важную роль в формировании и поддержании культурной идентичности. Каждый музыкальный жанр может олицетворять определенную культурную группу, его традиции и историю. Например, народные песни и традиционная музыка способствуют сохранению культурного наследия и передаче культурных ценностей от поколения к поколению. Учащиеся, вовлеченные в изучение своей культурной музыки, могут глубже осознать свои корни и идентичность, что помогает им строить взаимопонимание и уважение к другим культурам.

- Образование и воспитание. Музыка также имеет важное значение в образовательном процессе. Школы и образовательные учреждения, где активно используется музыкальное обучение, помогают ученикам развивать такие ценности, как дисциплина, настойчивость и командный дух. Участие в музыкальных коллективах, таких как хоры или ансамбли, учит учащихся работать в команде, уважать мнения других и достигать общих целей. Эти навыки и ценности становятся основой для успешной социализации в будущем.

Таким образом, музыка оказывает глубокое влияние на формирование ценностей у молодежи. Она служит не только средством самовыражения, но и инструментом, объединяющим людей, формирующим собственную идентичность и способствующим социальным изменениям. Важно осознавать, какую роль играет музыка в нашей жизни и как мы можем использовать ее для поддержки культурных и духовных ценностей в образовании и обществе в целом.

Примеры успешных практик в школах. Существует множество программ и инициатив, направленных на интеграцию культурных и духовных ценностей в образовательный процесс. Например, некоторые школы организуют «Дни культуры», где учащиеся могут представлять традиции своих народов, проводя мастер-классы, выставки и ярмарки. Такие проекты способствуют глубокому пониманию культурного многообразия и помогают

учащимся осознать важность сохранения своего наследия.

Проблемы и вызовы. Несмотря на значимость культурных и духовных ценностей, существует ряд проблем, которые могут помешать их интеграции в учебный процесс. Это может быть недостаток ресурсов, нехватка квалифицированных специалистов и отсутствие поддержки со стороны администрации. Также важно учитывать мнения самих учащихся и их родителей, чтобы обеспечить интересное и доступное обучение.

Заключение. Интерес учеников к культурным и духовным ценностям в общеобразовательных школах — это не просто добавление дополнительных предметов в учебную программу, но и необходимость создания благоприятной образовательной среды, способствующей всестороннему развитию личности. Акцент на культурные и духовные аспекты позволяет учащимся не только воспринимать и уважать разнообразие, но и формировать свои собственные ценности, что крайне важно для успешного сосуществования в современном мире.

Список литературы

1. Власенко Н.Н. (2015). Культурные ценности в образовательном процессе: Педагогические аспекты. Москва: Издательство «Просвещение».
2. Мосина, А.А. (2018). Психология идентичности: культурные и духовные аспекты. СПб: Издательство «Питер».
3. Сидоров, Д.А. (2017). Формирование духовных ценностей у школьников через музыкальное искусство. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук.
4. Иванов С. П. (2020). «Роль музыкального воспитания в формировании культурной идентичности школьников». Журнал педагогических исследований., 18(2), 45-58.
5. Петрова Е.В. (2019). «Культурные ценности в детском и молодежном образовании». Педагогические науки. 27 (4), 113-125.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчиларининг маданият ва маънавий қадриятларга бўлган қизиқишлари мусиқа таълими нуктаи назаридан кўриб чиқилади. Тадқиқот ўқувчиларининг маданият ўзига хослигини шакллантириш ва маънавий ривожланишида мўсиқанинг ролини аниқлашга қаратилган. Мусиқий тарбиянинг турли жиҳатлари, жумладан, мусиқий анъаналар, жанрлар ва услубларнинг маданият қадриятларни идрок этишга таъсири таҳлил қилинади. Шунингдек, ҳаётнинг маданият ва маънавий жиҳатларига қизиқишни ривожлантиришга ёрдам берадиган мусиқа таълимини мактаб дастурига киритиш усуллари муҳокама қилинади. Тадқиқот натижалари мусиқанинг ўзини ифода этиш ва ёшларда қадрият йўналишларини шакллантириш воситаси.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются интересы учеников общеобразовательных школ к культурным и духовным ценностям через призму музыкального образования. Исследование направлено на выявление роли музыки в формировании культурной идентичности и духовного развития учащихся. Анализируются различные аспекты музыкального воспитания, включая влияние музыкальных традиций, жанров и стилей на восприятие культурных ценностей. Также обсуждаются методы интеграции музыкального образования в школьную программу, способствующие развитию интереса к культурным и духовным аспектам жизни. Результаты исследования подчеркивают важность музыки как средства самовыражения и формирования ценностных ориентиров у молодежи.

SUMMARY. This article examines the interests of general education school students in cultural and spiritual values through the lens of music education. The research aims to identify the role of music in the formation of students' cultural identity and spiritual development. Various aspects of musical education are analyzed, including the influence of musical traditions, genres, and styles on the perception of cultural values. Methods for integrating music education into the school curriculum, fostering an interest in cultural and spiritual aspects of life, are also discussed. The research results highlight the importance of music as a means of self-expression and the formation of value orientations in young people.

KITAPXANA ISKERLIGINDE MÁLIMLEME MENEN TÁMIYINLEWDI SHÓLKEMLESTIRIW JUMÍSLARÍNÍN ÁHMIYETI

Sharipova Dilbarxan Atajanovna – *úlken oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: kutubxonalar, bibliografik axborotlashtirish, bibliografik xizmat, elektron resurslar, avtomatlashtirish, maʼlumotlar, axborot madaniyati.

Ключевые слова: библиотеки, библиографическая информатизация, библиографическое обслуживание, электронные ресурсы, автоматизация, информация, информационная культура.

Key words: libraries, bibliographic information, bibliographic services, electronic resources, automation, information, information culture.

Respublikada socialliq-ekonomikalıq tarawdı reformalawdıń házirgi sharayatında málimleme-kitapxana jumısın rawajlandırıwdıń maqset hám wazıypaları elimizde ámelge asırılıp atırǵan ózgerislerge hám xalıqaralıq ámelıyatqa sáykes bolıwı zárúr. Málimleme-kitapxana tarawın rawajlandırıwdıń tiykarǵı maqsetleri - puqaralardıń málimlemeden erkin paydalanıw boyınsha konstituciyalıq huqıqların támiyinlewshi xalıqqa málimleme-kitapxana xızmetin kórsetiw sistemasın rawajlandırıw, milliy hám jáhán mádeniy baylıqları, ámeliy hám fundamental bilimler menen tanıstırıw, sonday-aq, mámleketimizdiń málimleme-kitapxana mákemelerinde bar bolǵan milliy mádeniy miyrastı saqlawdan ibarat. [1]

Joqarı mánawiyatqa iye bolǵan jetik insandı qalıplestiriw, jámiyet aǵzalarınń socialliq-siyasiy, materiallıq turmıs tarawındaǵı úlken ózgerislerge tiyisli sezimin tárbiyalaw arqalı belsendiligin arttırıw wazıypaları kitap oqıwshılardıń kompleksli iskerligi sıpatında kitap oqıwshılar menen islewdi hám úzliksiz rawajlandırıp barıwdı talap etedi. Ol oqıwǵa basshılıq, maǵlıwmat hám málimleme menen támiyinlewdi birlestiredi, oqıw nızamlıqların úyreniw tiykarında hár qıylı baspalar, maǵlıwmatlar, málimlemelerdi úgıt-násiyatlap jeke tártipte hám ǵalaba tásir ótkeriw quralları járdeminde kitap oqıwshılardıǵa xızmet kórsetiwdiń hár qıylı formaları arqalı ámelge asırıladı. Ilimiy, ziyrek jas áwladtı tárbiyalawda Málimleme-kitapxana orayları jámiyettegi barlıq tarawlarǵa tiyisli ádebiyatlardı zamanagóy talaplar tiykarında, paydalanıwshılardıń mánawiyatın jetilistiriwshi ádebiyatlardı usınıw, eń dáslep milliy ideyǵa tiyisli ádebiyatlar, milliy mádeniy miyrası hám tariyxıy dáreklere paydalanıwshılardıǵa usınıp, kitapxanalardıń dúnyaqarasın jetilistiriwge xızmet etetuǵın, ruwxıy-aǵartıwshılıq azıq beretuǵın ilajlar toplamın islep shıǵıw, kitap oqıw mádeniyatın tárbiyalawda, olardı baspa maǵlıwmatlar hám málimleme menen támiyinlew sistemasında nátiyjeli xızmet kórsetip kelmekte.

[3,120] Málimleme-kitapxana jumısına kitapqumarlarǵa xızmet kórsetiw, fondlardı toltırıw hám saqlaw, kitapxana processlerin avtomatlastırıw, ilimiy-izertlew hám shólkemlestiriwshilik-metodikalıq jumıs, kadrlardı tayarlaw hám xoshametlew, xalıqaralıq birge islesiwdi keńeytiwge kúshli tásir etiw imkaniyatın beredi.

Zamanagóy kitapxanalar baspa hújjetlerdi saqlaytuǵın passiv bazalardan, aktiv isleytuǵın avtomatlastırılǵan málimleme-resurs oraylarına, elektron kitapxanalarǵa, hújjetlerdi elektron pochta, global telekommunikaciya hám Internet arqalı jetkerip beriwshi hám qabıl etiwshi oraylarǵa aylanıp barmaqta. Kitapxana texnologiyaların korporativlik tiykarda ámelge asırıw jolǵa qoyılmaqta. Avtomatlastırılǵan kitapxana-málimleme texnologiyalarınń házirgi waqıtta rawajlanıwında bir qatar tiykarǵı tendenciya bar bolıp, olar Málimleme-resurs orayları iskerliginde hám óz-ara baylanıslarında ayqın kózge taslanbaqta. [1]

Kitapxana - málimleme xızmetin jámiyetlik materiallıq iskerlik sıpatında túsiniw kitapxananın jámiyetlik institut sıpatında bilimlerdi, málimlemelerdi jıynaw hám saqlaw, qásterlep saqlawdan tısqarı olardı áwladtan áwladqa, insannan insanga jetkeriwge tiykarlanadı. Kitapxana ǵárezsiz túrde kitap tańlawdı hám usı kitaptan bilim alıw jolların, oqıǵan nárseler haqqında pikir júrgiziwdi hám oǵan sın kóz-qarastan qarawdı, sonıń menen birge kitaplardı tártipli túrde oqıwdı úyretedi. Kitapxana mánawiy baylıq hám ilimiy oy-pikir dúrdanaların óz qushaǵına alǵan mákemeler bolıp, olar úlken muǵdardaǵı kitap baylıqlarına iye bolǵan hám insaniyat dóretiwshilik qılǵan júdá bay mádeniy miyrastı mın jıllardan artıq bizge jetkizip bergен. [4]

Zamanagóy kitapxananın málimleme texnologiyaları, birinshi gezekte, avtomatlastırılǵan kitapxana málimleme sisteması kitapxana hújjetleri fondın (programmalıq hám

elektron málimleme resurstarın) qayta islew, analitikalıq hám sintetikalıq qayta islew hám paydalanıwshılardı usınıwdı támiyinleydi, kitapxana fondlarına barlıq basqışlarda: satıp alıwdan baslap buyırtpa beriwge shekem xızmet etedi. [2] Búgingi kúnde bibliografiyalıq derekler óziniń áhmiyetke iye bolǵan ornın saqlap turıptı. Bibliografiyalıq derekler kitaplar, jurnallar, gazetalar, túrli málimleme quralları (media), kitapxanalar hám baspa jumısı haqqındaǵı málimlemenı shólkemlesken hám izbe-iz tárizde usınıs etiwdiń eń maqul usılın beredi. Paydalanıwshılar bunday maǵlıwmatlardı Internet tarmaǵı arqalı bólim-bólim kórinisinde tabıw imkaniyatına ie bolsa, bibliografiyalıq kórsetkish kóp dereklerden alınǵan maǵlıwmatlardı bir-birine salıstırıp tiykarında analitikalıq juwmaq shıǵarıw imkaniyatın beredi. Baspa ónimleri, maǵlıwmatlar, maǵlıwmatlardan paydalanıw, oqıw procesinde sanalı hám belsendi múnásibet principiniń qollanıwı ilimiy biliw nızamlıqlarına tiykarlanadı. Demek, óziniń maqseti hám ózgesheligine kóre biliw procesi bolǵan oqıw paydalanıwshılardan izbe-izlik, sanalıq, belsendi pikir júrgiziwdi talap etedi. Bilim deregi sıpatında oqıwdıń nátiyjeliligi insannıń ápiwayı oqıwına emes, onıń qalay oqıwına qarap belgilenedi.

Sonıń ushın da oqıw pikirge, mazmundı ulıwmalastırırǵa hám salıstırırǵa tiykarlanıwı kerek. Oqıw procesinde sanalıq dárejese hám dóretiwshilik belsendiligine qaray paydalanıwshılardıń úsh toparı ajratıp kórsetiledi: Birinshi topar ushın baspa ónimi, maǵlıwmat hám málimlemege salıstırǵanda passiv múnásibet bar bolıp, oy-pikirdiń jeterli dárejede rawajlanbaǵanlıǵı, óz jeke "men" in oqılıp atırǵan derek mazmunınan ajırata almawshılıǵı, sını kózqarastıń qalıplespegenligi tán. Ekinshi topar paydalanıwshılar ushın oqıw procesinde dereklerge aktiv múnásibet qalıplesken, rawajlangan abstrakt pikir bar bolǵan jaǵday tamam bolıp, oqılǵan derekti talqılay alatuǵın, salıstıratuǵın, avtor menen bákilese alatuǵın, derekler arqalı alǵan bilimniń ámeliy jumısta qollana alatuǵın dárejege jetken boladı. Lekin, bul topar paydalanıwshılar óz oy-pikirińniń ózgeriwshili kúshin ańlap jetpegen, derekler mazmunın tereńlestiriw, rawajlandırıw, jańa ideyalardı jaratıw dárejesine jetpegen boladı. Úshinshi topar paydalanıwshılar derek mazmunın ańlap jetiwinen tısqari belsendi rawajlandırıw tiykarında ámeliy maqsetler jolında paydalana aladı. Olar ushın oqıw dóretiwshilik izertlew ózgesheligine iye bolıp baradı. Oqıw mádeniyatınıń áhmiyetli kórsetkishlerinen jáne biri oqıwdıń ápiwayı qızıǵıwshılıqtan tıp-tikarınan parqlanıp, onıń

biliw hám aǵartıwshılıq dúnyaqaraslıq motiviniń rawajlanıwı.

Motiv latinshada háreketlendiremen, francuzshada shaqırıwshı sebep túsiniqlerin ańlatadı. Motivaciya mexanizmi mazmunı boyınsha shaxstıń qanday da bir maqsetke erisiw jolındaǵı anıq iskerligin bildiredi. Talap qızıǵıwshılıqqa, qızıǵıwshılıq bolsa maqsetke aylanadı. Bulardıń barlıǵı qádiriyat ólshemleri menen birgelikte belsendiliktıń ishki qozǵawshıları, háreketlendiriwshili kúshleri, iskerlik motivleri boladı. Misalı, estetikalıq talaplar oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqqa alıp kelip, rejlestirilgen anıq maqset - kitapxanaǵa barıwdı júzege keltiredi; qádiriyat mólsherleri kitap túrin: fantastikalıq, detektiv, klassikalıq yamasa zamanagóy ádebiyat úlgisin tańlawdı belgileydi hám bunıń nátiyjesinde jumıs islewge umtılıw payda bolıp, shaxstı ózi tárepinen tańlangan ádebiyat oqıwǵa iytermeleydi. [4,103] Motivlerdiń tiykarǵı wazıypası insandı háreketke iytermeleytuǵın sebep hám ishki túrtkilerdi háreketke keltiriwden ibarat. Hár qanday iskerlik belgili bir motivler tásirinde júzege keledi hám jeterli sharayat jaratılǵanda ǵana ámelge asadı. Sonıń ushın da paydalanıwshılar menen islesiw procesinde dereklerdi úyreniw hám ózlestiriwdi ámelge asırıwdı támiyinlew ushın olarda oqıw motivleri qalıplesken bolıwı kerek. Paydalanıwshılardıń belgili dereklerdi hám maǵlıwmatlardı úyreniw tiykarında biliw motivleri biliw maqsetin belgilewge, bilim hám kónikpelerdi ielewge baǵdarlanadı. Kitapxana-málimleme xızmeti procesinde paydalanıwshılar menen islewdi úzliksiz, turaqlı dawam ettiriw ushın paydalanıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın úyrenip barıw zárúr. Sonıń ushın da kitapxanada-paydalanıwshılardı úyreniwden tiykarǵı maqset olardıń qızıǵıwshılıǵın úyreniw bolıp esaplanadı. Oqıw processleri mazmunında jastıń ayırmaslıǵı, ásirese, balalar, jas óspirimlerde ózine tán ózgesheliklerine qaray kórinetuǵını kitapxana xızmetkerleri tárepinen ayrıqsha itibarǵa alınıwı kerek. Kitapxanashı paydalanıwshılardı olardıń ulıwma bilim beriw, arnawlı tayarlıq dárejese, pikirlew erkinliginiń óz ómirinde hám jámiyet turmısında qanshelli áhmiyetke iye ekenligin sanalı túsiniǵine qaray baǵdarlay alıwı kerek. Kitapxanashınıń juwappershilikli wazıypalarınan jáne biri - paydalanıwshını zárúr baspa ónimi, maǵlıwmat yamasa maǵlıwmattı biyǵárez, únemli qurallar arqalı taba alıw, óz imkaniyatları hám qızıǵıwshılıqlarına sáykes keletuǵın jeke nátiyjeli oqıw sistemasın qalıplestire alıwǵa úyretiwı kerek. Bul maqsetlerde kitapxanalar sistemalı

tárizde kitapxanashılıq hám bibliografiya, informaciya tanıwshılıqqa baylanıslı bilimlerde de keń tarqatıwı kerek. Bunnan tiykarǵı maqset - paydalanıwshılardıǵa maǵlıwmat bibliografiya sisteması, maǵlıwmat xızmeti haqqında bilim beriw, kerekli maǵlıwmatlar hám informaciyalardı tabıw metodikasın, ilimiy, arnawlı hám kórkem ádebiyatlar menen islewdiń sınaǵan hám nátiyjeli usılların úyretiw. Kitap oqıwdı úgit-násiyatlawdıń eń jaqsı jolı tańlap alınǵan kitaplardı usınıs etiw bolıp tabıladı. Sebebi basıp shıǵarıw múmkinshilikleriniń keńeyip barıw nátiyjesinde túrli dárejedeǵı hám mazmundaǵı kitaplardıń baspadan shıǵarılıp atırǵanlıǵı ushın olar ishinen insan oy-pikiri bayıtatuǵın, unamalı pazıyletlerdiń qalıplesiwine tásir kórsetetuǵın kitaplardı oqıwǵa baǵdarlay biliw zárúr bolıp tur. Sebebi, tek bilimlendiriw ǵana dúnyaǵa kóz-qarası qalıplesken, jáhán kólemlerinde pikir júrgizetuǵın insanlarǵa jámiyet rawajlanıwına úles qosadı. Turmıstıń barlıq tarawlarında tek bilimler arqalı ǵana tabısqa erisiw múmkinligi ózgermeytuǵın haqıyqat bolıp tabıladı.

Paydalanıwshılardıń hár qıylı qatlamları arasında kitapqumarlıqtıń ornın anıqlaw, málimleme alıwdıń tiykarǵı dáreklerin biliw, kitapqumarlıq dárejesiniń tómenlep ketiwiniń sebebin anıqlaw, kitapqumarlıq mádeniyatın qalıplestiriwdi jetilistiriw jolların kórsetiwge erisiw ayırıqsha áhmietke ie bolıp, sol arqalı:

1. Kitapqumarlıq mádeniyatın qalıplestiriwde dástúriy kitapqumarlıq principlerin, formaları hám usılların tolıq saqlaw, dáwirimizdiń ózgesheliklerin esapqa alǵan halda jańa formalar hám usıllardı qollanıw hám jetilistirip barıw;
2. Zamanagóy elektron-texnikalıq qurallardan tolıq paydalana biliwdi tereń ózlestiriw, talqılay biliw tiykarında kitapqumarlıq mádeniyatın dáwir talaplarına juwap bere alatuǵın dárejede qalıplestiriw.
3. Málimlemelesken jámiyette elektron dereklerdeń kóbeyip barıwın kitaptıń shetke shıǵarılıwı emes, al kitapxana- málimleme xızmetleri sheńberiniń jáne de keńeyiw hám jetilisiwi ekenligin keń túsindiriw.
4. Málimleme mádeniyatı, Oqıw mádeniyatı óz aldına túsiniqler emes, negizinde málimleme mádeniyatı da kitapxana-bibliografiya sawatlılıǵı, kompyuter sawatlılıǵı sıyaqlı oqıw mádeniyatı quramına kiriwshi túsiniq ekenligin barlıq paydalanıwshılar biliwi zárúr. Áne sonda ǵana kitapqumarlıq mádeniyatın qalıplestiriwde ayırım qarama-qarsılıqlar saplastırıladı. [3, 120]

Kitapxana-málimleme xızmeti processinde oqıw mádeniyatın qalıplestiriw kitapxanalardı jámiyettiń ruwxıy hám ilimiy, texnologiyalıq,

ulıwma mádeniy rawajlanıwın támiyinlewshi mákemege aylandırıwǵa xızmet etedi. Kitapxanalar ruwxıy-aǵartıwshılıq mákemesi sıpatında jámiyet hám shaxs rawajlanıwın úylestiriw tiykarında tómendegi wazıypalardı orınlaydı:

- Hár bir paydalanıwshınıń talap hám mútájligine sáykes kitapxana-málimleme xızmetin kórsetiw;

- kitapxana- málimleme xızmeti arqalı paydalanıwshılardıń barlıq toparların sociallasıw proceslerine tartıw;

- kitapxana-málimleme xızmeti arqalı kitapqumarlıq mádeniyatın qalıplestiriw; [3,121]

Kitapxana-málimleme xızmeti hár bir paydalanıwshınıń sociallıq rawajlanıwındaǵı qatnasın támiyinlewdegi wazıypasın ámelge asırıwǵa járdemlesiw, baǵdarlaw, baqlaw, eksperimentler ótkeriw arqalı usınıslar beriw processlerinen ibarat. Hár bir paydalanıwshıda kitapxana-málimleme xızmeti arqalı kitapqumarlıq mádeniyatınıń qalıplesiwi, olardıń passiv iskerlikten (maǵlıwmat hám málimleme qabil etiw) jedel iskerlikke (maǵlıwmat hám málimleme qabil etiw, qayta islew hám tallaw mánisin ańlaw arqalı jańa maǵlıwmatlar hám bilimlerde jaratıw) ótiwin támiyinlep, tek ǵana shaxstıń ózine emes, al pútkil jámiyettiń rawajlanıwına xızmet etedi. Paydalanıwshı iskerliginiń aqırǵı nátiyjesi ushın ózi hám avtorlardıń bilim dárejesi, sóylewi hám kónlikpesi, emocionallıq erk-ıqararı, oqıwdıń psixologiyalıq tárepleri, oqıw ushın jaratılǵan imkaniyatlar hám shárt-sharayatlar paydalanıwshılardıń itibarın tartıw dárejesi hám basqalarǵa baylanıslı. Oqıw psixologiyası paydalanıwshı xızmetinen tısqarı ózlestiriw, túsindiriw, oqıw nátiyjesi, oqıw nátiyjeligi sıyaqlı túsiniqlerde de óz ishine aladı. Oqıw zárúrligin jaratıwdıń tiykarǵı formalarınan biri oqıw motivi esaplanadı. Paydalanıwshılardıń arnawlı bir dereklerde hám málimlemelerde úyreniw tiykarında biliw motivlerin biliw maqsetin qarar taptırıwǵa, bilim hám kónlikpelerdi ielewge baǵdarlanadı. [3,121] Kitapxana-bibliografiyalıq sawatlılıǵı dáslepki basqıshda kitapxana katalogları, kartotekası, bibliografiyalıq qollanbalardan, dereklerden paydalana biliw kónlikpesin payda etiw, kurs jumısları, diplom jumısları, dissertaciya boyınsha paydalanılǵan ádebiyatlar dizimin dúziwdi úyretiw arqalı qalıplestirilip barıladı.

Oqıw mádeniyatı óz-ózinen qalıplespeydi hám rawajlanbaydı. Bunıń ushın mámleket hám jámiyettiń rawajlanıwında zárúr bolǵan talaplar tiykarında millettiń tili, tariyxı, dini, ǵárezsizligi,

erkinligi, mápi kóz-qarasınan oqıw mádeniyatı qáiplestirilip barıladı. Kitapqumarlıq mádeniyatın qáiplestiriwde kitapxana-málimleme xızmeti menen birge shańaraq, máhálle, bilimlendiriw sisteması, miynet jámáátleri, mámleketlik hákimiyat, siyasiy partiyalar, jámietetlik shólkemler, galaba xabar quralları hám puqaralıq jámiyetiniń basqa da institutları zárúr faktorlar bolıp esaplanadı. Kitapxanashılar hár bir paydalanıwshıǵa avtorlıq huqıqı menen qorǵalǵan, barlıq erkin paydalanıw múmkin bolǵan málimleme túrleri, tólemli hám biypul tárizde usınıs etiletuǵın málimleme túrleri arasındǵı ayrımshılıqlardı túsindirip barıwı, eń maqul málimleme túrlerin usınıs etiwı zárúr. Bunnan tısqari, maǵlıwmat alıwshı dereklerdiń isenimliliǵı, atap aytqanda veb-sayttıń isenimliliǵın anıqlaw ushın onıń avtorı kim ekenligin, haqıyqatında bar yamasa joq ekenligin, ol haqqındaǵı maǵlıwmatlardı tekserip kóriw, informaciya sapası onıń basqa derekgerge siltemelerine, basqa dereklerdiń usı saytqa siltemelerine itibar beriw baraqulla esletip barılıwı kerek. Kitapxanashı hár bir paydalanıwshıǵa nátiyjeli ámeliy járdem kórsetiwı ushın onıń ózine kerekli informaciyanı izlew procesiniń qaysı basqıshında turǵanlıǵın anıq biliwi, belgili bir járdem kórsetilgenen keyin paydalanıwshınıń óz betinshe izleniwın dawam ettiriwıne imkaniyat jaratıwı, keyingi basqıshında keńirek kólemdegi járdem zárúr bolǵanda turaqlı keńesgoy hám birge islesiwshı bolıp qalıwı kerek. Galaba xabar quralları, atap aytqanda, televidenie hám radiodan tısqari baspa ónimleri de oqıw procesleriniń tiykarǵı elementleri esaplanadı. Baspa ónimler - sociallıq informaciyanıń universal tasıwshılarınan biri esaplanıp, adamlardıń hár qıylı mıtájliklerin qanaatlantırıw quralları bolıp xızmet etedi. [4,104]

Málimleme-kommunikaciya texnologiyaları tiykarında xalıqqa málimleme-kitapxana xızmetin

kórsetiwdi shólkemlestiriw málimleme-kitapxana iskerligin jáne de kúsheytiw, kitapqumar-paydalanıwshı hám ilimiy izleniwshiler ushın jańa, zamanagoy texnikalardı qollaǵan halda xızmet kórsetiw búgingi kún talabı bolıp tabıladı. [6,27] Zamanagoy málimleme texnologiyaları, málimleme aǵımı, internettiń imkaniyatları keńeyip barıwı menen kitaptıń insan hám jámiyet turmısındaǵı ornı, áhmieti azayıp baradı degen kóz-qaraslar da payda bolmaqta. Biraq xalıqaralıq kólemde ótkerilgen izertlewler hám sorawlardıń kórsetiwinshe internetten paydalanıwshılardıń ósiwine saykes tárizde kitap satıp alıw hám oqıw da ósip barmaqta. Eger bul jaǵday Batıs mámleketlerinde júz berip atırǵanların esapqa alsaq ruwxıy rawajlanıwda kitaptıń ornın hesh nárese basa almaytuǵınlıǵı kórinip tur. Sońǵı waqıtları mámleketimizde de kitap satıp alıw hám oqıw mádeniyatınıń sezilerli dárejede ósip atırǵanlıǵın baqlaw múmkin. Bul jaǵday adamlardıń ruwxıyılıq tárepke, kitap oqıw tárepke júz burıp atırǵanınan dárek bolıp tabıladı. Solay eken, maǵlıwmatlar aǵımı qanshelli kúsheytiliwine qaramastan internet tarmaǵındaǵı maǵlıwmatlardıń júdá kópligine qaramastan kitaptıń ornın hesh nárese basa almaydı.

Reformalar strategiyasına bola jámiyet turmısınıń barlıq tarawlarında ámelge asırılıp atırǵan úlken ózgerislerdiń jáne de tabıslı tárizde ámelge asırılıwı basqa tárepten adamlardıń huqıqıy sana-sezimi hám huqıqıy mádeniyatı dárejesine baylanıslı. Soǵan muwapıq mámleketimizde huqıqıy tálim hám bilimdi, jámiyette huqıqıy bilimler úgit-násiyatlawdı tıp-tiykarınan jaqsılawǵa baǵdarlangan maqsetli, keń kólemli ilajlar baǵdarlaması islep shıǵıldı. Bul baǵdarlamalıń ámelge asırılıwı xalıqtıń huqıq hám erkinliklerine húrmet penen qatnasta bolıwdı, puqaralarda nızamǵa boysınıw sezimi jáne de artıp barıwın támiyinleydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 7 июндаги ПК-4354-сон «Ўзбекистон Республикаси аҳолисига ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишни янада такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори. www.lex.uz
2. https://uz.wikipedia.org/wiki/Автоматлаштирилган_кутубхона
3. Yuldashev I .J., Nosirov Ó. Kutubxona-axborot xizmati: nazariyasi va amaliyot.- Toshkent: Fan va ta'lim, 2021.
4. Умаров А.Мутулаа маданияти: шахс, жамият, тараккиёт.-Тошкент : Фан, 2004.-194б
5. Sharipova D. Kitapxana - málimleme xızmetin kórsetiwdiń ayırım tendenciyaları hám wazıypaları. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 2023. 3 (10), 83–87. извлечено от <https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/22334>
6. Sharipova Dilbarxan. "Issues of Improving the Methodology of Teaching Library Studies." Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education 2.4 (2023): 260-265. ISSN: 2835-3048 Retrieved from <https://univerpubl.com/index.php/semantic>

REZYUME. Bibliografik axborotlashtirish foydalanuvchilarni bibliografik axborot bilan muntazam va ba'zan epizodik holatda ta'minlash hamda axborot talabgorlarining axborotga bo'lgan doimiy ehtiyojlarini qondirishdir. Uning maqsadi - muayyan vaqt davomida yoki muntazam ravishda kitobxonlarni qiziqtirgan mavzular, masalalar, muammolar bo'yicha chop etilgan eng yangi adabiyotlar, kutubxona fondiga kelib tushayotgan adabiyotlar, shuningdek, aynan shu kutubxonada yoki axborot resurs markazlarida mavjud bo'lgan yangi hujjatlar bilan tanishtirib boriladi. Ushbu maqolada foydalanuvchilarning muayyan ma'lumotlarni olish uchun mustaqil faoliyat yuritishiga ko'maklashish orqali ularda axborot madaniyatini shakllantirib borish haqidagi jarayonlar ko'rib chiqiladi. Axborot madaniyatini shakllantirish muhim ahamiyatga ega bo'lib, fikrlashga asoslanish, tahlil qila olish asosida baholash ko'nikmasini shakllantirish tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. Библиографическая информатизация - это регулярное и иногда эпизодическое обеспечение пользователей библиографической информацией и удовлетворение постоянных информационных потребностей пользователей. Его цель - ознакомить читателей с новейшей литературой, опубликованной на темы, вопросы и проблемы, которые интересуют читателей в течение определенного периода времени или регулярно, с литературой, поступающей в библиотечный фонд, а также с новыми документами, доступными в этой библиотеке или информационно-ресурсных центрах. В данной статье рассматриваются процессы формирования информационной культуры у пользователей, помогая им самостоятельно работать над получением определенной информации. Важное значение имеет формирование информационной культуры, анализируется формирование навыков оценки на основе мышления, умения анализировать.

SUMMARY. Bibliographic informatization is the regular and sometimes episodic provision of users with bibliographic information and the satisfaction of users' constant information needs. Its purpose is to familiarize readers with the latest literature published on topics, issues, and problems that interest readers for a certain period of time or regularly, with literature coming into the library collection, as well as with new documents available in this library or information resource centers. This article examines the processes of forming information culture in users, helping them work independently on obtaining certain information. The formation of information culture is of great importance, the formation of assessment skills based on thinking, the ability to analyze is analyzed.

JÁMIYETLIK-GUMANITAR PÁNLER

ӘДЕБИЯТ ТЕОРИЯСЫН ОҚЫТЫҰ МЕТОДИКАСЫ

Абдижамилова Дилафруз – магистр

Әжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: бадий адабиёт, дастур, фан, адабий курс, метод, усуллар.

Ключевые слово: художественная литература, программа, наука, литературный курс, метод, приемы.

Key words: literature, program, subject, literary course, method, methods.

Улыўма билим беретугын мектеплерде қандай пән оқытылмасын мектеп тәжирийбесиндеги бас ўазыйпа оқыўшыларға илимий билим бериў системасын қәлиплестириўден ибарат болып есапланады. Бул мектеплерде демократиялық, еркин пуқаралық жәмийет қурыў мәселелери менен жасларға тәрбия бериў мәселелери менен тығыз байланыста алып барылып атырғанлығының гуўасы болып есапланады.

Илимий билим бериў системасына күш салыў мектепте ҳәмме пәнлер менен бир қатарда қарақалпақ әдебияты пәнине де тийисли процесс болып есапланады. Көркем

әдебият бизиң жаңадан раўажланып атырған ҳақыйқатлығымызда өмирди жаңаша цивилизациялық көзқарастан турып қайта қурыўдың ең күшли қуралы болып есапланады. Соның ушында мектеп оқыўшылары өз көзқарасларын қәлиплестириў ушын келешек ашық пуқаралық жәмийет қурыў ислеринде белсенди пайдаланыў ушын бул қурал менен жақсы қуралланыўы керек. Бул ушын оқыўшылар мектепте көркем әдебий материаллар бойынша илимий бир системаға ийе болыўлары керек.

Улыўма билим беретугын мектептердиң V-IX классларының бағдарламаларында тарийхый әдебий курс пенен байланыслы болған әдебий теориялық түсиниклер де киргизиледи. Олар бул класслардағы оқыўшылардың түсиниклерине аўыр болмайды. Соның ушын V-IX классларда тек айырым шығармаларға тийисли болған мағлыўмат бериў менен шекленеди. Ал, әдебий теориялық түсиниклер көбинесе кеңирек академиялық лицейлерде бериледи. Улыўма билим беретугын мектептердиң V-IX классларында әдебий теориялық түсиниклерди қәлиплестириў ушын бағдарламаға төмендегидей талаптар қойылады.

Бириншиден, оқыўшы көркем әдебияттың ҳақыйқатлықты таныўдағы мораллық, әдеп-икрамлық, миллийлик, миллий идеологиялық, эстетикалық тәрбия бериўдиң бир спецификалық куралы екенлигин аңлаўы керек.

Екинши, көркем шығармалардың состав бөлеклери неден ибарат, соларды билиўлери шәрт.

Үшинши, көркем шығарманың композициясы неден ибарат.

Төртинши, көркем шығарманың тили мәселеси.

Бесинши, қосық қурылысының тийкарлары қандай.

Алтыншы, әдебий жанрлар қандай болады хәм олар неден ибарат, соларды билиўлери керек.

Буларды оқыўшыларға толық түсиникли қылып жеткерий ушын қарақалпақ әдебияты муғаллимниң алдына-буларды оқыўшыларға қалай түсиндириў керек, қалай жеткерий керек, ол ушын қандай усыл, методларды қолланыў керек деген ең әҳмийетли мәселе турады. Булай ислеў, бул қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасының да талабы болып есапланады. Мысалы, бул талаптардың барлығын бирден қарақалпақ әдебияты сабақлық болып оқытылған күннен баслап билип ала қойыў қыйын. Буны көркем шығарманы үйрениў арқалы билип барыў талап етиледи. Мәселен, булардың бир бөлимин V классларда, екинши бөлимин VI классларда ал, қалған бөлимлерин VII-VIII-XIX классларда үйренип барса болармеди дегенде гәплер бар. Бул натуўры. Және де түп тийкарынан әдебиятты үйрениўге қарсы метод. Оның үстине мектеп турмысында әдебий теориялық материалларды әдебий

материалдың өзинен айырып қарайтуғында, материаллы, шығарманың эпитетин тап, метафорасын теңеўин тап деп, әдебий материалларды үйренбей турып теориялық терминлердиң өзлерин таптыратуғында муғаллимлер табылып қалады. Бул да надурис метод болып есапланады. Оқыўшыға әдебий теориялық материалды таптырғаны жақсы, бирақ әдебий материалдың өзін үйренип болып таптырған, теорияны әдебий материалды талқылаған ўақытларда таптырған дурыс болады.

Улыўма билим беретугын мектептердиң V классларының өзінде оқыўшы әдебий тексти хәр тәрәплеме үйрениўге кеўил бөледі. Оқыўшы оқыў жылының даўамында көркем әдебиятының спецификасы, көркем шығарманың состав бөлеги, оның композициясы, жанрлығы, тили усаған мәселелери менен ушырасады. Усылар арқалы-ақ, оқыўшы әдебият бойынша белгили билим системасына ийе болады.

Оқыўшы хәр бир классқа келген сайын әдебий теориялық принцип жоқарыдағы белгиленген алты принцип негизинде аз-аздан үйрене баслайды. Мысалы, мектептиң V классында әпиўайы түрде жасына қарап отырып, жоқарыдағы алты принципти үйретиў VI класста усы алты принципти кеңейтиў хәм тереңлестириў керек. VII-VIII классларда бул принциптерди анықлаў, толықтырыў жолы менен улыўма орта билим беретугын мектептер, V-IX классларында оқыўшыларда әдебий теориялық түсиниклерди қәлиплестириўге алып келиў керек. Қарақалпақ әдебиятының методикасы V-IX классларда оқыўшыларға әдебий теориялық түсиниклерди әпиўайыдан-қыйынға қарай, жеккеден-улыўмалыққа алып келиўди дурыс деп есаплайды. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы мектептерде V-IX классларындағы оқыўшыларға әдебият теориясынан билимди қәлиплестириў ушын ең әўеле көркем әдебият хәққында, әдебият деген не?-деген улыўма түсиниклерди, әдебияттың спецификалық өзгешелигин көркем шығармалардың пүтинлиги хәққында мәселелерди үйренип алғаннан кейин барып жекке материалларға, сүўретлеў, көркемлеў куралларына хәм оның тилин үйрениўге өтиў керек болады. Көркем әдебиятты үйрениў бойынша бурыннан киятырған дәстүрлерге де қараў керек. Соның ушында хәзирги көркем әдебиятты мектепте үйрениўдиң илимий талаптары, педагогикалық,

методикалық принциптер бойынша да эпиўайыдан-қыйынға қарай өтиў баслы принцип деп есапланады.

Муғаллим мектепте V-IX класларда оқыўшыларда әдебий түсиниклерди қәлиплестириў ушын ең әўеле көркем шығармаларды талқылаўдан баслаў керек. Дәслеп үйрениўге тийисли заттың пүтинлигин билип алыў керек. Оннан кейин оның теориялық тәреплерин таныўға өтиў керек болады. Мәселен, қарақалпақ әдебиятының муғаллим класста оқыўшыларға бир гүрриңлик я повестьлик шығарманы өтпестен алдын, оның идеялық бағытын, образлылығын, композициялық қурылысын, эмоционаллығын белгилеп

алмай турып, ондағы эпитетти, теңеўди, метафораны, гиперболаны табыўды талап етсе, онда оқыўшы бириншиден шығарманың пүтинлигин, оның теориялық элементлердиң өзлери белгилей алмайды. Сол себепли, қарақалпақ әдебияты муғаллими оқыўшылар да әдебий теориялық түсиниклерди көп ўақытларда қәлиплестиреди. Және де оны үйрениўдиң метод, усылларын көп қарастырыўына туўра келеди. Әсиресе, теориялық түсиниклерди қәлиплестириў оқыўшылар ушын жүдә мектеп өмириндеги қыйын процесс. Бул мәселени үйрениў, үйретиў тек оқыўшылар ушын емес, ал муғаллим ушында ең қыйын хәм жуўапкерли машқалалардан болып есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Палымбетов К., Пирниязов И., Бердимуратова Р. Әдебиятты оқытыў методикасы. (8-класс ушын). Нөкис-2009.
2. 3. Пахратдинов Ә. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. Нөкис. «Билим», 2004.
3. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. Тошкент. 2010.
4. Пахратдинов Ә. Педтехнология тийкарлары. Нөкис. «Қарақалпақстан», 2009.

РЕЗЮМЕ. Мақолада адабиёт назариясини ўқитишда қандай метод, усуллардан фойдаланиш керак, ўқитувчи ўқувчиларда адабий назарий тушунчаларни шаклантириши, бадий адабиётни мактабда ўрганишнинг илмий талаблари, педагогик, методик принциплар бўйича сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждается, какие методы и приемы следует использовать при преподавании теории литературы, как учителя должны формировать у учащихся литературные теоретические понятия, научные требования к изучению художественной литературы в школе, а также педагогические и методические принципы.

SUMMARY. The article discusses the methods and techniques to be used in teaching literary theory, the teacher's role in developing students' literary theoretical understanding, the scientific requirements for studying literature in school, and pedagogical and methodological principles.

ШЫНҒЫС АЙТМАТОВТЫҢ «КАССАНДРА ТАМҒАСЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ БОЛЖАМЛАР

Б.Т.Бердиева – оқытыўшы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: иксзүрият философия, мифология, космос, футуролог, эмбрион, фантастика, эксперимент, генетика, медицина.

Ключевые слова: иксэмбрион, философия, мифология, фантастика, генетика, медицина.

Key words: embryo, philosophy, futurologist, science fiction, experiment, medicine.

Шынғыс Айтматовтың ең жақсы шығармалары әлле қашан жәхән әдебиятының классикасының тийкарғы бөлеги болып үлгерди. Жазыўшының дәрәтпелери усылы тәрәпиненде, көтерилген философиялық мәселелерине гөре бир-биринен парықланады, соның менен бирге олардың улыўмалық тәрәплери де бар. Жазыўшының биз сөз етпекши болған философиялық романы -

«Кассандра тамғасы». Бул апатшылық келмеген, бәлким адамның ис-хәрекетлери, менменлиги ақыбетинде жүзеге келди. Бир ғана мысал: хәмиледар хаяллар медициналық көриктен өткерилгенде айырымларының хәмилелеринде нәсил куўалайтуғын хәм басқа да аўыр созылмалы кеселликлер бар екенлиги анықланса да сорлы ана сондай нәрестелердиң дүньяға келиўинен мәндар

екенлигин билдирген, себеби нәренжан перзентли анаға үй-жай, напақа алыўда жеңилликлерге ийе болады.

Романның мазмуну төмендегише: фашизмге қарсы урыс жылларында таңның алдында бир хаял жаңа дүньяға келтирген нәрестесин орап-шырмап балалар үйиниң есигиниң алдына, қардың үстине таслап кетеди. Нәрестени Андрей Крильцов деп атайды. Тасланды бала жүдә зийрек болып өседи хәм медицина институтын питкерип, генетик алым, кейинирек академик болып жетилеседи. Крыльцов өзиниң лабороториясында өндирилген эмбрионларды узақ мүддетке хүким етилген хаялларда көплеген иксзүриятлар - яғный, ата-анасы, туўған-туўысқанлары жоқ балаларды жетистире баслайды. Крильцовтың хаялы Евгения-күйеўиниң ҳеш ким қол урыўға батына алмайтуғын инсаниятқа жат ислерин сезип қалады хәм жеркенишли жумысын таслап бирге алысларға кетиўди, перзентли болып тыныш шаңарақ астында жасап, пәраўан өмир сүриўди сорайды. Гөзлеген мақсетине жетпей тыныш таппайтуғын күйеўи буған көнбейди. Барлық үмитлери пушка шыққан Евгения пүткиллей басын алып кетип қалады. Қамақтағы хаяллардың бири Руна исмли хаял профессордың бул ислеринен ғәзепленип қамақ мүддетине мүддет қосылыўынан да қорықпастан алымды бул кәсиптен ўаз кешийўге шақырады. Крильцов буған да көнбегеннен кейин хаял өзин дәрьяға таслап набыт болады. Сезимин билдирмекши болып жүрген хаялдан да жүдә болғаннан кейин хәм өзиниң экспериментиниң ақыбети нелерге алып келиўине ақылы жеткеннен кейин жалғыз қалған Крильцов «маған жердиң бетинде орын қалмады» - деген жуўмаққа келеди. Ол халықаралық космик кемениң илимий станциясында үш жыл даўамында өзиниң биологиялық изертлеўлерин даўам еттиредиди хәм жүдә заманагөй эсбаплар жәрдемінде үлкен ашылыўды әмелге асырады.

Бул хәдийсе «Кассандра тамғасы» деп аталады. (Кассандра-әйемги грек мифологиясындағы Троя патшасының қызы, көзи ашық палкер қыз). Айырым хәмиледар хаяллардың пешанасында хәмиледарлықтың дәслепки хәптелеринде еки қасынын ортасында қызыл реңли дақ, яғный кассандра тамғасы пайда болады екен. Крильцов буның себебин анықлайды: бул, нәрестениң тәғдириниң азаплы кешийўинен нышана екен. Алым космостан арнаўлы нур жиберип Кассандра тамғасын анық көрсетеди, ақыбетте алдын билинер-билинбес болып турған қызыл дақ хәммеге көрине баслайды. Усындай жол менен пүткил жер шарындағы барлық хәмиледар хаяллардың хәмилелери анықланады. «Ерким өзимде болса мен туўылмаған болар едим... егерде мениң қәлеўиме қарамастан туўылыўыма мәжбүрлесе мен өзимниң тәғдиримди қабыл етийўге таярман. Мен Кассандра эмбрионман, туўылыўды қәлемеймен, қәлемеймен, қәлемеймен...»

Крильцов космоста узақ ўақыт ислеп аномал хәдийселер – кассандра – эмбрионлардың жыл сайын артып баратырғанлығы, жер жүзинде жаўызлық хәўиж алып, гүнаҳы-кәбийралар көбейип баратырғанлығына көзи жеткеннен кейин иксзүриятларды дүньяға келтиргенине пушайман болады. Ол өзин космослық руўханий деп дағазалайды хәм Филофей лақабын алады. Халық Филофейди космостан урып түсирийўди талап етеди хәм аламан америкалық көзи ашық футуролог алымды Филофейдиң ашқан жаңалығы тәрепдары болғанлығы ушын өлтиредиди.

Шығарманың мазмунына тереңнен нәзер салсақ-жақсылық пенен жаманлықтың мәңги гүресиниң жаңа түрлерин ашыў, инсанияттың келешектеги тәғдири ҳаққында жан күйдирийў тек ғана Шыңғыс Айтматовтай уллы қәлем ийесине несип еткенлигин түсинип жетемиз.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Айтматов Чингиз «Охирзамон нишоналари (Кассандра тамғасы)» Тошкент 1996 й. Суюн Қораев таржимаси.

РЕЗЮМЕ. Бул мақалада түркий халықлар әдебиятының ири ўәкили, дүнья масштабында дыққатқа сазаўар болған уллы жазыўшы Ш.Айтматовтың «Кассандра тамғасы» романындағы фантастикалық ўақыялар, сонын менен бирге хәзирги ўақытта жүз берип атырған глобаллық машқалалар ҳаққында сөз етиледиди.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассказывается о фантастических событиях в романе «Тавро Кассандры» крупного представителя литературы тюркских народов, всемирно известного писателя Ш. Айтматова, а также о глобальных проблемах, происходящих в настоящее время.

SUMMARY. In this article, fantastic events in the novel «Cassandra's Tamga» by the great representative of Turkic peoples' literature, world-renowned writer Sh.Aitmatov, as well as global problems occurring today, are discussed.

YOSHLARNI MANAVIY –AXLOQIY TARBIYALASHDA JISMONIY TARBIYA VA SPORT SOHASI MEXANIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH

Berdimuratov Razatdin – o‘qituvchi

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: jismoniy tarbiya, sport, sog‘lom avlod, yoshlar, qadriyatlar, manaviy-axloqiy tarbiyalash, kuch, g‘urur, g‘olibta‘lim-tarbiya, g‘olib, xalqaro maydonlar.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, здоровое поколение, молодежь, ценности, духовно-нравственное воспитание, сила, гордость, воспитание, победители, международные соревнования.

Key words: physical culture, sports, healthy generation, youth, values, spiritual and moral education, strength, pride, education, winners, international competitions.

Respublikada oxirgi yillarda jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish, aholi o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish, imkoniyatlari cheklangan shaxslarning jismoniy reabilitatsiyasi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish hamda mamlakatning xalqaro sport maydonlarida munosib ishtirok etishini ta‘minlash borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Har qanday mamlakatning taraqqiy etishi va yanada rivojlanishi, qisqa qilib aytganda ertangi kuni bevosita ulg‘ayib kelayotgan yoshlarga bog‘liq. Ayniqsa yoshlar dunyo aholisining tez va shiddat bilan ko‘payib borayotgan qismini tashkil topadi. Qayd etish joizki, hozirgi vaqtda jismoniy tarbiya va sport sohasidagi munosabatlar O‘zbekiston Respublikasining «Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida»gi qonuni va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinmoqda. “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilingan vaqtdan boshlab unda belgilangan normalarni, shuningdek jismoniy tarbiya va sport sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi boshqa normativ-huquqiy hujjatlarni qo‘llash amaliyotida tajriba to‘plandi, bu esa jismoniy tarbiya va sport sohasidagi huquqiy mexanizmlarning takomillashtirilishini talab qiladi.

Jumladan, Qonunga muvofiq, faoliyatning asosiy turi sifatida jismoniy tarbiya va sport sohasidagi faoliyatni amalga oshiruvchi yuridik shaxs, shuningdek boshqa yuridik shaxsning tarkibiy bo‘linmasi jismoniy tarbiya va sport tashkilotidir. Jismoniy tarbiya va sport sohasida faoliyatni amalga oshiruvchi jismoniy tarbiya-sport tashkilotlari, yakka tartibdagi tadbirkorlar aholining turli guruhlari o‘rtasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish bo‘yicha ishlarni tashkil

qilishda ishtirok etadi, sportchilarni va sport musobaqalarida hamda o‘quv-mashq tadbirlarida ishtirok etuvchi boshqa mutaxassislarni tayyorlash, ularning sog‘lig‘ini muhofaza qilish va mustahkamlash uchun shart-sharoitlar yaratadi, sportchilar va murabbiylarga mashg‘ulot uchun zarur shart-sharoitlarni ta‘minlaydi, shuningdek ushbu mutaxassislarga sport natijalariga erishishi uchun boshqacha tarzda ko‘maklashadi. Jismoniy tarbiya va sportning tarbiyaviy imkoniyatlari ulkandir. Emotsional, jismoniy va ijtimoiy ahamiyatli bo‘lgan faoliyatning bu turlari xalqning ijobiy tajribalarini, xarakterning qimmatli hislatlarini, shaxs xususiyatlarini shakllantirish imkonini beradi.

O‘smirlar, o‘spirinlar, qizlar, yosh yigitlar sport bilan shug‘ullanar ekanlar, katta jismoniy va ruhiy yuklanishni boshdan kechiradilar.

Bunday paytlarda yuzaga kelgan qiyinchiliklarni yengib o‘tish irodani tarbiyalash uchun sharoit yaratadi. Pedagog-murabbiylar tomonidan maqsadga qaratilgan va to‘g‘ri boshqarilgan sport mashg‘ulotlari jarayoni qiyinchiliklarni yengib o‘tishga o‘rgatadi, Vatanparvarlik, mehnatsevarlik, insonparvarlik, qat‘iyatlik, do‘stona qo‘llab-quvvatlashni namoyon etishni talab qiladi. Sport va qadriyatlar sog‘lom avlod tarbiyasining muhim omillaridan biridir. O‘zbekiston mustaqil davlat sifatida shakllanishi va uning istiqloq sari dadil borishi ijtimoiy-iqtisodiy, qurilish, raqamli texnologiya, siyosiy, madaniy ma‘rifiy, sog‘liqni saqlash va turizm sohaslarini yanada takomillashtirishni taqozo etadi. Bu yo‘lda sog‘liqni saqlash, fan va innovatsiyalar, madaniyat, texnika, iqtisod, ta‘lim-tarbiya, maktabgacha va maktab, jismoniy tarbiya va sport hamda boshqa sohalarda chuqur islohotlar olib bormoqda. Malumki bu

jarayonlarni hozirgi kun talablari asosida tashkil qilish va boshqarish asosiy maqsad hisoblanadi. Mamlakatimiz aholisining salomatligini mustahkamlab borish, o'quvchi –yoshlar, talabalarning jismoniy va ma'naviy kamolotini oshirish, sog'lom avlod tarbiyasini takomillashtirish masalalari kelajagi buyuk davlat qurishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya va sport xizmati ko'rsatish tashkilotlarida Yurtimizda jismoniy tarbiya va sport, xalq milliy o'yinlari ta'lim tizimidan asosiy ta'lim-tarbiya vositalari sifatida mutahkam o'rin olmoqda. Ta'kidlash joizki, aholinning salomatligini mustahkamlash maqsadida qator tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bunda "Alpomish" va "Barchinoy" maxsus testlarining hayotga tatbiq qilinishi, o'quvchi-yoshlar va talabalarning turli sport musobaqalari, "Umid nihollari", "Barkamol avlod", "Universiada", sport o'yinlari, xalq milliy o'yinlari festivallari hamda aholi istiqomat joylari, mehnat jamoalarida spartakiadalar, Vazirlar, viloyat, tuman prokurorlari, DXX rayisi, xokimlari kuboklari va birinchiliklarning muntazam tashkil etilishi e'tiborga molik ishdir. Barcha hududlar va markaziy shaharlarda yirik sport inshootlari qad ko'tarmoqda, yangidan barpo etilgan sport maktablari, litseylar, professional ta'lim texnikumlari tashkil qilinmoqda. Sport jamoalarining turlari va sonlari tobora oshmoqda. Bunda ommaviy sog'lomlashtiruvchi va sport mahoratlarini oshiruvchi tadbirlarni maqsadli tashkil qilish mutaxassislar, jamoat idoralari va homiylardan katta tashkilotchilik, etibor talab etadi. O'zbekiston sportchilariga xalqaro maydonlar eshigi keng ochildi. Sportchimiz O'zbekiston chempionatida g'olib chiqsa, to'g'ridan-to'g'ri jahon chempionatiga, 2-o'rin sohiblari esa Osiyo chempionati bahslariga chiqishmoqda. Vatan, g'urur, millat obro'si, bayroqning baland hilpirashi hamda madhiyamiz baralla yangrashi, ota-ona duosi, el-yurt mehri, ustozlar ishonchi-aynan mana shu muqaddas tuyg'ularni istiqolol tufayli teranroq his qilmoqdamiz. Aynan mana shu tuyg'ular sportchiga ko'pincha kuch beradi, uni qudratliroq qiladi. Mamlakatimizda sport sohasiga berilayotgan e'tibor davlat siyosati darajasiga ko'tarilgani bunday muvaffaqiyatlarning hamda qurayotgan demokratik jamiyatimizga munosib jismoniy va ma'naviy sog'lom, hech kimdan kam bo'lmagan komil avlodni tarbiyalashning muhim omili bo'lib xizmat qilmoqda. Sportga rahbarlik qilish davlat darajasida amalga oshiriladi. U asosan ikki qismdan bazaviy va maxsus xizmat qismlaridan ibora bo'lib, bular uning samaradorlik ishlashini ta'minlaydi.

1. Bazaviy qismga sport musobaqalari kiradi.

2. Maxsus xizmat qismiga - sport mashqi. Sportchilarni saralash, tayyorlash hakamlik va boshqalardan iborat.

Sport musobaqasi maqsadni belgilaydi va maxsus xizmatlarni yaxlit faoliyatga birlashtiradi. Sportning funksional tuzilishi ana shunga asoslanadi va quyidagilardan iborat:

- Sport musobaqalari

- Sport musobaqalarini takomillashtirish (musobaqalarning qoidalari, nizomi, taqvimi, hakamlar, tashkilotchilar va h.k.)

- Sport mashqi

- Sportchilarni tanlash va o'rinbosarlar tayyorlash

- Ilmiy-uslubiy ta'minot va h.k

Hozirgi zamon sporti insonni nafaqat katta jismoniy kuch sohibi, shu bilan birga mo'jizakor ma'naviy siymo ekanligini ham namoyon etmoqda. Insonning jismoniy kamoloti, ma'naviyati yetukligi, aqliy, ruhiy yuksakligi sport bilan bog'liq jarayon hisoblanadi.

Sportchilarni ma'naviy, ilmiy, ahloqiy, estetik jihatdan tarbiyalashda jismoniy tarbiya va sport murabbiylarining, ota-onalarning, jamoa raxbarlarining o'rni kattadir. Agar jismoniy tarbiya va sport tashkilotlarida maqsadga qaratilgan tarbiyaviy ishlar muntazam olib borilsa, unda jismoniy tarbiya va sport faoliyatida, ishtirok etish yoshlarni ijtimoiy ishlarga hamda ijtimoiy foydali mehnatga jalb etishga ko'maklashadi.

Sport bilan shug'ullanishni dars va mehnat bilan birga qo'shib olib borish qiyin. Shu bois uyushganlik, intizomlilikni tarbiyalash, qat'iy tartibga o'rgatish sportchilar bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarda muhim o'rin tutadi. Bunda albatta ustoz-murabbiylarning o'rni bo'lakdir. Sportchilar bilan tarbiyaviy ishlar olib borayotganda sport faoliyati hamda jamiyatning, uning madaniyatini, kishilarning sog'lom-turmush tarzini takomillashtirish vazifalari bilan aloqadorligini tushuntirishga muhim o'rin ajratilishi lozim.

Sport bilan shug'ullanish ijtimoiy maqsadga egadir, jumladan, ular:

- unumli mehnatga va Vatanni himoya qilishga tayyorlik;

- jismoniy, irodaviy hamda ahlokiy fazilatlarini har tomonlama rivojlantirish;

- jismoniy tarbiya va sport uchun to'laqonli bo'sh vaqtni tashkil qilish;

- jamoa faoliyat malakalarini hosil qilish uchun shart-sharoitni ta'minlashdir.

Shu bilan birga, jismoniy tarbiya va sport sohasida aholi sog'lig'ini mustahkamlashga ko'maklashadigan aniq dasturlarni amaliyotga

joriy etish, yoshlarni sportga keng jalb qilish va ular orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish, sport turlari bo'yicha yuqori natijalarni ta'minlaydigan mahoratli sportchilar bilan milliy terma jamoalarni shakllantirish va murabbiylar uchun qo'shimcha shart-sharoitlar yaratish zarurati mavjud.

Tadqiqod ishimizdan kelib chiqib quyidagilarni tavsiya etamiz:

- yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish, va ularni jismoniy tarbiya va sportga ixtisoslashgan sport maktablariga jalb etish,

- hududiy ko'p tarmoqli tibbiyot markazlarida sport tibbiyoti (tramatolog, dermatolog, sport psixologi v.blar) bo'limlarini tashkil etish;

- sportchilarining o'quv-mashg'ulot yig'inlarini tashkil etish va ularga tashkiliy-uslubiy yordam ko'rsatish;

- moddiy-texnik bazasini mustahkamlash;
- Respublika va xalqaro musobaqalarda muvaffaqiyatli ishtirok etishlarini ta'minlash;
- erishilgan natijalarni chuqur tahlil qilish va tizimli monitoring ishlarini olib borish;

Xulosa o'rnida shuni aytib o'tish kerakki, mamlakatimizning barcha hududlarida sportning inson va oila hayotidagi muhim ahamiyati, uning jismoniy va ma'naviy sog'lomlikning asosi ekanini targ'ib-tashviq qilish, hayotga katta umid bilan kirib kelayotgan yoshlarni zararli odatlardan asrash, ularga o'z qobiliyat va iste'dodlarini ro'yobga chiqarishlari uchun shart-sharoitlar yaratish, ular orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish hamda maqsadli tayyorlash tizimini takomillashtirish borasida muhim va dolzarb vazifalar turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi Qonuni 2015 yil 4 sentabr, O'RQ-394-son.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent “O'zbekiston” NMIU, 2017. – 48 b.
3. Nurmuhammedov K.I. Jismoniy tarbiya va sportning ijtimoiy-iqtisodiy muammolari, Toshkent , 1991 yil.

REZYUME. Jismoniy tarbiya va sport, qadriyatlar sog'lom avlod tarbiyasining muhim omillaridan biridir. Mamlakatimiz sportchilarining g'alabalari o'sib kelayotgan farzandlarimiz qalbida o'z xalqi, yurti bilan faxrlanish tuyg'ularini uyg'otmoqda. Ushbu maqolada yoshlarni manaviy-axloqiy tarbiyalashga qaratilgan ma'lumotlar bilan boyitilgan.

РЕЗИЮМЕ. Физическая культура и спорт, ценности считаются одним из важнейших факторов воспитания здорового поколения. Победы спортсменов нашей страны пробуждают в сердцах наших детей чувство гордости за свой народ и родину. В этой статье содержится информация, направленная на духовно-нравственное воспитание молодежи.

SUMMARY. Physical culture and sports, values are considered one of the important factors in raising a healthy generation. The victories of the athletes of our country awaken in the hearts of our children, a sense of pride in their people and homeland. This article contains information aimed at the spiritual and moral education of young people.

UDK: 404.3-44/46

CHET TILLARNI YANGI USULLARDA O'RGATISHNING ASOSIY VAZIFALARI

R.K.Dauletbayeva – o'qituvchi
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so'zlar: grammatik, pedagogik texnologiya, so'zlar, birliklar, tarjima, dars jarayoni, qiyosiy o'rganish, xorijiy til.

Ключевые слова: грамматика, педагогическая технология, слова, единицы, перевод, ход урока, сравнительное исследование, иностранный язык.

Key words: grammar, pedagogical technology, words, units, translation, lesson progress, comparative research, foreign language.

Chet tillarni, umuman ona tilidan boshqa tillarni qiyosiy turda o'rganish ahamiyatining

o'sishiga bog'liq ularni chuqurroq tadqiq qilish zarurligi kelib chiqadi. Sababi har qanday xorijiy

til ona tili asosida o'zlashtiriladi. Ona tili ham xorijiy tillardan grammatik o'zgarishlar, turli vositalar yordamida berilishi milliy maktab o'quvchilariga sezilarli darajada qiyinchiliklar tug'diradi.

Buning sababi o'quvchilar o'z ona tilidagi grammatik shakllarga qaraganda butunlay boshqacha grammatik shakllarga duch keladi. Bunday sharoit hozirgi davrda har xil tizimdagi tillarni qiyosiy-tipologik tomondan o'rganish, tadqiq qilish muammolarini keltirib chiqaradi va tilshunos olimlar orasida keng qiziqish orttirishiga olib kelmoqda.

Har xil tizimdagi tillarni qiyosiy usulda o'rganishning keng tarqalishi prof. R.Yu.Barsuk nomi bilan bog'liq. Keyingi o'n yilliklar ichida biz til qurilishidagi o'xshash va o'zgachaliklarni, yana shu yoki boshqa tarmoqdagi evolyuciyaviy jarayonlar haqidagi savollar bilan ko'p uchrashamiz. Bunday qolipdagi tillarni qiyoslash umumiy tilshunoslik uchun katta xizmat ko'rsatmoqda [1].

Tillarni qiyosiy o'rganishning ahamiyati to'g'risida olimlar o'z fikrlarini bildirganlar. Shularning ichida akademik L.V.Sherbada uchraydi. U «Qiyosiylik asosidagi bir tilning ikkinchi bir til bilan zichlanish, har xil tillardagi bir fikrni yoki g'oyani har xil turda aytishning o'zi odamning fikri (g'oya)ning bilinar-bilinmas o'ziga xosligiga ixlos tug'diradi» - deb yozgan edi [2].

Tillarni tipologik qiyosiy turda o'rganishga va tadqiq qilishiga: A.A.Azirov, Dj.Buranov, I.M.Groxova, N.A.Fillipova, A.L.Zelenkiy, P.F.Monaxov, K.Qazoqbaev, N.A.Urumbaev, V.G.Gak, N.K.Turniyazov, A.U.Umarov va A.Djoldoshbekovlar kabi tadqiqotchilar va boshqa bir qancha olimlarimiz katta hissa qo'shdilar.

Tillarni tenglashtirish-qiyoslash asosida tadqiq qilishga e'tibor qaratib, bu haqida taniqli rus tilshunos olimi V.I.Yarceva bunday yozadi: «Tadqiq qilinayotgan qo'llanmani bilishida qiyoslash hamma vaqt amalda ishlatilishi, hattoki o'z maqsadi qilib qandayda bir tilni o'zidan tashqarida bo'lgan tizim qatorida ko'rsatuvchi tadqiqotlarda ham, masalan shakl va mazmuni qiyoslash ham mumkin» [3].

Shuning uchun qiyoslash til qurilishini tadqiq qilishning (o'rganishning) universal usuli deb hisoblash bo'ladi. Bu chindan ham aniq va to'g'ri keladigan dalil, sababi qiyosiy usul faqat nazariy emas, amaliyot tomonidan ham ahamiyatli hisoblanadi. Uslubchilar va tarjimonlar uchun amaliy foydasi katta. Bu tadqiqotning materiallari ikki tildagi lug'otlarda so'zlarning grammatik xarakteristikasining rivojida katta hissa qo'shadi,

va ilmiy va amaliy asarlarning mualliflariga ham qo'llanishiga imkoniyat yaratib beradi. Keyingi davrlarda har xil tizimdagi tillarni tipologik-qiyosiy o'rganish tarmog'ida ancha ko'p ilmiy ishlar yaratildi.

Rus tilshunosi akademik V.V.Vinogradov ham tillarni qiyosiy tipologik o'rganishning zarurligini aytib o'tgan. Bu tug'risida u bunday yozadi: «Qardosh tillarni tarixiy qiyoslash asosida o'rganish bilan birga, har xil qiyosiy turda o'rganishga bo'ladi va ularni shunday o'rganish kerak» [4].

Demak, hozirgi davrda tillarni tipologik-qiyosiy asosda o'rganish tilshunoslikning eng ahamiyatli tarmoqlaridan biriga aylandi. Uning tadqiqot ob'ekti faqat lingvistik tipologiya emas, tilning umumiy tuzilishi nazarda tutiladi. Qiyosiy tadqiqot va amaliy tomondan tadqiq qilishda ishlatilishi mumkin, sababi u akademik L.V.Sherbaning fikriga ko'ra: «Ona tilining xususiyatligi eng birinchi nozik tomonlariga nazar tashlashga majburlaydi» [2].

Bundan tashqari, tillarni qiyosiy-tipologik tadqiq qilish tarjimonlik nazariy va amaliyotda o'ziga xos xususiyatiga ega, shu tufayli tipologik-qiyosiy o'rganish, amaliyotda, tarjima tilda yo'q grammatik elementlarni topib tushuntirishda katta imkoniyat tug'diradi.

Shunday qilib tillarni qiyosiy usul bilan o'rganish tillar tipologiyasi tarmog'ida ishlatiladi. Qiyosiy tizimli turda qo'llanishning lingvistik o'rganishdagi asosiy shakllari shulardan iborat.

Shuningdek, hozirgi vaqtda umuman til bilimi tarmog'ida belgisi o'ringa ega bo'lgan, o'zining o'rganish ob'ekti hamda tadqiqot usullari bo'lgan, har xil tizimdagi tillarning grammatik tuzilishini qiyosiy o'rganish usuli yuqori darajada rivojlanmoqda.

Har xil tizimdagi tillarni qiyosiy tipologik o'rganish usuli va maqsadlari har xil tushuntiriladi.

Masalan, qoraqalpoq va nemis tillarining qiyosiy tipologiyasini o'rganish til ilmini rivojlantirishda faqatgina usul bo'lib qalmay, u shuning bilan birga milliy maktablarda nemis tilini o'qitish amaliyotida, shu fanni o'qitish uslublarini rivojlantirishda, tarjima ishlarini etishtirishda bu tillarni tipologik-qiyosiy asosida ta'kidlab o'tish lozim. Bu usul ya'ni qiyosiy-tipologik usul bilan bog'liq bo'lgan bir qancha muammolarning echilmaganligiga qaramasdan, har bir yangi nazariy ishlar paydo bo'lishi bilan birga uzluksiz rivojlanmoqda.

Yana shular asosida bunday savol kelib chiqadi; ta'riflab tushuntirish, qiyosiy tarixiy va tipologik til ilmi bor vaqtda tenglashtirish,

qiyoslashni qaysisiga munosib ekanligini ko'ramiz. Shuni aytish kerakki bunday qiyoslashlar bo'yicha ishlar, asosan tillarning tipologik tadqiqotlariga kiradi. Qiyosiy usul - bu o'rganilayotgan tillardagi umumiy va ichki o'ziga xosliklarini aniqlashda ishlatiladigan ilmiy-tadqiqot usullarining, ularning o'zaro munosabati natijalarining yig'indisi bo'lib topiladi.

Hozirgi vaqtda qoraqalpoq va nemis tillarini qiyosiy turda o'rganishning ahamiyatligiga qaramay, bu muammo hali to'liq echilmagan: bu tarmoq bo'yicha ma'lumot bor, lekin etarli emas. Ulardan, E.Kunnazarov «Sopostavitelnyy analiz sochetaemosti perexodnix glagolov nemeckogo i karkalpaxskogo yazikov» Nukus 1980, A.Kurbanbaev «Sopostavitelnaya grammatika nemeckogo i karakalpaxskogo yazikov» Nukus 1989, va boshqalar tadqiq qilishgan.

Qoraqalpoq va nemis tillarini qiyosiy o'rganish tillarning genetik kelib chiqishi bo'yicha turli tillar guruhiga tegishli. Bunda nemis tili flektiv tillar guruhiga kirsa, qoraqalpoq tili agglutinativ tillar guruhiga kiradi. Baribir ulardagi grammatik jarayonlar orasida o'xshashliklar, mos kelishiklar, o'ziga xoslik va o'zgachaliklar ham yo'q emas. Sababi, bu asosda tillarni qiyosiy turda tadqiq qilish tilning ayrim grammatik kategoriyalarining rivojlanishi va moslashuv jarayonini tuzishda, oliy ta'limga va maktab o'quvchilariga atalgan grammatikalarni tuzishda, nazariy va amaliy tomonidan katta ahamiyatga ega qo'llanma bo'lib topiladi. Shunday qilib yuqorida aytib o'tkanimizdek, tillarni qiyosiy-tarixiy usul bilan tadqiq qilish, o'zagi bir qardosh tillarnigina emas, balki kelib chiqishi bo'yicha har xil tizimdagi tillarni o'rganishda va tekshirishda ishlatiladi.

Demak, bu avvalroq keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib, tillarni solishtirish yo'li bilan o'rgatish va o'rganish bilan bog'liq mashqlardan biridir. Bunga hech qanday asos yo'q va o'rta ta'lim muassasalarida dars jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarning oldini olish maqsadida o'qituvchilar oldiga qo'yilayotgan bir qator masalalarni aytib o'tishimiz mumkin. Masalan, barchamizga ma'lumki, ta'limning butun jarayonida yangi pedagogik texnologiyadan foydalanish jadal rivojlanmoqda, chunki ta'lim mavzusi ko'p tarmoqli mavzu bo'lib, uning natijasi, albatta, xizmat ko'rsatishning takomillashuviga bog'liq. O'qituvchilar va talabalar. Bunda, ko'rinib turganidek, ikkita narsa bog'langan: birinchisidan o'rgatish va ikkinchisidan o'rganish.

Bu ikki narsa chambarchas bog'liq. Binobarin, o'qituvchining bo'yniga katta mas'uliyat yuklanadi va u o'rgatish, o'rgatish, tarbiyalash, bilim berishdir. Yana bir narsani aytib o'tish joizki, chet tilini o'qitishdan maqsad ham o'zgardi. Hozirda o'qish va tarjima qilish, o'qish va tushunish yetarli emas. Bugungi jamiyat o'z fikrini erkin ifoda eta oladigan, chet tilida muloqot qila oladigan, dunyoga bemalol chiqa oladigan kadrlarni talab qilmoqda. Demak, yangi pedagogik texnologiya talabi shundan iboratki, darsni takomillashtirishda eng muhimi o'quvchilarning darsga bo'lgan ehtiyoji va qiziqishini uyg'otishdir. O'quvchilarda qiziqish va ishtiyoqni uyg'otish o'qituvchidan chuqur bilim, madaniyat va tajribani talab qiladi. Yangi davr o'qituvchisi ham yangi jihozlar bilan jihozlanishi kerak. Quyidagi xizmat turlaridan foydalanish o'quvchilarda rag'batlantirish, ya'ni qiziqish uyg'otishda katta yordam beradi: Masalan,

- *qo'shiq aytish;*
- *ovoz chiqarib o'qish;*
- *muammo va rasmlarni muhokama qilish;*
- *erkin suhbat, erkin hikoya qilish;*
- *jismoniy faoliyat va mashg'ulotlar;*
- *krossvordlar yechish;*
- *xat yozish;*
- *sayohatni tashkillashtirish;*
- *videofilmlardan parchalar ko'rsatish;*
- *chizmachilik;*
- *savol berish va savolga javob topish;*
- *mimik harakatlar bilan tushunish* [5] va

boshqa shunga o'xshash xizmatlardan foydalansak foydali bo'ladi. Bundan kelib chiqadiki, biz o'quvchiga material tayyorlashdan oldin, avvalo, unda intilish va harakatni uyg'otishimiz kerak, degan xulosaga kelamiz. Keyin u darsda muvaffaqiyatsiz bo'lgan narsalarni izlashga va o'rganishga odatlanib qoladi va topgani uning xotirasida mustahkam qoladi. O'qituvchi darsni motivatsiyaga e'tibor beradigan tarzda o'tkazsa, ish biroz yengillashadi va natija har qachongidan ham yaxshi bo'ladi.

Bundan kelib chiqadiki, biz o'quvchiga material tayyorlashdan oldin, avvalo, unda intilish va harakatni uyg'otishimiz kerak, degan xulosaga kelamiz. Keyin u darsda muvaffaqiyatsiz bo'lgan narsalarni izlashga va o'rganishga odatlanib qoladi va topgani uning xotirasida mustahkam qoladi. O'qituvchi darsni motivatsiyaga e'tibor beradigan tarzda o'tkazsa, ish biroz yengillashadi va natija har qachongidan ham yaxshi bo'ladi.

Dars jarayonida eng dolzarb "Intellektual kuch" metodi qo'llaniladi, ya'ni fikr-mulohazalar va takliflar to'plash asosida ma'lum mavzuni o'rganish nazarda tutiladi. Bu usul yangi mavzuni

tushuntirmasdan oldin qo‘llaniladi. Masalan, dars davomida “O‘zbekiston” atamasi bo‘yicha yangi mavzuni o‘tadigan bo‘lsak, u holda mavzuni doskaga yozamiz va har bir o‘quvchi bu mavzu bo‘yicha qanday tushunchaga ega ekanligini aytib berishi kerak. O‘qituvchining o‘sha vaqtda bildirgan fikrlari to‘planib, bir matnga jamlanadi. Bundan tashqari, ushbu mavzuni mustahkamlash maqsadida o‘quvchilar 2 yoki 3 guruhga bo‘linadi. Har bir bo‘lingan guruhga “O‘zbekiston” nomi ostida yangi mavzu ajratiladi: O‘quvchilarni guruhlariga bo‘lishdan maqsad 1-guruh uchun “O‘zbekiston” tabiati, 2-guruh uchun “O‘zbekiston” geografik joylashuvining boyligi. 3-guruhga kelsak, “O‘zbekiston” quruqlik fronti va qo‘shni davlatlar haqida o‘z talqinlarini yozadilar. Shuning uchun har bir guruhdan bittadan tayyorlangan o‘quvchi guruhga berilgan mavzu bo‘yicha taqdimot qiladi. Talaba shu taqdimot asosida tayyorlangan ishni boshqa guruhlariga tushuntiradi va ular tomonidan berilgan savol-javoblarga javob beradi. Dars davomida o‘quvchilarga mavzuni mustahkamlash uchun qo‘shimcha mashqlar, masalan, “O‘zbekiston” mavzusi bo‘yicha savol-javob o‘yini yoki “Bilaman, bilmoqchiman” jadvalini to‘ldirish mumkin. Bu vaqtda o‘quvchilar o‘ylaydi, izlaydi, o‘rganganlarini, nimani o‘rganishni xohlayotganini, tajribadan bilganlarini qog‘ozga tushiradi. Bunda o‘quvchilarning oldingi mavzulardagi so‘zlarga kirishi mumkin bo‘ladi, chunki o‘quvchi jadvalni to‘ldirish uchun o‘zi bilgan barcha so‘z boyligini eslab qolishga

harakat qiladi. Bundan tashqari darsni o‘tishda "istifundan" (topilgan); blits asosi? va boshqa yangi o‘yinlar va tugmalardan boy bo‘lishingiz mumkin. Dars yakunida esa barcha fikr-mulohazalar, takliflar to‘planib, so‘ngra o‘quvchilarga o‘qiladi, shuning uchun bu usullar o‘quvchilarni bir joyga to‘plash va to‘plashda yordam beradi, deb o‘ylaymiz. Shuningdek, o‘quvchilarga o‘qitiladigan yangi mavzu bo‘yicha uy vazifasi sifatida sof so‘zlardan foydalanilsa, topshiriq sifatida “O‘zbekiston” mavzusida kichik hikoya yozish mumkin. Bunda, albatta, yozma ishning mazmuni, so‘zlarning joylashishi va birliklarning to‘g‘riligi hisobga olinsa, grammatik nuqtai nazardan tahlil qilinsa, har bir tayyorlangan o‘quvchiga ball qo‘yiladi va bilimi baholanadi. Shuning uchun dars jarayonida har bir o‘qituvchi sinfga yoki darsga kirishdan oldin tayyor jihozlar bilan kelishi kerak. O‘quvchilarni darsga qiziqtirishning yangi yo‘llarini topishga yo‘naltirilsa, ularning darsga, mavzuga bo‘lgan qiziqishi ortishi shubhasiz.

Bunda, albatta, yozma ishning mazmuni, so‘zlarning joylashishi va birliklarning to‘g‘riligi hisobga olinsa, grammatik nuqtai nazardan tahlil qilinsa, har bir tayyorlangan o‘quvchiga ball qo‘yiladi va bilimi baholanadi. O‘qituvchi chet tili fanini va yangi tajriba asosida ishlab chiqilgan o‘qitish usullarini o‘zlashtirib, tajribadan tez-tez oshib ketsagina, o‘z oldiga qo‘ygan vazifani bajargan bo‘ladi. Har bir o‘qituvchining o‘z yo‘li, o‘z uslubi va o‘z yutuqlari bor [6].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. R.Yu.Barsuk. Milliy maktabda chet tillarini o‘qitishning asosiy muammolari. Dok. dissertatsiya Boku, ko‘ch. 535-536.
2. L.V.Shcherba. Tanlangan asarlar rus tilida. Leningrad. 1957, ko‘ch. 54.
3. V.I.Yartseva. Sintaksis sohasida qiyosiy-tipologik tadqiqotlar. - L., 1973, b. 190.
4. V.V.Vinogradov. Sovet tilining rivojlanishi. Shaxsiy ijtimoiy fanlar sessiyasi. SSSR. - M. 1951. ko‘ch. 41.
5. V.V.Nikolaev. Pedtexnologiyalar, usullar va didaktik yordam. O‘quv va uslubiy qo‘llanma. 1-qism, 2000 yil.
6. V.V.Guseev. Ta‘lim usullari va tashkiliy shakllari. - M., 1988, 366 b.

REZYUME. Tillarni qiyosiy o‘rganish bu ikki tildagi lug‘otlarda so‘zlarning grammatik xarakteristikasining rivojida katta hissa qo‘shishi aniq, sababi u ilmiy va amaliy asarlarning mualliflariga ham qo‘llanishi uchun imkoniyat to‘liq yaratib beradi. Keyingi davrlarda har xil tizimdagi tillarni tipologik-qiyosiy usulda o‘rganish tarmog‘ida ancha ko‘p ilmiy ishlar yaratilib kelmoqda.

РЕЗИОМЕ. Понятно, что сравнительное изучение языков будет в значительной степени способствовать развитию грамматических характеристик слов в словарях этих двух языков, поскольку в полной мере создаст возможности для использования авторами научных и практических работ. В последние годы создано много научных работ по типологию-сопоставительному методу изучения языков разных систем.

SUMMARY. It is clear that the comparative study of languages will greatly contribute to the development of the grammatical characteristics of words in the dictionaries of these two languages, since it

will fully create an opportunity for the authors of scientific and practical works to use. In recent years, many scientific works have been created on the typological-comparative method of studying languages of different systems.

SOCIALLIQ TARMAQLARDÍN PAYDA BOLÍWÍ HÁM ONÍN TÚRLERI

Dauletmuratov Taxir Piratdinovich – *oqıtıwshı*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: jurnalistika, axborot, ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy kommunikasiya vositalari, internet, video tasvir, audio yozuv, foto tasvir, muloqot vositasi, veb-sayt.

Ключевые слова: журналистика, информация, социальные сети, средства массовой коммуникации, интернет, видеозапись, аудиозапись, фотография, средство общения, веб-сайт.

Key words: journalism, information, social networks, mass communication media, internet, video recording, audio recording, photography, communication tool, website.

Búgingi kúnde zamanagóy gálaba kommunikaciya quralları jedel rawajlanıwı menen jáhán media maydanında óz ornına iye bolıp barmaqta. Usınday gálaba baylanis qurallarınan biri – sociallıq tarmaqlar bolıp esaplanadı. Sociallıq tarmaqlar házirgi zaman civilizaciyasınıń áhmiyetli informaciya deregi bolıp, kúndelikli turmısımızdın ajıralmas bir bólegine aylanıp úlgerdi. Óytkeni, búgingi kúngi esap-sanaqlarğa bola, 2024-jıldın aqırına shekem dúnyada internet paydalanıwshılarınıń sanı 5,5 milliardqa jetken, dep xabar beredi SNS (Social Networking Service – Sociallıq tarmaq xızmeti) málimleme agentligi [1]. Yaǵnıy, dúnya xalqınıń 68 % sociallıq tarmaqlardan paydalanadı.

XX ásir aqırı hám XXI ásirdeń baslarında internetke kiriwshilerdeń kópshilik bólegi, tiykarınan, chatlardan paydalanıp, jámiyetlik áhmiyetke iye bolmaǵan turmıshlıq gáp-sózler menen internette otırar edi. Bul chatlar búgingi kúнге kelip, keń imkaniyatlardı iye bolǵan arnawlı saytlar hám sociallıq tarmaqlardı aylandı. Biz sociallıq tarmaqlardı hár kúni keminde eki-úsh saat waqıt sarplaymız: jumısımız barısındaǵı maǵlıwmatlardı almasamız, jazıwlar basıp shıǵaramız, fotosúwretler almasamız, doslarımızdın xabarlarına múnásibet bildiremiz, videokórnisler, audio jazıwlar jiberiw imkaniyatına iyemiz. Bulardan tısqari, doslar arttırıw, bir pikirge iye bolǵanlar ushın túrli toparlarǵa aǵza bolıw sıyaqlı qolaylıqlar da bar. Qullası, internet hám sociallıq tarmaqlar jámiyettegi hár bir tarawdın, mákeme hám shólkemlerdeń iskerliginde eń áhmiyetli qural sıpatında xızmet etpekte.

Sol sebepli de sońǵı jılları sociallıq tarmaqlar puqaralıq jámiyetdeń dástúriy formaların tek gána ózgerтип qoymastan, al jaqın keleshektegi jańasha kórinisin ózinde kórsetpekte. Negizinde

sociallıq tarmaqlardıń tiykarǵı wazıypası dáslep shólkemlestirilgen waqıtlarda adamlarǵa uzaqtaǵı tanısı menen baylanısw, maǵlıwmat almasıw hám olar arasında óz ara onlayn sóylesiwde jolǵa qoyıw edi. Biraq, búgin olardıń funkciyaları barǵan sayın keńeyip barmaqta.

Tariyxqa názer taslasaq, dáslepki sociallıq tarmaqlardıń payda bolıwı internetteń oylap tabılıwı menen tıǵız baylanısh ekenligin kóremiz. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, «Sociallıq tarmaq» atamasın 1954-jılı Angliyadaǵı «Manchester» mektebi oqıtıwshısı Djeyms Barnson [2] tárepinen adamlar menen baylanis ornatiw quralı sıpatında engizilgen. Al, kompyuter texnologiyaları usılındaǵı birinshi sociallıq tarmaq bolsa, 1971-jılı AQSH húkimeti tárepinen islep shıǵılǵan. Pútkil dúnyadaǵı internetteń tiykarın quraǵan birinshi kompyuterler arasındaǵı tarmaq ARPA Net (Advanced Research Projects Agency Network) bolıp, áskerler tárepinen paydalanılǵan elektron pochta texnologiyası edi. Bul haqqında «Jurnalistika hám gálaba kommunikaciya tiykarları» kitabınıń avtorları «1971-jılı elektron pochta jóneltpelelerin ámelge asırıw ushın arnalǵan birinshi programma jaratıldı» [3.196] - dep kórsetedi. Keyin, 1988-jılı fin studentı Yarko Oykarinen anıq waqıtta baylanısw imkaniyatın jaratqan «IRC» texnologiyasın (Internet Relay Chat – Uzatılatuǵın internet-sóylesiw) oylap tapqan. 1991-jılı bolsa, inglis alımı Tim Berners-Li sebepli gálabalasqan Internet oylap tabılıwı áhmiyetli waqıya boldı. Al, 1995-jılı Rendi Konrad Classmates.com – zamanagóy tárizdegi birinshi sociallıq tarmaqtı jarattı. Koncepciya júdá úlken talapqa aylandı hám sol jılı Internettegi sociallıq tarmaqlardıń jedel rawajlanıwı baslanadı [4]. Búgingi kúnde bul tarmaq elege shekem dúnyadaǵı eń belgili tarmaqlardan biri bolıp, 50 millionnan aslam paydalanıwshıǵa iye. Sociallıq

tarmaqlardıń keń kólemde en jayıwı 2004-jıldan baslap keyingi dáwirge tuwra keledi. Usı jılı AQSHTa dúnyaǵa belgili bolǵan Facebook jámiyetlik tarmaǵına tiykar salındı. Demek, sociallıq tarmaqlar internetke 1995-jılı kirip kelip, 2004-jıldan baslap keskin rawajlanıw basqıshına ótti desek boladı.

Tán alıwımız kerek, internettiń payda bolıwı menen turmısımız, ásirese, kúndelikli mútájliklerimizden baslap, biznes hám menedjment, yuridikalıq, psixologiyalıq, medicinalıq sıyaqlı hám taǵı da basqa xızmetler hátteki, mámleketlik basqarıwı da virtual dúnyaǵa óte basladı. Yaǵnıy, barlıq rawajlanǵan mámleketler qatarı elimizde de internet tarmaǵınan kópshilik adamlar, ásirese, búgingi kúnde kópshilik jaslar sociallıq tarmaqlardan paydalanbaqta.

Al, búgingi kúnde bolsa, Ózbekstan xalqınıń internet xızmetinen paydalanıwshıları sanı 31 mlnnan astı. Bul tuwralı Ózbekstan Respublikası Sanlı texnologiyalar ministri Sherzod Shermatov óz bayanatında málimleme berdi [5].

Sociallıq tarmaqlar – bul internettegi platformalar hám veb-saytlar bolıp, olar arqalı adamlar bir-biri menen baylanıs ornatiw, maǵlıwmatlar almasıw, pikirler bildiriw hám kontent jaratiw imkaniyatına iye boladı.

Búgingi kúnde sociallıq tarmaqlardıń forması, strukturalıq dúzilisi, onıń iskerlik funkciyası, hám wazıypalardı orınlaw xızmetlerinen kelip shıǵıp – mazmunǵa tiykarlanǵan sociallıq tarmaqlar, xabarlasıw hám chatlar, professional tarmaqlar, forumlar hám bloglar dep klassifikaciyalaw múmkin. Bular óz gezeginde ishki bóliniwlerge iye.

1. Mazmunǵa tiykarlanǵan sociallıq tarmaqlar. Bul sociallıq tarmaqlarǵa tómendegishe túrlerdi kirgiziwi múmkin;

1.1. Veb-sayt – Bul paydalanıwshılardıń túrli maǵlıwmatlar yaki xızmetlerdi usınatuǵın bir yamasa birneshe veb-saytlardan ibarat struktura. Veb-saytlar túrli maqsetler ushın jaratıladı. Máselen, informaciya kórsetiw, sawda, oqıtıw, oynılar, interaktiv xızmetler hám basqalar.

1.2. Instagram. Súwretler hám videolar menen kontentti bólisiw ushın platforma.

1.3. YouTube – bul videomateriallar platforması bolıp, onda videobloglar, túsindiriwler hám kewil ashar videolar ushın keń paydalanıladı.

1.4. TikTok. Qısqa videolardı islep shıǵıw hám bólisiw ushın mólsherlengen tarmaq bolıp esaplanadı.

1.5. Pinterest. Súwretler, infografika hám ideyalar menen baylanıslı kontentti saqlaw hám bólisiw tarmaǵı bolıp tabıladı.

2. Xabarlasıw hám chatlar. Buǵan sociallıq tarmaqlardıń tómendegisi túrlerin kórsetiwimiz múmkin:

2.1. Facebook. Bunda ózińizge unaǵan toparlarǵa aǵza bolıw, postlar jaratiw hám jańalıqlar menen bólisiw imkaniyatın beredi.

2.2. Twitter. Qısqa postlar (tvitler) arqalı xabarlasıw hám mashqalardı dodalaw.

2.3. WhatsApp. Bul sociallıq tarmaq túri xabarlasıw hám toparlarda islew ushın keń tarqalǵan messenjer sanaladı.

2.4. Telegram – messenjer, úlken toparlar hám kanallarda xabarlar tarqatiw ushın qolaylı bolǵan sociallıq tarmaq túri.

2.5. V kontakte (VK). Bunda hár qıylı kontentler menen ortaqlasıwı, xabarlar almasıwı, óz ara qatnasta bolıwı hám basqa tarmaqlar menen baylanısıwı múmkin.

2.6. Odnoklassniki (OK.ru). Baylanıs ornatiw menen birge, sociallıq kontent tarqatiw, marketing hám ǵalaba xabar quralı esaplanadı.

3. Professional tarmaqlar. Professional tarmaqlardı eki túрге bóliwimiz múmkin. Másenen: 3.1. LinkedIn. Bul professional baylanıs, biznes hám jumısqa baylanıslı materiallar ushın arnalǵan.

3.2. Xing: Germaniyada keń tarqalǵan, jumıs hám biznes penen baylanıslı tarmaq.

4. Forumlar hám bloglar. Bunıń tómendegishe túrleri bar.

4.1. Reddit – hár qıylı temalardaǵı toparlar hám pikirlerdi dodalaw ushın qollanıladı.

4.2. Quora – bul sociallıq tarmaq túri tiykarınan soraw-juwaplar platforması bolıp, adamlar óz bilimlerin bólisedi.

4.3. Google Classroom. Google Classroom onlayn tálim platforması bolıp, ol muǵallimler hám oqıwshılar ushın paydalanıwǵa mólsherlengen. Bul tarmaqta muǵallimlerge sabaqlardı shólkemlestiriw, tapsırmalardı tarqatiw, sabaq materialların tarmaq arqalı kóriw hám bahalaw imkaniyatın beredi.

Ózbekstanda sociallıq tarmaqlar hár qıylı auditoriyalar hám maqsetler ushın qollanıladı. Jaslar arasında Instagram, TikTok, YouTube hám Telegram ǵalabalasqan bolsa, jası úlken áwlad hám isbilermenler arasında Facebook, VKontakte, WhatsApp keń tarqalǵan. Álbette, hár bir tarmaqtıń óz auditoriyası hám paydalanıw maqseti bar. Solay etip, sociallıq tarmaqlar internet hám kompyuter texnologiyalarınń júzege keliwi menen birge payda bolıp, kúnnen kúнге rawajlanıp baratırǵanlıǵın kóremiz.

Ulıwmalastırıp aytqanda, búgingi kúnde sociallıq tarmaqlar turmısımızǵa tereń kirip barıp, jámiyettiń hár bir tarawlarındaǵı maǵlıwmatlardı

hám jańalıqlardı tarqatıw baǵdarındaǵı áhmiyetli qural bolıp xızmet etpekte.

Paydalanılǵan adebiyatlar

1. URL: Internet foydalanuvchilari soni 5.5 mlrdga yetadi. <https://protsess.uz/1481> (ko'rilgan sana 29.11.2024)
2. URL: Ijtimoiy tarmoqlarning paydo bo'lishi. <https://imomtermiziy.uz/uz/news/279> (ko'rilgan sana 16.02.2023)
3. Muminov F.A., Bekbawliev D.O hám basqalar. Jurnalistika hám ǵalaba kommunikaciya tiykarlari. Sabaqlıq. – T.: «Yosh avlod matbaa». 2021. –V. – 196.
4. URL: Yoshlarning ijtimoiy tarmoqlar orqali mamlakat imijini oshirishdagi roli. <https://beruniyalimov.uz/archives/705>
5. URL: O'zbekistonda internetdan foydalanuvchilar soni 31 milliondan oshdi. <https://www.gazeta.uz/oz/2022/12/15/internet-users/> (ko'rilgan sana 15.12.2022)

REZYUME. Maqolada axborot asrida ijtimoiy tarmoqlarning paydo bo'lish va shakllanish boshqichlari, uning jamiyat rivojlanishidagi o'rni ham da ahamiyati o'rganilgan. Shuningdek, bugingi kundagi ijtimoiy tarmoqlarning xususiyatlaridan kelip chiqib, ularning klassifikatsiyasi va turlari ko'rsatib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье изучены этапы возникновения и формирования социальных сетей в информационную эпоху, их роль и значение в развитии общества. Также на основе характеристик современных социальных сетей представлена их классификация и виды.

SUMMARY. The article examines the stages of the emergence and formation of social networks in the information age, as well as their role and significance in the development of society. Based on the characteristics of modern social networks, their classification and types are also presented.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЭТНОСПОРТЫ ТҮРЛЕРИН ҒХҚ АРҚАЛЫ СӘЎЛЕЛЕНДИРИЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Чаржаў Елмуратов – еркин излениўши

Ўзбекстан Журналистика ҳәм ǵалаба коммуникациялар университети

Таянч сўзлар: миллий ўйинлар, халқ ўйинлари, этносспорт, федерация, конфедерация, энциклопедия, ошиқ, бабки, ассоциация, қашарман топ, бейсбол, лапта.

Ключевые слова: национальные игры, народные игры, этносспорт, федерация, конфедерация, энциклопедия, асык, бабки, ассоциация, кашарман топ, бейсбол, лапта.

Key words: national games, folk games, ethnosport, federation, confederation, encyclopedia, asyk, babki, association, kasharman top, baseball, lapta.

Бүгинги күнде кең дүнья жәмийетшилигинде дәстүрий спорт илажлары менен халық ойындарын раўажландырыў, соның ишинде, усы жаңа атамадағы заманагөй халық спорт түри есапланған этносспортқа жоқары әхмийет қаратылмақта. Хәр халықтың этникасын, миллий қәдриятлары менен рән-бәрен дәстүрлерин өзинде жәмлеген бул спорт түри хәр қыйлы еллер арасында халықлардың дәстүрлерине хұрмет сезимлерин оятып, мисли халықаралық дослықты жырламақта. Соның менен бирге, усы тийкарда этносспорт туризми де раўажланып атыр.

Әхмийетлиси, этносспорт – халқымызды, әсиресе, өсип қиятырған жас әўладларды

физикалық ҳәм руўхый жақтан саламат, миллий өзликте аңлаў ҳәм оны мақтаныш етиў, соның ишинде, Ўатансүйиўшилиқ руўхында тәрбиялаўда үлкен әхмийетке ийе.

Ҳақыйқатында да, этносспорттың түп-тийкарында хәр бир халықтың келип шығыўы, турмыс шараяты ҳәм исенимлери, миллий үрп-әдетлери менен мәресимлери, сондай-ақ, кеўилашар ойындар менен майдан тамашаларының элементлери жатады.

Келиң дәслең, этносспорт термини, оның түсиниги және дүньяда ҳәм түркий халықлар арасында ǵалаба ен жайыўы ҳаққында қысқаша тоқтап өтемиз.

Этноспорт түсиниги 2010-жылы дәстүрий ойындар хэм жарыс турнирлеринин заманагөй (фольклорлық) формасын классификациялаў ушын россиялы мәденияттаныўшы илимпаз А.Кыласов тәрәпинен илимий айланысқа киргизилген. Этноспорт дегенде (эйемги грек тилиндеги – «ethnos» (халық) хэм «sport» сөзлеринен алынған.) этноспорт теориясында сәўлеленген физикалық жумыстың дәстүрий түрлери, оларды сақлаў хэм раўажландырыў усылларының топламы түсиниледи. [1.41-43.]

Матвеев Д.А. өзиниң “Этноспорт: понятие и дискурс” атлы илимий мийнетинде “Этноспорт” түсиниги миллий спорт түрлериниң синоними ретинде де қолланылады. Сондай-ақ, Этноспорт – бул этникалық жақтан өзине тән белгилерине ийе болған айрықша спорт түри есапланады [2], деп көрсетеди. 2011-жылы россиялы мәденияттаныўшы илимпаз, этноспорт теориясының авторы Алехсей Кыласов тәрәпинен шөлкестирилген Этноспорт хэм ески ойындар Федерациясы (*Федерацию исконных забав и этноспорта Россия*) пүткил дүньядағы дәслепки шөлкестирилген болса [3.112.], буннан соң, 2015-жылы Нежмеддин Билал Эрдоған тәрәпинен Түркия Республикасының пайтахты Станбулда Пүткил жер жүзилик Этноспорт Конфедерациясы шөлкестирилди. [4]

Бул Конфедерация қурамында Россия, Қазақстан, Қырғызстан, Түркия, Әзербайжан Манголия, Венгрия, Грузия, Аргентина, Япония, Мексика, Польша, Қатар, Руминия, Тунис хэм Литва сыяқлы мәмлекетлер қатарында Әзбекстан Республикасы да белсенди ағза болды. [5] Атап айтқанда, 2021-жылы Әзбекстанда Этноспорт ассоциациясы шөлкестирилип, Пүткил жер жүзилик Этноспорт Конфедерациясы менен өз ара бирге ислесиў меморандумына қол қойылды.

Конфедерациясы этноспорт ҳаққында: Әйне пайытта дәстүрий спорт хэм миллий ойындар жаңалықларға айланды хэм ол пүткил

дүнья жәмийетшилиги тәрәпинен қоллап-қуўатланбақта. Миллий халық ойындары ҳаққында хабардарлықты арттырыў инсаниятқа өз тәбиятына тән болған тийкарғы қәдриятларын еслететуғынына гүман жоқ. Улыўма жер жүзилик қәдриятлар шеңберинде дәстүрий миллий спорт ойындары инсаниятқа өзинде бар болған төрт принципти: дәстүр, хұрмет, аўызбиршилик хэм тынышлық тийкарында үлес қосыўды мақсет еткен. [6] дейди.

Усы орында Алексей Кыласовтың мына пикирлерин де келтирип өтиў орынлы деп ойлаймыз: этноспорт – спорттың фольклорлық түри болып табылады. Оның теориясына көре, хәр бир этникалық топар дәстүрий ойындар тийкарында өз этноспортын жаратады. Сонлықтан, бунда миллет атамасын көрсеткен дурыс. [7.41-43.]

Ҳақыйқатында да, хәр бир халықтың усы бағдардағы этникалық өзгешеликтери есапқа алынса, хәр бир миллеттиң этноспорты болады хэм оны хәр бир халық өзинше жарата алады. Мысалы, биз рус этноспорты, түрк этноспорты, қазақ, қырғыз хэм өзбек этноспорты, сондай-ақ, қарақалпақ этноспорты, деп сөз жүритиўимизге, бул бойынша изертлеў жумысларын алып барыўымызға болады.

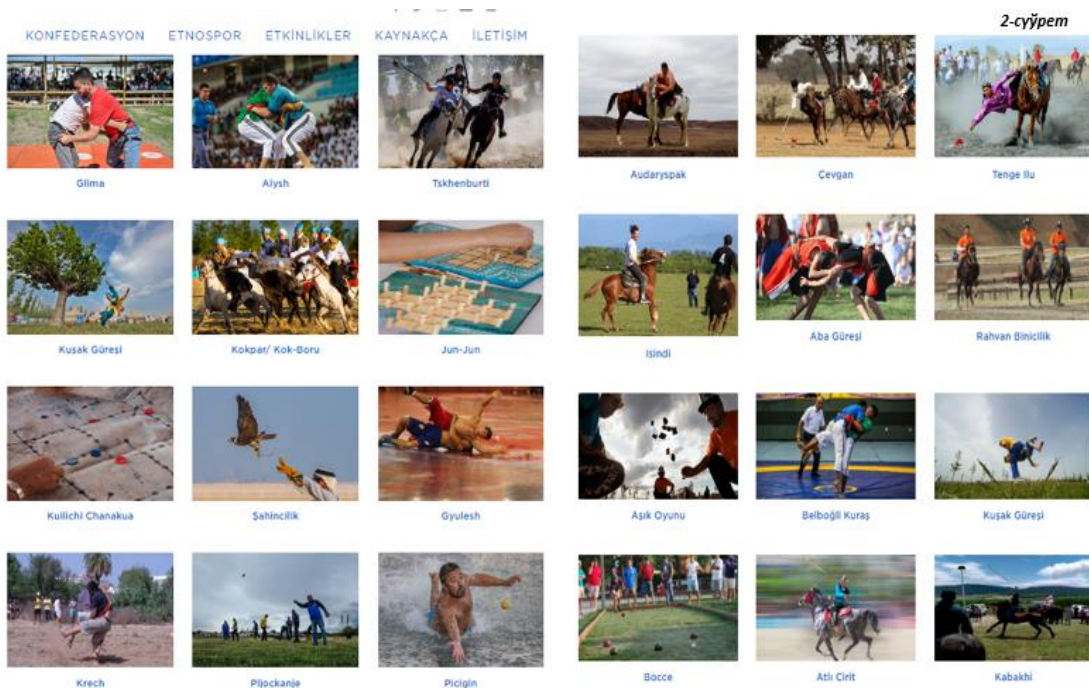
Солай екен, илимий мийнетимиздиң тийкарғы мақсетинен келип шыққан ҳалда биз дәслеп рус хэм түрк этноспорты түрлерин үйренемиз.

Россия Этноспорт хэм ески ойындар Федерациясы (*Федерацию исконных забав и этноспорта Россия*)ның бүгинги күнде миллий ойындар хэм этноспорт илажлары шеңберинде турақлы ғалабаласқан этноспорт түрлерине тоқтап өтсек. Оларға: “[русская стенка](#)», “[русмяч](#)», “[борьба за-вороток](#)», “[перетягивание палки](#)», “[поединок один-на-один](#)», “[рюхи](#)», “[стрельба из лука по бабкам](#)», “[свайка](#)», “[лапта](#)», “[палочный бой](#)», “[русская пляска](#)” хэм “[бабки](#)” ойындары киреди. [8.] (1-сүўрет).

1-сүўрет.

Конфедерация болса, өз электрон веб-сайтында бул бағдарда 40 түрк этноспорты түрин көрсетеди. Онда жекпе-жек миллий гүрестин (glima, alysh, Kuşak Güreşi, Gyulesh, Krech, Aba Güreşi, Belboğli Kuraş, Mas Güreşi, Yağlı Güreş, Pencak Silat, Ristynes, Şalvar Güreşi, Ssireum) 14 түри, атқа, ат спортына байланыслы (Tskhenburti, Kokpar/ Kok-Boru, Audaryspak, Çevgan, Tenge Ilu, Isindi, Rahvan Binicilik, Atlı Cirit, Kabakhi, Marula, Atlı Okçuluk, Pato, Tent Pegging, Yabusame) 14 түри, асық ойыны және басқа да жекпе-жеклик және топарлық ойындар өз сәўлелениўин тапқан. [9.] (2-сүўрет)

2-сүўрет

Рус хэм түрк этноспорты мине, усы тийкаргы спорт түрлеринен ибарат болып, миллий ойындар менен дәстүрий спорт түрлери сақланып, қайта раўажланбақта.

Орта Азиядағы қоңсылас мәмлекетлерди алып қарайтуғын болсақ, Пүткіл жер жүзилик Этноспорт Конфедерациясына ағза мәмлекетлер тәрәпинен 2012-жылдан баслап әмелге асырылып киятырған жойбарларға анализ жүргизиўимизге болады. Бунда сол жылы Қырғызстан хукиметиниң басламасы менен Конфедерациясы менен биргеликте

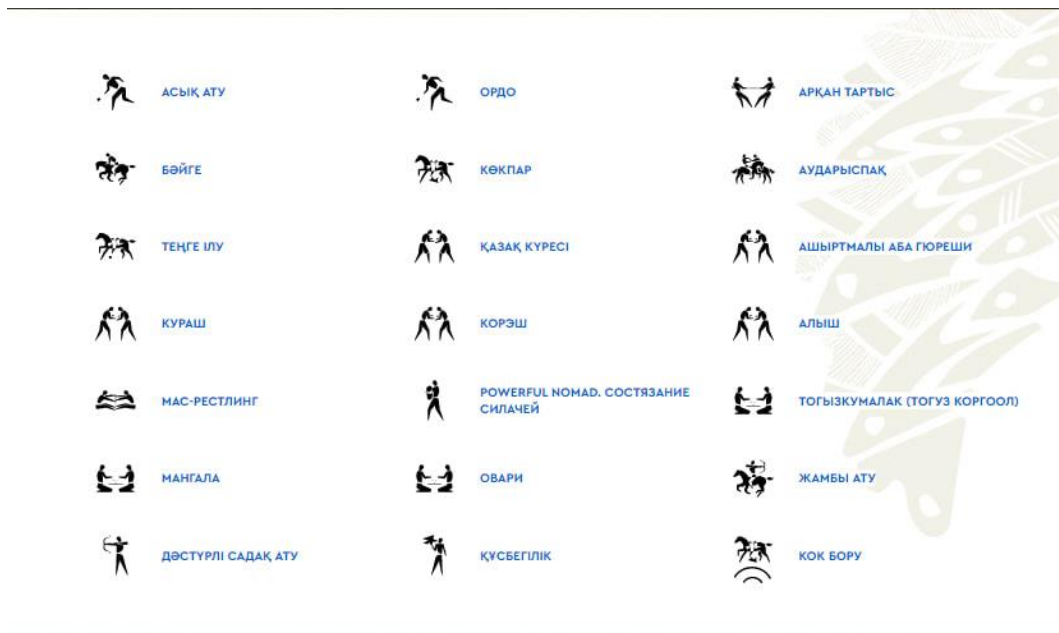
көшпели цивилизация мәдениатын тиклеў хэм сақлаў мақсетинде шөлкемлестирилген Көшпелилер ойындары атамасындағы ири жойбарын және бул ойындардың 2014, 2016 хэм 2018-жылларда әйне Қырғызстанда өткерилгенин атап өтиў орынлы. [10.35.]

Бул мағлыўматларды келтириўимизден мақсет – әйне усы түркий халықлардың этноспорт жойбарларында қоңсылас мәмлекетлердиң этноспорт түрлери өз сәўлелениўин таўып келмекте. Мысалы, Қырғызстан қырғыз этноспорты түрлерине:

“Алыш”, “Алай курош”, “Кыргыз курош” (палўанлар жекпе-жек гүресиниң түрлери), “Аламан байге”, “Кок-бөру”, “Улак тартыш”, “Оодарыш”, “Тыйын энмей”, “Кулатуу”, “Кунан чабыш”, “Ат чабыш” (атқа байланыслы спорт түрлери), “Салбуурун” (аңшылыққа байланыслы) “Аркан тартуу”,

“Ордо” (асык), “тогуз коргоол” (тоғыз кумалак) сыяқлы мийлий ойындарын киргизди. [11.] Дүнья жүзилик Көшпелилер ойындары жойбары 2024-жылы Қазақстан Республикасында шөлкестирилди хэм онда төмендеги сүүреттеги Қазақ этноспортының түрлери өз сәўлелениўин тапты. [12.]

3-сүүрет

Өзбек этноспортына келетуғын болсақ, ол тийкарынан: хәрекетли, интеллектуаллық, әскерий, тахта, шопан хэм аң ойындары дүркиниңдеги 6 бағдарды өз ишине қамтып алады. Олардан этносспорт түрлерине болса: миллий гүрес түрлери, Әмир Темур шахматы, оқ жайдан оқ атыў, ат спорты, жыртқыш куслар менен аң аўлаў, баҳадыр (күшли)лер хэм дәрўаз ойындары киргизилди. [13.133]

Усы жерде, орынлы сораў туўылады. Хош қарақалпақ этноспорты дизимине қайсы халық ямаса миллий ойындар киреди? Тилекке қарсы, Өзбекстанда Этноспорт ассоциациясының шөлкестирилгенине дерлик 4 жыл толған болса да, бул мәселе еле изертленбеген хэм бул ҳаққында ҒХҚларда сәўлеленген мағлыўматлар ушыраспайды. Жергиликли тараўлық мәкеме-шөлкестирлерде де бул мәселе бойынша мағлыўматлар яки изертлеўлер жок.

Жоқарыдағы рус, түрк, қырғыз, қазақ хэм өзбек этноспорты түрлерине киши анализ жүргизетуғын болсақ, рус этноспорты дизиминдеги қазық қағыў (*свайка*), таяқ пенен урысыў (*палочный бой*), таяқ тартысыў (*перетягивание палки*), оқ жайдан оқ атыў

(*стрельба из лука по бабкам*) хэм жекпе-жек урысыў (*поединок один-на-один*) сыяқлы ойындардың элементлери яки толық түри көплеген түркий халықларда, соның ишинде қарақалпақ халқының миллий ойындарын да да ушырасады.

Ал, дизимдеги “лапта” ойыны болса, қарақалпақ халқының көп әсирлик тарийхқа ийе болған “қашарман топ” ойынына жүдә уқсас. Қашарман топ ойынына айырым хәрекетлери менен мазмуны жақын уқсайтуғын ойындар Англияда “крикет”, АҚШта “бейсбол”, Финляндияда “песа палло”, Руминияда “ойна” деп аталады хэм жаслар арасында үлкен қызығыўшылық пенен ойналады. Бүгинги күни АҚШта және раўажланған бир қатар мәмлекетлерде кеңнен тарқалған “бейсбол” ойынының тийкары усы қарақалпақ миллий ойыны қашарман топтан келип шыққан, деген жуўмаққа келиўге толық тийкар бар. [14.3] Ал, “бабки” ойынына келетуғын болсақ академик М.Нурмухаммедов оны қарақалпақлардың ең белгили хэм сүйикли ойыны асық ойынының аналогии екенин атап өтеди. [15. 54-60] Бул ойын әйне пайытта түрк, қырғыз, қазақ хэм басқа да

түркий халықтардың этносспорт түрине киргизилген.

Түрк этносспортындағы ойындар да жүдэ уқсас. Жекпе-жек гүрестің бир неше түрлери хэм ат спорты ойындары дүркиниңдеги дерлик барлық ойындардың элементлери қарақалпақ миллий ойындарында ушырасады. Мысалы, “көкпар” яки “ылақ ойыны” (*Kokpar/ Kok-Boru*,) түркий халықтардың көпшилигинде ушырасады хэм тийкарғы аңшылық хэм жаўынгерлик ойындарынан есапланады.

Қырғыз, қазақ хэм өзбек этносспортларында тәбийғый түрде уқсаслық бар. Мысалы, қырғыз этносспорты дизиминдеги “тоғуз коргоол” (тоғыз кумалақ) ойынын алып қарайық. 1860-жылларда бизің үлкемизге саяхат еткен дүньяға белгили Венгрия шығыстаныўшысы Херман Вамбери (1832-1913) өзиниң этнографиялық бақлаўлары қатарында қарақалпақ балаларының “тоғыз кумалақ” (тоғызтомалақ) хэм “Асық” ойыны туўралы да баянлаған (Вамбери Х. 1868. 277-279). [16.17-20] Тоғыз кумалақ ойыны қазақ этносспорты дизимине де киргизилген болып, әйне пайытта Қазақстанда усы ойын атындағы арнаўлы Федерация жумыс алып бармақта. [17.]

Тәбийғый түрде өзбек этносспорты дизимине киргизилген ойындардың дерлик барлығы қарақалпақ миллий ойындарында ушырасады. Биз усы илимий мийнетимизде жоқарыдағы халықтардың этносспортын үйренгендеги тийкарғы мақсетимиз – хәзиргидей глобалласыў дәўиринде өсип киятырған жас әўладларда миллий өзликти аңлаў, миллий қәдриятларға хүрмет сезимлерин тәрбиялаў арқалы оларды Интернет тармағындағы зыянлы ағымлар тәсиринен қорғаўға үлес қосыў болып табылады.

Қарақалпақ этносспортын жетилистириў

бағдарындағы жумысларға киши изертлеў жүргизе отырып, төмендеги жуўмақларға келинди.

1. Хүрметли Президентимиз 2023-жылдың 7-9-сентябрь күнлери Үргенч қаласында болып өткен халықаралық этносспорт фестивалының ашылыў салтанында миллий спорт түрлери хэм халық ойындарын ғалаба ен жайдырыў хэм раўажландырыўда журтымыздағы хәр бир район хэм қаланың өзине тән өзгешеликлерин есапқа алыў керек екенин атап өткен еди. [18.1.] Белгили болғанындай, қарақалпақ халқы өзиниң этникасы хэм миллий үрп-әдетлери және дәстүрлери менен басқа халық хэм аймақлардан парқланады. Қарақалпақ халқының 100 томнан аслам фольклоры, соның ишинде балалар әдебияты хэм өз миллий ойындары бар. Усыннан келип шыға отырып, Қарақалпақстан Республикасы Спорт министрлиги жанында Этноспорт ассоциациясын шөлкемлетирйўге толық тийкар хэм зәрүрлик бар.

2. Қарақалпақ балалар хэм жас өспиримлер миллий ойындары бойынша баспасөзде жәрияланған материаллардан белгили болғанындай, олар жүдэ көп хэм рәң-бәрең. Тилекке қарсы усы күнге шекем, этнография хэм әдебият хэм тарийх бағдарлары бойынша санаўлы илимий мийнетлер исленгени менен, Қарақалпақ миллий ойындары энциклопедиясы ислеп шығылмады.

3. Қарақалпақ этносспортын жаратып, Пүткил жер жүзилик Этноспорт Конфедерациясына ағза еллер қатарына қосыў, миллий өзликти аңлаў, жас әўладларды миллий қәдриятлар руўхында тәрбиялаўдай дәретиўшилиқ жумыслар майданында бүгинги күнниң ең әхмийетли ўазыйпаларынан болып табылады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Кыласов, А. В. Методология и терминология этносспорта / А. В. Кыласов // Вестник спортивной науки. – 2011. – № 5. С. 41-43.
2. <https://cyberleninka.ru/article/n/etnosport-ponyatie-i-diskurs/viewer>
3. Кыласов, А. В. Теория этносспорта: Монография / А. В. Кыласов. – Москва: Советский спорт, 2012. С.112. – ISBN 978-5-9718-0612-7.
4. [О нас | Всемирная конфедерация этносспорта \(worldethnosport.org\)](http://worldethnosport.org)
5. Н.Исақова. International Conference on Developments in Education Hosted from Bursa, Turkey <https://econferencezone.org> June 10th 2022
6. [ЧТО ТАКОЕ ЭТНОСПОРТ? \(worldethnosport.org\)](http://worldethnosport.org)
7. Кыласов, А. В. Методология и терминология этносспорта / А. В. Кыласов // Вестник спортивной науки. – 2011. – № 5. С. 41-43.
8. <http://ethnosport.ru/>
9. <https://worldethnosport.org/ethnosports>

10. Азизбаев С.С., Тагаев М.И. Всемирные игры кочевников: хроника событий и перспективы развития. // Web of Scholor/ 8(26) Vol.2, August 2018. С.35
11. [wikipedia.org/wiki/Категория:Киргизские_национальные_виды_спорта](https://www.wikipedia.org/wiki/Категория:Киргизские_национальные_виды_спорта)
12. <https://worldnomadgames.kz/ru/news/vidy-sporta>
13. Turdimuratov Ya.F. Etnosport – milliy sport turlari va xalq oyinlarini rivojlantirishning muhim omili // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. №3. 2023. С-133.
14. П.Шылманов, Д.Беласаров, К.Нурымбетов. Қашарман топ // Н.:Қарақалпақстан. 2007. Б.3.
15. Нурмухамедов М.К. Игры в альчики у каракалпаков // Вестник ККФАН УзССР. – Нукус, 1983. -№1. С.54-60.
16. Әмирлан С.Е. Қарақалпақ балалар фольклоры үлгилериниң жыйналыў хәм жәрияланыў мәселелери // “Халық аўызеки дәретиўшилиги миллий хәм улыўма инсаный кәдириятлар системасында” Халықаралық илимий конференция материаллары. Нөкис. 2015. Б.17-20.
17. Ш.М.Мирзиёев. // Халқаро этносспорт фестивали иштирокчиларига йўллаган нутқидан. // Янги Ўзбекистон газетаси. №184. 1-в.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада дунё этносспорт турлари, жумладан, Россия, Туркия, Қирғиз Республикаси ва Қозоғистон этносporti рўйхатига киритилган этносспорт турлари тадқиқ қилиниб, улар қорақалпоқ миллий ўйинлари билан таққосланди. ОАВда айнан Қорақалпоқ этносporti турларини ёритиш масалалари ўрганилди ҳамда уларни бартараф қилиш юзасидан илмий хулосалар қилинди.

РЕЗЮМЕ. В данной статье исследуются мировые виды этносспорта, в том числе виды этносспорта, включенные в список России, Турции, Кыргызской Республики и Казахстана, и они сравниваются с каракалпакскими национальными играми. Изучены вопросы освещения в СМИ именно видов каракалпакского этносспорта и сделаны научные выводы по их устранению.

SUMMARY. This article examines world ethnospports, including those included in the list of ethnospports of Russia, Turkey, the Kyrgyz Republic, and Kazakhstan, and compares them with Karakalpak national games. The issues of covering Karakalpak ethnospports in the media were studied, and scientific conclusions were drawn to eliminate them.

ПРЕПОДАВАНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В УЗБЕКИСТАНЕ: СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

*Г.К.Генжебаева – старший преподаватель
НГПИ имени Ажинияза*

Таянч сўзлар: интеркултурал компетенция, ўқув методикаси, тил сиёсати, таълим, онлайн курслар, мультимедиа материаллар, масофавий таълим платформалари, маданият, адабиёт ва таълимдаги технологиялар.

Ключевые слова: межкультурная компетенция, методика преподавания языковая политика, образование, онлайн-курсы, мультимедийные материалы, платформы дистанционного обучения, культура, литература, технологии в обучении.

Key words: intercultural competence, teaching methodology, language policy, education, online courses, multimedia materials, distance learning platforms, culture, literature, and technologies in education.

С момента обретения независимости в начале 1990-х годов Узбекистан переживает глубокие изменения в области языка и культуры. В то время как узбекский язык укрепляется в официальной сфере, русский язык продолжает занимать важное место в межнациональной коммуникации, науке, образовании и бизнесе. В этом контексте преподавание русского языка как иностранного (РКИ) в Узбекистане сохраняет

свою актуальность. Однако, несмотря на важность русского языка в повседневной жизни, процесс его преподавания сталкивается с рядом вызовов, обусловленных социально-политическими реалиями и этнокультурными особенностями региона.

1. Социально-политические и языковые реалии

Узбекистан — это многоязычная страна, где, помимо русского, активно используются

узбекский, таджикский и другие языки. Этот языковой ландшафт влияет на восприятие русского языка: он остается важным инструментом межэтнического общения, но его роль в повседневной жизни ослабевает. Преподавание РКИ в таких условиях требует внимательного подхода к различным уровням подготовки студентов.

Студенты могут начинать обучение с нулевого уровня или уже иметь опыт общения на русском, что делает необходимым применение дифференцированного подхода к каждому учащемуся [6].

2. Развитие коммуникативной компетенции

Один из ключевых аспектов преподавания РКИ — развитие у студентов коммуникативных навыков, что предполагает активное использование языка в реальных жизненных ситуациях. Для этого используются методы, направленные на развитие речевых навыков — аудирования, говорения, чтения и письма. Эффективными методами являются ролевые игры, дискуссии и проектные работы.

Ролевые игры — это отличная форма тренировки устной речи, позволяющая студентам взаимодействовать в типичных жизненных ситуациях. Например, роль клиента и продавца в магазине или пассажира и сотрудника транспортной службы на вокзале или в аэропорту помогает закрепить нужную лексику и практические навыки общения.

Примерные темы ролевых игр:

В ресторане: Как заказать еду, выбрать блюда, запросить рекомендации.

В магазине: Как задать вопросы о товаре, обсудить цену и скидки.

В медицинской практике: Общение с врачом, описание симптомов и получение рекомендаций.

Проектная работа позволяет студентам работать над реальными задачами и интегрировать полученные знания. Например, разработка туристического маршрута по Ташкенту или создание видеоролика о русской культуре. Эти проекты способствуют развитию командных навыков и углублению знаний.

3. Внедрение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ)

Использование современных технологий в обучении РКИ значительно расширяет возможности для самостоятельного изучения языка. Платформы дистанционного обучения, такие как Moodle и Coursera, предлагают

широкий выбор материалов, включая видеоуроки, практические задания и тесты, что способствует более гибкому и доступному обучению [5].

Moodle — это платформа с открытым исходным кодом, которая позволяет настроить учебный процесс в соответствии с потребностями студентов. Преподаватели могут использовать различные формы заданий, форумы и чаты для взаимодействия с учащимися, что способствует развитию их коммуникативных навыков.

Coursera предоставляет доступ к курсам мировых университетов и компаний, что позволяет студентам получить знания от экспертов в своей области. Курсы с мультимедийными материалами и сертификаты, получаемые по завершению, способствуют развитию профессиональных навыков студентов [9].

4. Дифференцированное обучение

Учитывая различие в уровне подготовки студентов, дифференцированное обучение является важным компонентом преподавания РКИ. Разработка учебных программ с учетом потребностей учащихся позволяет максимально эффективно развивать их языковые навыки.

Дифференциация по уровням: Для начинающих важно освоение базовой лексики и грамматики, для более опытных студентов углубленное изучение сложных грамматических конструкций, выражений и фразеологизмов.

Дифференциация по целям обучения: Студенты могут учить русский язык для путешествий, работы, учебы или ради культурного погружения. Задания и темы должны учитывать эти различия, например, для студентов, изучающих язык для путешествий, — задания по заказу еды или бронированию гостиниц, а для тех, кто учит язык для работы, — акцент на деловое общение и составление резюме.

Дифференциация по стилям обучения: Важно учитывать, что некоторые студенты лучше усваивают информацию через зрительные материалы (визуальные ученики), другие — через аудио (аудиальные ученики), а третьи — через практику (кинестетические ученики). Поэтому использование разнообразных методов и технологий важно для успешного освоения материала всеми учащимися.

5. Важность межкультурной компетенции

Знание языка невозможно без понимания его культурных особенностей. Интеграция элементов русской культуры, литературы, истории и традиций в учебный процесс способствует не только улучшению языковых навыков, но и глубокому осмыслению контекста использования языка. Например, изучение русских праздников, таких как Масленица, Новый год или День Победы, а также знакомство с классической литературой и русским фольклором, помогает студентам лучше понять культуру и традиции России [8].

6. Перспективы развития методики преподавания РКИ

Для дальнейшего улучшения методики преподавания РКИ в Узбекистане необходимо продолжать исследование существующих подходов, адаптировать учебные курсы с учетом новых технологий и культурных особенностей студентов [5]. Важно продолжать внедрение инновационных методов обучения, таких как активные методы,

использование информационно-коммуникационных технологий и развитие межкультурной компетенции. Это позволит значительно улучшить качество образования, способствовать развитию критического мышления и творческих способностей студентов, а также подготовить их к эффективному взаимодействию с русскоязычным миром.

Преподавание русского языка как иностранного в Узбекистане сталкивается с разнообразными вызовами, однако использование современных технологий, дифференцированного подхода и межкультурных проектов открывает широкие перспективы для развития. Важно продолжать работать над совершенствованием методик и адаптацией образовательного процесса к потребностям студентов, что будет способствовать укреплению связей между культурами и развитию профессиональных навыков учащихся.

Список литературы

1. Воскресенская Л.Н. Технологии и инновации в обучении русскому языку как иностранному. Казань: Казанский университет, 2020 г.
2. Горелов В.В. Методика преподавания русского языка как иностранного в контексте межкультурной коммуникации. Москва: Издательство РУДН., 2016 г.
3. Горелов В.В. Методика преподавания русского языка как иностранного в контексте межкультурной коммуникации. Москва: Издательство РУДН., 2016 г.
4. Дементьева И.А., Лапшина О.В. Методы и средства обучения русскому языку как иностранному: теория и практика. Москва: Академия, 2018 г.
5. Куликова В.В. Русский язык как иностранный в Центральной Азии: педагогические и культурные аспекты. Ташкент: Узбекский государственный университет мировых языков, 2017 г.
6. Методика преподавания русского языка как иностранного в Узбекистане Журнал методики преподавания РКИ. Ташкент, 2022 г.
7. Тимофеева, Н.В. Преподавание русского языка как иностранного в условиях глобализации: вызовы и возможности. М.: Издательский дом РГГУ №, 2017 г.
8. Шкваркова М.В. Русский язык как иностранный в контексте глобализации. Санкт-Петербург: Издательство «Наука», 2015 г.
9. Чепелева М.В. Русский язык и культура: от преподавания к межкультурной коммуникации. Москва: Высшая школа экономики, 2021 г.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Ўзбекистонда рус тилини чет тили сифатида ўқитиш соҳасидаги долзарб муаммолар ва тенденциялар, айниқса ижтимоий ва маданий омиллар, шунингдек, таълимда технологияларни қўллаш масалалари кўриб чиқилади. Ўқитувчилар дуч келаётган қийинчиликлар муҳокама қилинади ва ўқитиш методикасини такомиллаштириш, ўқув материалларини мослаштириш ва таълим жараёнини ташкил этиш бўйича тавсиялар берилди.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются актуальные проблемы и тенденции в области преподавания русского языка как иностранного в Узбекистане, с особым акцентом на социальные и культурные факторы, а также использование технологий в обучении. Обсуждаются вызовы, с которыми сталкиваются преподаватели, и предлагаются рекомендации по улучшению методики преподавания, адаптации учебных материалов и организации образовательного процесса.

SUMMARY. The article addresses current issues and trends in the field of teaching Russian as a foreign language in Uzbekistan, with a particular emphasis on social and cultural factors, as well as the use

of technology in education. It discusses the challenges faced by teachers and offers recommendations for improving teaching methods, adapting educational materials, and organizing the learning process.

УДК: 494.3-/46

НЕМИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕГИ ҰАҚЫТ РӘҰИШЛЕРИНИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Н.Хамидов – ф.и.к., доцент

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: грамматика, технология, сўзлар, бирликлар, таржима, дарс жарёни, қиёсий ўрганиш, хорижий тил.

Ключевые слова: грамматика, педагогическая технология, слова, единицы, перевод, процесс урока, сравнительное изучение, иностранный язык.

Key words: grammar, pedagogical technology, words, units, translation, lesson progress, comparative research, foreign language.

Шет тилин ўйрениў менен биргеликте олардың келип шығыў тарийхын басқа тиллер ямаса ана тили менен салыстырмалы түрде изертлеў хәзирги ўақытта әхмийетли болып, оның күннен-күнге өсиўине байланыслы оларды тереңирек изертлеп ўйрениў зәрүрликлерин келтирип шығарады.

Рәўишлер немис хәм қарақалпақ тиллеринде лексика грамматикалық категория сыпатында өз алдына мәнили сөз шақаплары топарына тийисли. Рәўиш болып келген сөз барлық тиллердегидей еки тилде де бәрхама ис-хәрекет хәм предметлик белгини аңлатып келеди. Сондай-ақ, рәўиш категориясы салыстырылып атырған тиллерде де өз алдына жеке сөз шақабы деп қабыл етилген.

Салыстырылып ўйренилип атырған немис хәм қарақалпақ тиллериндеги ўақыт рәўишлериниң хәр қыйлы морфологиялық формаларының қалай жасалыўына хәм өзгешеликлерине итибар қаратамыз. Сондай-ақ, ўақыт рәўишлери еки тилде де ис-хәрекеттиң жүзеге келиў ўақтың ямаса мезгилин билдиреди екен. Олар еки тилде де морфологиялық формалары бойынша дерлик бирдей деп есаплаўға болады. Себеби, салыстырып ўйрениўдиң әхмийетинде бир қанша мағлыўматларға ийе болғанымыздай олар көбинесе ис-хәрекеттиң бурын яки жақын ўақытта болғанын, яки белгили бир ўақыт бөлегин көрсетеди. Мысалы: Jch komme **morgen**. Мен ертең келемен. **Zuerst** gehen wir zur Universität. Алды менен (дәслеп) биз университетке барамыз. Ich kann **schon** fließend deutsch spreche. Мен қашшан немис тилинде сөйлей алатуғын болдым.

Еки тилдеги ўақыт рәўишлериде басқа (сын, себеп, муғдар-дәреже хәм т.б.) рәўишлерге қарағанда көбирек ушырасады.

Қарақалпақ тилиндеги айырым ўақыт рәўишлери **бир** сөзи менен хәр қыйлы атлық сөзлердиң дизбеклесиўи арқалы ис-хәрекеттиң белгисиз абстракт ўақтың билдирип те келеди. Мәселен: **бир күни, бир жола, бир мезгилде, бир мәхәли, бир ўақытта, бирден** хәм т.б.

Ал, немис тилиндеги санлық **+mal** ямаса **+malig** сөзи қосылып ис-хәрекеттиң бир ямаса хәр ўақытта хәм арасында иске асатуғынын билдиреди.

Мәселен: **einmal, manchmal** сөзлери көрип турғаныңыздай еки тилде де алдыңғы сөзи санлық болғаны менен, ал олар хәр қыйлы ўақытты көрсетеди екен. Мысалы: Немис тилинде - **Einmal** faste er dein Nanu in der Tasche. Ал, қарақалпақ тилинде болса - **Бир күни** Сейдан ғарры әдеттен тыс ерте оянды.

Ўақыт рәўишлери турақлы сөз дизбеклери түринде де ушырасыўи мүмкин. Бундай формалар немис тилинде көбинесе әдебий тиллерде көп ушырасады. Айырым немис тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклерин аўдармалағанда, олардың қарақалпақ тилиндеги эквивалентлеринде табыўымызға болады. Мысалы: **im Hamdumdrehen** - көзди ашып жумғанша. **Von Jahr zu Jahr** - жылдан жылға х.т.б.

Немис тилиндеги нақылларда да қарақалпақ тилиндеги эквивалент-лериндеги ўақыт рәўишлериниң сәйкес келиўин төмендеги мысаллардан көриўимизге болады. Мысалы: **Morgen, morgen** nur nicht heute, sagen alle Poulen Leute. Ериншектиң ертени таўсылмас. Was du heute kannst besorgen, das

verschiede nicht auf **morgen**. Бүгинги исти ертеңге қалдырма.

Тағы бір айтып өтетұғын нәрсе, бұл қарақалпақ тилинде тийкар рәуишине киретуғын гейпара сөзлер көп мәнили характерге ийе. Шынында да ўақыт рәуишиндеги **илгери** сөзи контекстлерде бирде ис-хәрекеттиң орынланыў ўақтың билдирсе, бирде оның болатуғын орнында билдиреди. Немис тилинде бұл рәуиштиң варианты жоқ есабы, не ушын деген сораў туўылыўы тәбийий. Себеби, немис тилинде **илгери** сөзи предлог хәм келбетлик хәм және **-em** орын сеплиги жалғаныў арқалы **vor kurzem** деген сөзди пайда етип рәуиш мәнисин береді. Бұл жердеги айырмашылық **илгери** сөзиниң немис тилинде бир сөз тийкарында берилиўинде хәм және бир айта кететуғын өзгешеликлеринен бири айырым ўақыт рәуишлери немис тилинде бир сөз бенен берилсе, ал қарақалпақ тилинде бир неше сөзлер менен берилиўи мүмкин.

Немис тилиндеги ўақыт рәуиши Adverbien der Zeit деп аталып, қарақалпақ тилиндеги ўақыт рәуиши сыяқлы ис-хәрекеттиң жүзеге келиў ўақтың ямаса мезгилин билдиреди: wann? -қашан?, wie lange -қашанғаша?, wie oft? -қанша ўақытта?, bis wann? -қашанға шекем?, seit wann? -қашаннан бери? сораўларына жуўап береді хәм оларға мына ўақытлық мәнини билдириўши сөзлер киреди: bald, immer, oft, heute, gestern, morgen, abends, jetzt, schon, lange, langst, spät, nachts, täglich, jährlich, früh, erst, damals, einst, einstweilen, vorkurzem, dann, u.s.w.

Немис тилиндеги ўақыт рәуишлериде әдетте хәр қыйлы морфологиялық формаларда болыўлары мүмкин. Мәселен: Сөзлер дара формасында турып, ўақыт рәуиши болыпта келеди: jetzt, anfang, immer, heute, morgen, zuerst, bald, schon, oft u.s.w. Мысалы: Und wenn sei **morgen** Madame Henriette, sagen wir in Nizza, begegnen wurden,... (S.Zweig. Novellen). Яқшы, **ертең** сиз Фрай Хенристаны Ниццада . . . көрип қалсаныз, ... (С.Цвейг. Новеллалар). **Zuerst** gehen wir ins Institut. **Дәслеп** биз институтқа барамыз.

Бундай формалардағы рәуишлердиң биреўлери ис-хәрекеттиң бурын ямаса жақын ўақытта болып өтилгенин дәл анық көрсетип берсе, ал айырымлары болса оның үзликсиз болып туратуғынлығын, гейпаралары шамалапта көрсетеди. Немис тилиндеги ўақыт рәуишлери ушын тән қәсийетлердиң тағы бири бұл тийкар рәуишлерге хәр қыйлы аффикслер

жалғаныўы арқалы ўақыт рәуиши мәнисин береді. Мәселен:

1) Атлықтан жасалған ўақытлық мәни аңлатыўшы рәуишлер: täglich, ehrlich, heutige, morgen, jetzt u.s.w. Мысалы: Vielleicht wirst du ihn **tätlich** sehen. Балким, сен оны күнде көрепсең (S.Zweig. Novellen). Schreiben Sie bitte, das **heutige** Datum an die Tafel sagte der Lehrer. Муғаллим **бүгинги** сәнени тахтаға жазың - деди.

2) am Morgen, im Winter, in der Nacht, am Samstag, am Abend - бұл ўақыт рәуишлери атлықтың алдында предлог - артикл формасы менен жасалып ўақыт рәуишлери болады. Мысалы: Ich gehe nach Hause **am Morgen**. Мен **азанда** үйге бараман. Бундай ўақыт рәуишлери көбинесе ўақыттың белгилі бир шекленген бөлегин билдирсе, ал айырымлары оның конкретлигин көрсетеди.

3) Сеплик қосымталары арқалы, әсиресе генетив сеплигиниң күшли сеплениўинде **-s** аффикси қосылыў нәтижесинде немис тилинде ўақыт рәуишлери жасалады: morgens, abends, besonders, mittags, nachts, nachmittags u.s.w. Мысалы: Ich will ihr heute **abends** ein Opfer bringen, damit sie wieder freundlich zu uns ist. Усы жерде айта кететуғын бир нәрсе **-s** аффикси айырым ўақытлары тек ғана генетив сеплигиниң қосымтасы болып қалмастан, ал немис тилиндеги рәуиш жасаўшы аффикс ролинде де қолланылады хәм кең түрде рәуиш жасайды: rechts, links, besonders, damals u.s.w. Мысалы: Das Gebäude **rechts** ist unsere Universität. **Damals** war er noch klein. Усы ўақыт рәуишлериде ўақыттың белгилі бир шекленген бөлегин билдирип келсе, ал қарақалпақ тилинде ўақытлық мәнини билдиретуғын **түнде, азанда, кеште, сәхәрде** хәм **түсте** қусаған сөзлердиң басым көпшилиги алмасықларға оғада жақын болып келеди. Сол ушын оларды тек ғана бир сөз бенен емес, ал бир неше сөз бенен басқа формаларда да көрсетиўге болады. Мәселен: heute - an diesem Tag, morgen - am 1. September, dann - nach der Arbeit u.s.w.

4) Атлық, келбетлик, рәуиш хәм тағы да басқа сөз шақапларының түбирине **-ens, -lings, -lich, -mal** сыяқлы сөз жасаўшы қосымталар жалғанса да ўақыт рәуишлери болады: täglich, erstens, nächstens, vorwärts, nochmal, meistens, lieblings u.s.w.

Хәр қыйлы сөзлердиң жупласып хәм дизбеклесип келиўинен ўақыт рәуиши жасалады: nach und nach, dann und wann және булардан тысқары атлық пенен рәуиштиң дизбеклесип келиўлери ушырасады. Мәселен:

am Morgen früh - **азанда ерте**, am Abend spät - **кеште кеш**, heute zu Mittag - **бүгін түсте**, gestern am Abend - **кеше кеште**, nachmittags - **түстен кейин**. Бундай рәуишлер көбінесе ис-хәрекеттиң анық хақықый ўақтың билдиреди. Мысалы: Er geht **heute am Abend** zu seinem Vater. Ол **бүгін кеште** атасыныкине (атасы алдына) барады.

Сондай-ақ, ўақыт рәуишлерин атлық хәм алмасықлардың дизбеклесип келиўинен де табыўымызға болады. Мәселен: **an diesem Tag, zu dieser Zeit**.

Немис тили грамматикасында ўақыт рәуишлерине төмендегише тәрийп бериледи:

а) Анық ўақытқа қатнаслы рәуишлер: der Zeit, heute, gestern, morgen, jetzt, nun, (so)eben, noch, abends, mittags, nachts u.s.w.

б) Анық емес ўақытты билдириўши рәуишлер: dann und wann, immer, nie, jederzeit, letztens, bisweilen, einstweilen u.s.w.

в) Қалған ўақыт рәуишлериниң барлығы ўақыттың точкасына байланыслы болады: einher, schon, mittlerweile, unterdessen, indessen, anfangs u.s.w.

Немис тилинде ақыры **-е** менен питкен ўақыт рәуишлери ески немис тилинде аз ушырасады. Ол тек ғана айырым сөзлерде ғана хәзиргеше ақыры **-е** формасында сақланып қалған. Шынында да бул пикирге қосылыўға болады, себеби олар онша көп қолланыў мүмкиншилигине ийе емес, ал олар тек ғана санаўлы түрде. Мәселен: **balde, ferne, gerne** - сөзлеринде ғана ушыратыўға болады. Мысалы: Warte nur, **balde** ruhest von Jahr (Goethe). Nein, nein; nie wandelt oft und **gerne** nur Kirche hin, ob schon sei **ferne** (W.Busch).

Ал, келбетликлерден жасалған рәуиш сөзлерден тек ғана **lange, stille, alte** қусаған санаўлы сөзлерде бүгинги күнге дейин ақыры **-е** менен сақланып қалған хәм булар хәзир жийи-жийи қолланылады. Мысалы: Guten Mond, du gehst so **stille**... Nu, wie der wird so kalte... (Scheffel).

Рәуиш синтаксислик хызмети бойынша пысықлаўыш болып, көбінесе ис-хәрекеттиң хәр қыйлы хал жағдайына байланыслы белгилерин көрсетеди: ўақытлық, орынлық, муғдарлық, сынлық, себеплик сыяқлы сөзлерди билдиреди. Мысалы: Viel Fahre **später** im Jahre 1989, sucht ein Mann die Parzelle (G.N.Baumert). Бул көрсетилген мысалда **später** сөзи ўақыт пысықлаўыш болып тур.

Басқа сөз шақаплары сыяқлы рәуиште сувстантивлесий (атлықласий) қәсийетинде ийе болады. Мине усы себепли немис тилиндеги айырым рәуишлер әсиресе ўақыт

рәуиши гәпте атлықтың атқарған ўазыйпасын орынлап келеди. Мысалы: Sie kannten kein **Gestern und Morgen**, sie lebten nur diesen Tag (Die Lungert Bergleute). Бул мысалдағы қара сөзлер атлық болғаны менен ўақыт рәуиши мәнисин берип келген, себеби ис-хәрекеттиң белгили бир шекленген ўақтың көрсетип, ўақытлық мәнисин аңлатып тур.

Сондай-ақ, немис тилинде ўақыт рәуишлерин нақыл-мақалларда да көплеп ушыратыўға болады. Мысалы: **Morgen, morgen** nur nicht **heute**, Sagen alle Poulen Leute. Was du **heute** kannst besorgen, das verschiede nicht auf **morgen**, jede Kuh ist früher ein Kalb gewesen. Der Stil von **Morgen. Heute** rot, **morgen** Tod.

Ўақыт рәуишиниң ишинде алмасыққа жақын болған **jetzt - damals** сөзлери хәм олардың синонимлери. Бул хақында айырым мийнетлерде толық көрсетилген. Булар екеўиде ўақытты билдиреди, ал бирақ олар арасында парық бар, себеби **jetzt** бул хәзирги ўақытта болып атырған ис-хәрекетти билдирсе, ал **damals** бул өткен ўақыттағы ис-хәрекетти билдиреди. Бирақ гәпте келгенде екеўиде қәлеген бир конкрет, анық ўақытты анықлап бериўи мүмкин. Мысалы: **Jetzt** im Winter. **Хәзир** қыс. **Damals** am 1. September 1999 Jahre. Сонда (**сол ўақытта**) 1-сентябрь 1999-жыл еди.

Сондай-ақ, **damals** рәуишиниң синонимлери: einst, träger, ehemals u.s.w., ал **jetzt** рәуишиниң синонимлери: gegenwärtig, heutzutage u.s.w.

Сондай-ақ, алмасық характерге ийе болған рәуишлерге **heute, morgen, gestern** рәуишлеринде киргизийге болады, бирақ **jetzt - damals** сөзлерине қарағанда жүдә хәм анығырақ қолланылып, қандай да бир дәл ўақытты көрсетеди. Яғный туўры мәнисинде алатуғын болсақ, олар таяныш сөз бөлеклерин билдиреди. Автор айтып атырған романда ўақытты ямаса ис-хәрекет болып атырған ўақытты, өткен ис-хәрекет ўақтың, яки болмаса келеси болатуғын ис-хәрекет ўақтың көрсеткен. Мысалы: **Heute (jetzt)** singt man neue Lieder. Die Frau von **heute**. Deine Ansichten sind von **gestern**. Бул мысалларда идиомалық сөзлер менен келтирилген хәм ақыллы адам мәнисинде салыстырылған.

Немис тилиндеги ўақыт рәуишлери қаншама дәрежеде күшли болса, ал мәхәл формаларын аңлатыўда соншама дәрежеде жәрдем береді, сонадай-ақ, оларды анықлаўды жеңиллестиреди. Булардың жәрдеми менен контекст-лерде презенс, сондай-ақ, келер хәм

өткен мәхәл формаларында аңсат табыўға болады. Мысалы: Wenn aber **späterhin** der Liebende sein. Mädchen verloren hat, dann kommt er wieder zu der wohl bekannten Linde und **jetzt** und weint (H.Heine. Ideen).

Сонлықтан салыстырыўды тил материалын изертлеўдин (үйрениўдин) универсал усылы деп есаплаўға болады. Бул шынында да анық хәм туўры келетуғын дәлил, себеби методистлер хәм аўдармашылар ушын әмелий пайдасы оғада үлкен.

Бул изертлеўдеги материаллар еки тилдеги сөзликлердеги сөзлердин грамматикалык характеристикасының

раўажланыўына үлкен үлес қосады, сондай-ақ, илимий хәм әмелий мийнетлердин авторларына кең қолланыўына мүмкиншилик жаратып береді. Кейинги ўақытлары хәр қыйлы системасындағы тиллерди типологиялық-салыстырмалы метод пенен үйрениў тараўында көплеген жеке жұмыслар пайда болды.

Улыўма айтқанда немис хәм қарақалпақ тиллериндеги рәўишлердин келип шығыўы хәм оларды елде тереңрек салыстырып үйрениў нәзерий хәм әмелий жақтан үлкен әҳмийетке ийе.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Мирсоатов Т.З. Deutsche Grammatik. (Morphologie). -Т.; 1987, 231-бет.
2. Курбанбаев А.К. Сопоставительная грамматика немецкого и каракалпакского языков. Морфология. -Н.; 1989, 230-бет.
3. Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. -Н.; 1974, 218-бет.
4. Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. -Нөкис, 1994.
5. Ярцева В.И. Сопоставительно-типологическое исследование в области синтаксиса. -Л.; 1973.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада немис ва қарақалпақ тиллари ўзининг генетик жихатидан ҳар хил гуруҳларга мансублиги ва ўзига хос хусусиятлари бўлиши табиий. Шунингдек, равиш категорияси қиёсланаётган тилларда ҳам яқка сўз таркиби деб ўрганилган. Қиёсланиб ўрганилаётган немис ва қарақалпақ тилларидаги вақт равишларнинг ҳар хил морфологик шаклларининг қай тартибда қўлланиш ўзгачалиқларига эътибор қаратилган. Улар икки тилда ҳам морфологик шакллари бўйича деярли бирдек деб ҳисоблашга бўлади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается взаимосвязь генетических сторон наречия немецкого и каракалпакского языков на различных лексико-грамматических группах. А также изучается категории наречий в сопоставляемых языках и состав порядка слов. На статье обращается внимание использование различных морфологических форм наречие времени в немецком и каракалпакском языках. Обоих в сопоставляемых языках по морфологической форме считается одинаковым.

SUMMARY. The article views the interrelations of adverb genetic varieties of German and Karakalpak languages in different lexica-grammatical groups. The attention will be paid to varieties of usage order of various morphological forms of time adverbs in the German and Karakalpak languages being comparably studied. They are thought to have same morphological forms in the both languages.

ROBOT JURNALISTIKAĞA BAYLANISLI ILIMIY BOLJAWLAR

Jartibaeva Biybisara Kuwanishbay qızı – magistr
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so‘zlar: jurnalistika, sun’iy intellekt, robot jurnalistika, avtomatlashtirilgan jurnalistika, interaktiv multimedia, texnologiya, fikrlar, farazlar, nuqta’yi nazarlar, maqala, informatsiya, jurnalistik ijod.

Ключевые слова: журналистика, искусственный интеллект, роботизированная журналистика, автоматизированная журналистика, интерактивные мультимедиа, технологии, мнения, гипотезы, точки зрения, статья, информация, журналистское творчество.

Key words: journalism, artificial intelligence, robotic journalism, automated journalism, interactive multimedia, technology, opinions, hypotheses, perspectives, article, information, journalistic creativity.

Insaniyat xızmetiniń túrli tarawlarına informaciyaq texnologiyalardıń kirip keliwi rawajlanıw proceslerine nátiyjeli tásir kórsetpekte.

Búgingi kúnge kelip xabar texnologiyaları hám internet dáwir kórinisin belgilewshi zamanagóy birlenshi qurallar qatarınan orın aldı. Bul

haqqında «Jurnalistika hám ǵalaba kommunikaciya tiykarları» kitabınıń avtorları «Ilim hám texnikanıń úzliksiz rawajlanıwı, informaciya sistemalarınń jámiyetimizdiń barlıq tarawlarına kirip keliwi kúndelikli turmısımızǵa óz tásirin tiygizdi hám bul zamanagóy informaciyalıq texnologiyalardıń jańa túrleriniń jaratılıwına birden-bir tiykar boldı» [1. 195] - dep ayırıqsha atap kórsetedi. Házirde kompyuter texnologiyalarısız jumıs alıp barıw júdá qıyın. Jámiyetimizdiń bárshe tarawları ushın ásirrese jurnalistler xızmetinde internet tarmaǵı sheksiz maǵlıwmatlar dereğine aylandı.

Informacion texnologiyalardıń kúnnen-kúнге ósip rawajlanıwı jámiyettegi bárshe tarawlardıń sanlasıwına hám avtomatlasıp barıwına óziniń úlken tásirin tiygizmekte. Sol qatarı búgingi zamanagóy jurnalistika tarawı da sanlasıw baǵdarına qaray qádem taslamaqta. Jurnalistika tarawındaǵı texnologiyalardıń sanlasıwı avtomatlastırılǵan jurnalistikanıń hám jurnalistikada jasalma intellektiń júzege keliwine tiykar jarattı.

Jasalma intellekt hám robot jurnalistika tarawları sońǵı jıllarda jurnalistikada úlken ózgerislerdi keltirip shıǵarmaqta. Avtomatlastırılǵan texnologiyalar jańalıqlardı jaratıw hám tarqatıwda tezlik hám nátiyjelikti támiyinlewde, sonıń menen birge, maǵlıwmatlardı analizlewde nátiyjeli qural sıpatında paydalanılmaqta.

Jurnalistika tarawında avtomatlastırılardıń múmkinshilikleri hám sheklewleri haqqında ilimiy kóz qarasar barǵan sayın kóbeymekte. Jasalma intellekt hám avtomatlastırılǵan jurnalistikanı úyreniw, onıń social, texnologiyalıq hám etikalıq táreplerin analiz etiw arqalı, bul proceslerdiń jurnalistikalıq ámeliyattaǵı ornı hám keleshekтеgi rawajlanıwın ańlaw múmkin. 2010-jıl 15-aprel kúni Tokio Universitetiniń Intelligent Systems Informatics Lab (ISI) izertlewshileri tárepinen robot-jurnalist islep shıǵılǵanlıǵı haqqında daǵazalandı.[2] Bul robot óz ortalıǵın biyǵárez halda úyrenip, ózgerislerdi anıqlaw, olardı aktual yamasa aktual emes ekenligin bahalaw qábitine iye boldı. Ol áhmiyetli dep tabılǵan waqıyalıqtı, is-háreketlerdi súwretke alıp, jaqın átiraptaǵı insanlardan maǵlıwmat toplaydı hám internet izlewі arqalı bilimlerin keńeyttiredi. Eger maǵlıwmatlar áhmiyetli bolsa, robot qısqa maqala jazıp, onı internetke jaylastırıp múmkinshiligine de iye. Sonıń menen birge, 2010-jılda Robbie Allen tárepinen Statsheet atlı avtomatlastırılǵan sistema islep shıǵılǵanı haqqında xabar berilgen. Allen sport temasındaǵı bloglardı tolıq avtomatlastırıldı maqset etip, sistemada 21

túrdegi sport maqalasın jaratıw múmkinshiligi bolǵan. Ol jaratqan algoritmler waqıt ótiwi menen jaqsılanıp, insan tárepinen jaratılǵan kontent sapasına teńlesiwge umtılıp atr. Northwestern Universitetiniń “News at Seven” baǵdarlaması informaciyalardı tolıq avtomatlastırılǵan formada usınıwdı jolǵa qoydı. Bul sistema internetten jańalıqlardı toplaп, analizleydi, olardı formatlaydı hám virtual baslawshılar járdeminde tamashagóylerge jetkeredi. Usı texnologiyalar jurnalistika salasında avtomatlastırılardıń qanshelli keń múmkinshiliklerge iye ekenin kórsetti hám keleshekте bul tarawdıń formasın túpten ózgeritiw imkaniyatı bar ekenligin dálilledi. Robot jurnalistikasına tiyisli ilimiy-prezentaciyalardan keyin bul tarawǵa qızıǵıwshılıq jáne de kúsheydi. Ásirrese, “avstraliyalı media-futurist, isbilermen hám jańa texnologiyalar salasındaǵı izertlewshi Ross Douson bul jóneliste izlenisler alıp barıp, bir qatar ilimiy maqalalardı óz blogında járiyaladı. Ol robot jurnalistika boyınsha keleshekтеgi múmkinshiliklerdi analizley otırıp, insan jurnalistlerdi mashinalar menen “almastırıp” múmkin degen juwmaqqa keledi”. [3. 421] R.Douson óz maqalalarında robotlastırılǵan jurnalistika media salasında úlken nátiyjeni támiyinlewі, maǵlıwmat jetkeriw proceslerin operativ hám sapalı islewі múmkinligin aytıp ótedi. Onıń pikirine qaraǵanda, jasalma intellekt tiykarındaǵı texnologiyalar jaqın keleshekте ǵalaba xabar quralları iskerliginde jetekshi orındı iyelep, insan miynetin toltırıwshı yamasa almastırıwshı quralǵa aylanıwı múmkin.

Bul sıyaqlı izertlewler robot jurnalistika baǵdarındaǵı qızıǵıwshılıqlardı jáne de kúsheytip, jańa innovaciyalıq sheshimlerdi ámelge asırıwǵa imkan jaratpaqta.

Daniyalı alım Arjen Van Dalen 2012-jılı baspadan shıqqan “Temalar artındaǵı algoritmler” [4] atlı maqalasında “robot jurnalistika” hám “avtomatlastırılǵan jańalıqlar quramı” atamaların alǵa súrdi. Ol Ross Dousonniń ideyasın qollap-quwatlap, algoritmlerdi islep shıǵıw arqalı jurnalistikalıq proceslerdi avtomatlastırıp múmkinshiliklerin aytıp ótedi.

2023-jıl María-José Ufarte-Ruiz, Francisco-José Murcia-Verdú, José-Miguel Túñez-López avtorlıǵında «Jasalma intellektiń sintetikalıq mediada qollanıwı: Jurnalistisiz birinshi redakciyalar» atlı maqalası baspadan shıqtı. [5] Onda jasalma intellekt hám avtomatlastırılǵan texnologiyalardıń jurnalistika tarawındaǵı ornın hám onıń rawajlanıwın úyrenedi. Búgingi kúnde ayırım media shólkemleri óz jańalıqların jaratıwda tek algoritmler hám jasalma intellekten

paydalanadı, bul bolsa jańa túrdegi “sintez media” nı jaratadı.

Sintez media - jurnalistlersiz, tolıq avtomatlastırılğan tárizde isleytuǵın redakciyalar bolıp, olar tekst, audio, video hám basqa túrdegi informaciyanı tek algoritmler járdeminde islep shıǵaradı. Maqalanıń tiykarǵı maqseti bul jańa sistemalardıń qalay islewin túsiniw, olardıń qanday kontent ekenligin úyreniw, jáne bul sistemalardıń jurnalistika tarawına tásiri hám ekonomikalıq turaqlıǵın anıqlaw bolıp tabıladı.

Izertlewde tórt táliymatlı sintez media joybarları – JX Press Corp (Yaponiya), Reuters News Tracer (Ullı Britaniya), News Republic (Franciya) hám Videre AI (Ispaniya) úyreniledi. Bul joybarlar, jurnalistlersiz isleytuǵın redakciyalar sıpatında, jasalma intellekt járdeminde jańalıqlardı avtomatikalıq tárizde islep shıǵaradı. Izertlewde bul media sistemalarınń qalay islewin hám qanday túrdegi informaciya islep shıǵarıwların analizlew maqsetinde tereń intervyular hám kontent analizleri ótkeriledi. Yaponiyanıń JX Press Corp baslamasında tek chatbot járdeminde informaciya alınıwı, basqa sistemalarda bolsa, texnologiya hám baylanıs bólimleri basshıları menen intervyular ótkeriledi.

Maqalada jasalma intellektiń jurnalistika tarawına bolǵan tásirin, sonday-aq miynet bazarındaǵı ózgerislerdi, informaciya sapasın asırıwdı hám avtomatlastırılğan sistemalardıń jurnalistlerge bolǵan mıtájligin azaytıw múmkinshiliklerin úyrenedi. Bul jańa media baslamaları, házirshe sheklengen bolsa da, jurnalisttiń keleshegi hám jasalma intellektiń bul tarawda ornı haqqında áhmiyetli juwmaqlar shıǵarılǵan.

Maria-José Ufarte-Ruiz, Francisco-José Murcia-Verdú, José-Miguel Túñez-Lópezlerdiń izlenisleri nátiyjesinde sintez media texnologiyalarınń rawajlanıwı jurnalistika kásibiniń transformaciyasına alıp keliwi múmkin ekenligin kóremiz. Bul procesti túsiniw hám baqlawda etikalıq, huqıqıy jáne social máselelerdi itibarǵa alıw zárúr. Maqalada sintez media redakciyalarınń ekonomikalıq tárepleri hám olardıń keleshegi haqqında da tereń analiz beriledi.

Kristian Xammodtıń pikirinshe, 15 jil ishinde jańalıqlardıń 90 procenti kompyuterler arqalı jazıladı. [6] Bul jaǵday avtomatlasqan jurnalistika hám jasalma intellekt texnologiyalarınń rawajlanıwı menen baylanıslı. Bul bolsa, insan jurnalistleriniń jumısın ańsatlastıradı hám olarǵa kóbirek dóretiwshilik iskerlik penen shuǵıllanıwǵa múmkinshilik beredi. Sonday-aq, kompyuterler maǵlıwmatlardı

operativ islep shıǵıw hám analizlewge járdem beredi.

Bul haqqında Matt Karlson «Jańalıqlar – bul eń áhmiyetli temalǵa jámiyet pikirin qalıplestiriw procesi, qalǵanları bolsa ekinshi dárejeli esaplanadı» [7. 429] - dep kórsetedi.

Matt Karlsonnıń bul pikiri, jańalıqlardıń jámiyetshilik pikirin qalıplestiriwdegi áhmiyetin anlatadı. Informaciyalar tek faktlerdi jetkeriw menen ǵana emes, ol jámiyettegi áhmiyetli máselelerge bolǵan adamlardıń pikirlerine hám kóz qaralarına tásir etiwı lazım. Hár qanday ǵalaba xabar quralları arqalı járiyalanǵan materiallardıń tiykarǵı wazıypalarınan biri – jámiyetshilikte júz berip atırǵan waqıyalıq hám ayırım temalar haqqında xabardar etiwı hám de olardıń pikirlerin qalıplestiriwı bolıp tabıladı.

Bul proceste, ayırım temalar yamasa hádiyseler ǵalaba xabar qurallarında keń jarıtıladı. Basqa tárepten, kóbinese júdá áhmiyetli bolmaǵan yamasa azraq dıqqatqa iye bolǵan waqıyalar bolsa “ekinshi dárejede” qaladı, yaǵnıy olardıń áhmiyeti hám tásiri sheklenedi. M.Karlsonnıń pikirinshe, jańalıqlardıń saylanıwı hám jarıtılıwı jámiyettegi bahalar, kóz-qaraslar hám pikirlerdi qalıplestiriwge tásir ótkeriwın kórsetedi.

A.D.Ivanovtıń «Robotlastırılǵan jurnalistika hám ǴXQ redakciyalarında xızmet etiwshi dáslepki algoritmler» (xalıq aralıq ǵalaba xabar qurallarında avtomatlastırılǵan jurnalistikanıń rawajlanıwı kórip shıǵıladı) [8] dep atalǵan maqalasında avtomatlastırılǵan jurnalistika hám robot-jurnalistlerdiń rawajlanıwı analizlenedi. Avtor iri xalıqaralıq ǵalaba xabar quralları – “The Guardian”, “LA Times”, “Forbes”, “Associated Press” hám “BBC” avtomatizaciya sistemalarınń qanday engizilgenin hám bul texnologiyalardıń materiallar tayarlaw procesine tásirin úyrenedi.

Texnologiyalardıń rawajlanıwı menen birge, robot-jurnalistler belgili túrdegi jańalıqlardı tayarlawda nátiyjeli bolmaqta. Mısalı, “Quakebot” Los-Anjelesdaǵı jer silkiniwi haqqındaǵı xabarlardı avtomatikalıq túrde jaratadı, “Wordsmith” bolsa, “Associated Press” te maǵlıwmatlardı toplaw hám tekstlerdi jaratıwda paydalanıladı. Bul texnologiyalar informaciylardı operativ hám nátiyjeli tayarlaw imkanıyatın beredi, biraq olarda quramalı analizlew hám kreativ jantasıw procesleri sheklengen.

Sonday-aq, A.D.Ivanovtıń maqalasında “computational journalism” (esaplaw jurnalistikası) hám “data journalism” (maǵlıwmat jurnalistikası) sıyaqlı jańa túsiniqlerge táriyipler berilgen. Bul tarawlar jurnalistikada algoritmler hám úlken maǵlıwmatlardı analizlew arqalı

jańalıqlardıń jaratılıwına imkan beredi. Biraq, robot-jurnalistlerdiń múmkinshilikleri tek anıq, ápiwayı hám texnikalıq maǵlıwmatlar tiykarında jazılǵan tekstlerdi jaratıw menen sheklenedi. Insan jurnalist bolsa tereń analiz, kreativ jantasıw hám quramalı tildi qollawda ózgeshe áhmiyetke iye bolıp qaladı. A.D.Ivanov robot-jurnalistler hám algoritmler járdeminde jurnalistikanıń nátiyjesin asırıw múmkin bolsa da, insan jurnalistiniń roli ele de áhmiyetli ekenligin aytıp ótedi.

Jasalma intellekt hám avtomatlastırılǵan jurnalistikaǵa tiyisli ilimiy kózqaraslar, bahalawlar, pikirler hám boljawlardı analizlew nátiyjesinde bul tarawdıń zamanagóy jurnalistikadaǵı roli bir qansha joqarı dárejede rawajlanıp atırǵanlıǵın kóriwimiz múmkin. Jasalma intellekt hám avtomatlastırılǵan jurnalistika boyınsha izertlewshiler alıp barǵan alımlardıń derlik bārshesi jasalma intellekt jurnalistika proceslerin tezlestiriw hám optimallastırıwda áhmiyetli qural ekenligin aytıp ótedi. Sonıń menen birge, alımlar ortasında bul texnologiyalardıń qalıslıq, isenimlik hám etikalıq principlerge tásiiri boyınsha hár túrli jantasıwlar bar ekenligi anıqlandı.

Ayırım ilimpazlar jasalma intellekt jurnalistikanı tolıq avtomatlastırıw imkanıyatın beredi dep esaplasa, basqalar onıń dóretiwshilik oylaw hám sın kózqarastan jantasıwdı tolıq almastıra almawın aytadı. Ásirese, maǵlıwmatlardı redaktorlaw, kontekstual analizlew hám insangá tán sezimlerdeki sáwlelendiriw boyınsha jasalma intellekt sheklewlerge iye ekenligi kóplegen izertlewlerde belgilengen. Sol sebepten, jurnalistikada insan faktorınıń áhmiyeti ele de aktual bolıp qalmaqta.

Jasalma intellekt jurnalistikaǵa kóplegen múmkinshilikler jaratıp atır, biraq ol menen birge arnawlı bir qáwip hám mashqalalar da bolıwı múmkin. Atap aytqanda, bio-jurnalistler ushın jumıssızlıqtı keltirip shıǵarıwı, bul bolsa jumıssızlıq payızınıń ósiwine alıp keliwi múmkin. Jasalma intellektiń múmkinshiliklerinen nátiyjeli paydalanıw hám insan dóretiwshiligini saqlap qalıw aktual máselege aylanıwı múmkin. Texnologiyalar rawajlansa da, jurnalistikanıń tiykarǵı maqseti - jámiyetke isenimli hám qalıs informaciya jetkeriw – óz áhmiyetin joypawı kerek. Ulıwmalastırıp aytqanda, búgingi kúnde jurnalistika tarawı zamanagóy sharayattaǵı úlken burılıs halatında turǵanlıǵın kóremiz.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Muminov F.A., Bekbawliev D.O hám basqalar. Jurnalistika hám ǵalaba kommunikaciya tiykarları. Sabaqlıq. – T.: «Yosh avlod matbaa». 2021. - 320 b.
2. https://rossdawson.com/the_rise_of_rob/ (kirilgen sáne: 17.02.2025)
3. Onlayn jurnalistika va mediada trendlar. J.7. - Toshkent. Ózbekiston. NMIU. 2019. -488 b.
4. Van Dalen A. The algorithms behind the headlines: How machine-written news redefines the core skills of human journalists [Text] / A. Van Dalen //Journalism Practice. - 2012. - T. 6. - No. 5-6. - pp. 648-658.
5. María-José Ufarte-Ruiz, Francisco-José Murcia-Verdú, José-Miguel Túñez-López. “Use of artificial intelligence in synthetic media: First newsrooms without journalists” (Profesional de la informacion, V. 32, n. 2,e320203.) <https://doi.org/10.3145/epi.2023.mar.03>
6. Matt Carlson, The Robotic Reporter: Automated journalism and the redefinition of labor, compositional forms, and journalistic authority. Digital Journalism Journal, Volume 3,2015 - Issue 3: Journalism in an Era of Big Data: Cases, Concepts, and Critiques.
7. Ivanov A.D. Robotizirovannaya jurnalistika i pervye algoritmy na sluzhbe redaksiy mezdunarodnyh SMI. <https://cyberleninka.ru/article/n/robotizirovannaya-zhurnalistika-ipervye-algoritmy-na-sluzhbe-redaksiy-mezhdunarodnyh-smi/viewer> (data obracheniya: 17.02.2025)

РЕЗЮМЕ. Мақоллада sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan robot jurnalistika sohasidagi ilmiy tadqiqotlarni olib borgan olimlarning sun’iy intellekt yordamida yaratilgan va inson tomonidan yozilgan maqolalarning sifati hamda foydalanuvchilarning ushbu texnologiyalarga yondashuvi haqidagi ilmiy fikrlari, nuqtayi nazarlari va farazlari o’rganilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются научные взгляды, точки зрения и гипотезы исследователей, проводивших исследования в области искусственного интеллекта и автоматизированной роботизированной журналистики. Изучается качество статей, созданных с помощью искусственного интеллекта, по сравнению с написанными человеком, а также отношение пользователей к этим технологиям.

SUMMARY. The article examines the scientific views, perspectives, and hypotheses of researchers who have conducted studies in the field of artificial intelligence and automated robotic journalism. It explores the quality of articles created with the help of AI compared to those written by humans, as well as users' attitudes toward these technologies.

САПАЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИҮ – КЕЛЕСЕККЕ ИСЕНИМЛИ ТИЙКАР ЖАРАТАДЫ

Қурбанова Нуржамал Бахбергеновна – *Қарақалпақстан Республикасы Мектепке шекемги хәм мектеп билимлендириү министрлигиниң «Мәмлекетлик жеке-шерикшиликти раўажландырыү секторы» жетекши қәнигеси*

Таянч сўзлар: мактабгача таълим, давлат-хусусий шерикчилик асосидаги нодавлат мактабгача таълим ташкилоти, оилавий нодавлат мактабгача таълим ташкилотлари, болаларни мактабгача таълим билан қамраб олиш.

Ключевые слова: дошкольное образование, негосударственные дошкольные образовательные организации на основе государственно-частного партнерства, семейные негосударственные дошкольные образовательные организации, охват детей дошкольным образованием.

Key words: preschool education, non-state preschool educational organizations based on public-private partnership, family non-state preschool educational organizations, coverage of children with preschool education.

Соңғы жылларда әмелге асырылған кең көлемли реформалар нәтийжесинде бир қатар тараўлар, соның ишинде, мектепке шекемги билимлендириү тараўында да бир қатар жаңаланыўлар, унамлы өзгерислер көзге тасланбақта. Әсиресе, мектепке шекемги билимлендириү системасын реформалаў процессинде балаларды мектепке шекемги билимлендириүге толық қамтып алыўды тәмийинлеўге айрықша итибар қаратылмақта. Усы мақсетте республикамыздағы мектепке шекемги билимлендириү мәкемелериниң имаратлары бириниң изинен бири қурылыс-оңлаўға жумыслары алып барылып, пайдаланыўға тапсырылмақта. Соны да атап өтиү керек, республикамызда мектепке шекемги билимлендириү шөлкемлеринде әмелге асырылып атырған қурылыс хәм ири оңлаў жумыслары елимиздиң билимлендириү системасында алға қойылған мақсетлерди әмелге асырыү жолындағы әхмийетли қәдем болып табылады.

Президентимиздиң басламасы менен мектепке шекемги билимлендириү системасын реформалаўға қаратылған бир қатар қарар, пәрман хәм бийликлер қабыл етилгенлигин атап өтиү керек. Қабыл етилген қарар, пәрман хәм бийликлер әсиресе, мектепке шекемги

билимлендириү системасында мәмлекетлик басқарыўды түп-тийкарынан жетилистириү, билимлендириүди басқарыўға ўәкилликли мәмлекетлик шөлкемлердиң жуўапкершилигин және жумыс нәтийжелилигин арттырыү, елимизди социаллық-экономикалық раўажландырыўдың әхмийетли ўазыйпаларынан келип шыққан ҳалда, мектепке шекемги билимлендириү шөлкемлеринде алдыңғы сырт ел тәжирийбелерин, жаңа педагогикалық технологияларды, билимлендириүдиң техникалық хәм информациялық қуралларын енгизиүди күшейтиү, мектепке шекемги билимлендириү процесин халықаралық стандартлар дәрежесине сай тәризде шөлкемлестириү ушын зәрүр шараятлар жаратыўға қаратылған. Усы бағдарда балаларды мектепке шекемги билимлендириү менен қамтып алыү дәрежесин арттырыү мақсетинде, «2025-2026-жыллары балаларды мектепке шекемги билимлендириү менен қамтып алыү дәрежесин арттырыү бойынша қосымша илажлар ҳаққында»ғы Хүкимет қарары (83-санлы, 12.02.2025.ж) қабыл етилди. Сол себепли мектепке шекемги билимлендириү тараўын раўажландырыү бойынша хәм шөлкемлестириүшилик хәм мазмун жағынан көп жумыслар исленбекте.

Яғный, Президенттиң ПҚ-308-санлы қарары менен 2030-жылға шекем мәмлекетлик-жеке шериклик жойбарларын раўажландырыў бойынша тийисли ис-илажлар тастыйықланды. Онда айтылыўынша, усы мүддетке шекем кеминде 30 миллиард АҚШ доллары муғдарында жеке инвестицияларды киргизиў мақсетли көрсеткиши тәмийинлениўи зәрүр. Усы жойбарлар шеңберинде, атап айтқанда, 2025-жылдың 4-шерегинде Азия раўажланыў банки көмегинде 20 000 орынлы 100 мектепке шекемги билимлендириў шөлкемин қурыў, реконструкция етиў хэм пардозлаў жұмыслары режелестирилмекте. Улыўма баҳасы 75 миллион АҚШ долларын қураўшы бул жойбар Қарақалпақстан Республикасы, ўәлаятлар хэм Ташкент қаласын қамтып алады.

Соның менен бирге, Президент Шавкат Мирзиёевтиң басшылығында исбилерменликти хәр тәрәплеме қоллап-қуўатлаў бойынша 2024-жылдың жуўмақлары хэм 2025-жылға тийкарғы режелер бойынша өткерилген видеоселектор мәжилисиде хэмде жетекши исбилерменлер менен сөйлесиўинде мәмлекетлик емес мектеп хэм бақшалар, сырт елли муғаллим хэм қәнигелер ушын берилген барлық салық жеңилликлери 2030-жылға шекем әмел етеуғынлығын айтып өтті. Бүгинги күнде Қарақалпақстан Республикасы бойынша жәми 1 872 мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлери болып, соннан 482 мәмлекетлик, 106 мәмлекетлик-жеке меншик шериклик тийкарында, 17 жеке меншик хэм 1 267 шаңарақлық мәмлекетлик емес мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлери жұмыс алып бармақта. Мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлерине қамтып алыў дәрежеси 83,2% ти қурайды. Балаларды мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлерине қамтып алыў бойынша бир қатар әмелий жұмыслар алып барылмақта.

Әсиресе, мәмлекетлик-жеке меншик шериклик хэм шаңарақлық мәмлекетлик емес мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлериниң искерлигин елде раўажландырыў мақсетинде унамлы жұмыслар әмелге асырылмақта. Атап айтқанда: Президент Шавкат Мирзиёев усы 28-февраль күни социаллық тараўда мәмлекетлик-жеке меншик шериклик жойбарларын нәтийжели

шөлкемлестириўге байланыслы презентация менен танысты. Экономикада мәмлекеттиң үлесин кескин қысқартыў бойынша елимизде үлкен реформалар алып барылмақта. 2019-жылы "Мәмлекетлик-жеке меншик шериклик ҳаққында"ғы нызам қабыл етилгени оған кеңнен жол ашты.

Бундай шериклик социаллық тараўларда жақсы нәтийжелер бермекте. Мәселен, орынларда жеке меншик бақшалар ашылғаны себепли қамтып алыў дәрежеси бираз көтерилди. Соған қарамастан, бул бағдарда еле имканият та, талап та көп. Презентацияда медицина, билимлендириў, мәдениет хэм спорт бағдарларында мәмлекетлик-жеке меншик шерикликти кеңейтиў бойынша усыныслар додаланды.

Азия раўажланыў банки, Халықаралық финанс корпорациясы, Европа раўажланыў хэм тиклениў банки хэм басқа да бирге ислесиўшилер менен биргеликте мектепке шекемги хэм мектеп билимлендириўи тараўында 745 миллион долларлық 6 жойбарды әмелге асырыў илажлары белгилеп алынды.

Мәмлекетимиз басшысы социаллық тараўдағы министрликлер хэм жергиликли ҳәкимликлерге тийисли объектлер кесиминде "жол карталары"н тастыйықлап, орынланыўын тәмийинлеў, жеке меншик шериклик жойбарларын жеделлестириў бойынша тапсырмалар берди.

Сондай-ақ, усы жыл 6-март күни Өзбекстан Республикасы Мектепке шекемги хэм мектеп билимлендириў министри Қ.Умарова кең көлемли мәжилис өткерди.

Онда мектепке шекемги билимлендириў тараўындағы басшылар хэм тийисли жуўапкерлер менен Өзбекстан Республикасының Бас министри, Президенттиң Мәмлекетлик кеңесгөйлери, тийисли министрликлер менен ведомстволардың басшылары қатнасты. Мәжилисте мектепке шекемги билимлендириў системасын структуралық жақтан түп-тийкарынан реформалаў, усы мәкемелерге балаларды толық қамтып алыў бойынша әҳмийетли ўазыйпалар қойылды.

Сондай-ақ, Президентимиздиң 2017-жыл 30-сентябрьдеги «Мектепке шекемги

билимлендириў системасын басқарыўды түптийкарынан жетилистириў илажлары хаққында»ғы пәрманы хэм «Өзбекстан Республикасы Мектепке шекемги билимлендириў министрлигиниң жумысын шөлкемлестириў хаққында»ғы қарарына муўапық бул салада жаңа система жаратылды.

Министрликтиң алдына мектепке шекемги билимлендириў саласында бирден-бир мәмлекетлик сиясатты ислеп шығыў хэм әмелге асырыў, мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлериниң мәмлекетлик хэм мәмлекетлик емес тармағын кеңейтиў хэм материаллық-техникалық базасын бекемлеў, оларды маман педагог кадрлар менен тәмийинлеў, мектепке шекемги билимлендириў мәкемелерине балаларды қамтып алыўды кескин арттырыў, тәлим-тәрбия процесслерине заманагөй билимлендириў бағдарламалары менен технологияларды енгизиў арқалы балаларды хәр тәрәплеме интеллектуаллық, руўхый-эстетикалық, физикалық раўажландырыў және оларды мектепке таярлаў сапасын түптийкарынан жақсылаў уәзийпалары қойылды. Мәжилисте усы бағдарда әмелге асырылып атырған жумыслар додаланды.

Өзбекстан Республикасы Мектепке шекемги хэм мектеп билимлендириў министри Қилола Уқтамовна Умарованың атап өтиўинше, мәмлекетлик емес бақшалардың педагоглары да методикалық шеберлик күни хэм сааты илажларына қамтып алыў хэм келеси жылдан мәжбүрий бес жылда бир мәрте 100 саатлық қәнигелигин арттырыў процесслерине тартылады.

Бунда қәнигелигин арттырыў оқыў бағдарламасына педагоглардың эмоционаллық жағдайын тексеріў хэм басқарыў көнликпелерине қаратылған модуль киргизиледи. Соның менен бирге, кейинги бес жылда мектепке шекемги билимлендириў менен қамтыў 80 пайыз, 6 жасар балаларды мектепке таярлаў системасы менен қамтып алыў 100 пайызға жеткериледи.

Соны атап өтиў орынлы, усы жыл 1-январьдан баслап қамтып алыў дәрежеси төмен болған мәмлекетлик улыўма орта билимлендириў мәкемелериниң бос турған жер участкаларында мәмлекетлик-жеке меншик

шериклик тийкарында мәмлекетлик емес мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлериниң жумысын жолға қойыўға рухсат берилди.

Усы мүнәсибет пенен, министрликтиң аймақлық бөлим баслықлары бир хәпте мүддетте интакер исбилерменлерди таўып, бул мәселеде анық усынысларды усыныўы зәрүр. Жеке исбилерменлер, маман қәнигелер бақша тәрбияшыларының маманлығын арттырыўға баслама көрсетсе, олар әлбетте қоллап-қуўатланады.

Мәмлекетлик емес бақшалар тәрәпинен мүрәжатларды министрликке турақлы жиберетуғын, яғный мәмлекетлик емес бақшалардағы орынлар, педагогларға болған талапты анық көрсетип беретуғын айрықша система жаратылады. Яғный, арнаўлы бот арқалы машқалалы жағдайлардың шешимлери бойынша мәмлекетлик емес бақшалар тәрәпинен мүрәжат етиў имканияты жолға қойылады. Мәмлекетлик емес бақшалардың педагоглары да методикалық шеберлик күни хэм сааты илажларына қамтып алыў хэм келеси жылдан мәжбүрий бес жылда бир мәрте 100 саатлық тәжирийбе арттырыў процесслерине тартылады. Бунда тәжирийбе арттырыў оқыў бағдарламасына педагоглардың эмоционаллық жағдайын тексеріў хэм басқарыў көнликпелерине қаратылған модуль киргизиледи.

Бәршемизге мәлим, мектепке шекемги билимлендириў системасы үзликсиз билим бериўдин дәслепки, ең тийкарғы буўыны болып табылады. Қәнигелер менен педагоглардың илимий шешимлерине бола, инсан өз өмири даўамында алатуғын барлық мәлимлеме хэм мағлыўматлардың 70 пайызын 5 жасқа шекемги болған дәўирде алады. Өне, усы дәлилдин өзи балаларымыздың жетик хэм бәркамал шахс болып өсиўинде бақша тәрбиясының қаншелли үлкен әҳмийетке ийе екенин айқын дәлиллеп тур.

Буған қосымша дәлил излеп узаққа барыўдың қәжети жоқ. Бақша тәрбиясын алған бала менен бақшаға бармаған баланы салыстырғанда, олардың пикирлеў дәрежесиниң арасында жер менен аспандай парық бар екенин сезиў қыйын емес.

Бала тәрбиясы дийканның атызға туқым шашыўы хэм зүрәәтти күтиўине уқсайды. Үйимизде өсип киятырған балалардың ертеңги өмирге қалай таяр болыўы бүгинги тәрбиямызға байланыслы. Өйткени, перзентлермиздиң келешеги жолында әмелге асырылған ийгиликли ислер хеш қашан изсиз кетпейди. Оларға пұқта билим хэм тәрбия берилсе, елдин

раўажланыўына өз үлесин қосады, жәмийеттин раўажланыўы ушын хызмет етеди. Елимизде жас әўладтың камалға келиўине жоқары итибар, соның ишинде, ул-қызлардың терең билим алыўы хэм кәсип-өнер ийелеўи жолындағы хәрекетлер де өзиниң айқын нәтийжелерин беретугыны сөзсиз.

Әдебиятлар

1. Мектепке шекемги билимлендириўге қойылатугын Мәмлекетлик талаптар. Өзбекстан Республикасы халық билимлендириў министриниң 2017-жыл 9-июньдағы 5-мх-санлы буйрығы менен тастыйықланып, Өзбекстан Республикасы Әдиллик министрлиги тәрәпинен 2017-жыл 17-июльде дизимнен өткерилген, дизим саны-2898.

2. Өзбекстан халық билимлендириў министриниң 2016-жыл 30-декабрьдеги «Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2016-жыл 29-декабрьдеги «2017-2021-жылларда мектепке шекемги билимлендириў системасын буннан былай да жетилистириў илажлары ҳаққында»ғы ПҚ-2707-санлы қарарында белгиленген ўазыйпаларды әмелге асырыў бойынша илажлар режеси ҳаққындағы 315-санлы буйрығы.

3. Умарова В., Рахмонқулова З. «Болажон» таяныш бағдарламасы бойынша әдебиятлар топламы.- Т.: «Бекинмачок-плюс», 2012.

4. Миржалилова С.С, Грошева И.В, Нишанова М. Мектепке шекемги билимлендириў мәкемелеринде кишкене китапхана жаратыў, оның жумысын шөлкемлестириў хэм балалар көркем әдебиятынан нәтийжели пайдаланыў бойынша көрсетпе. / Өзбекстан Республикасы Халық билимлендириў министрлиги Мектепке шекемги билимлендириў мәкемелери хызметкерлерин қайта таярлаў хэм олардың кәнигелигин арттырыў республикалық оқыў-методикалық орайында шөлкемлестирилген Илимий-методикалық кеңестин 2017-жыл 25-январьдағы гезексиз 1-санлы баяннамасы қарары менен тастыйықланған.

5. <http://www.uzedu.uz> - Өзбекстан Республикасы Халық билимлендириў министрлиги сайты.

6. <http://www.lex.uz> - Өзбекстан Республикасы Нызам хўжетлери мағлыўматлар миллий базасы сайты.

РЕЗЮМЕ. Қорақалпоғистон Республикасидаги мактабгача таълим ташкилотлари, яъни давлат, давлат-хусусий шерикчилик ва оилавий нодавлат мактабгача таълим ташкилотлари, уларга болаларни камраб олиш ишлари ўрганилди.

РЕЗЮМЕ. Изучены дошкольные образовательные организации Республики Каракалпакстан, государственные, негосударственные ДОО на основе государственно-частного партнёрства и семейные негосударственные дошкольные образовательные организации, работа по охвату ими детей.

SUMMARY. The activities of preschool educational organizations of the Republic of Karakalpakstan, state, non-state preschool educational organizations based on public-private partnership and family non-state preschool educational organizations, and the work on their coverage of children were studied.

MAZMUNÍ

TEATR HÁM MUZÍKA

Ахымбетова Г. Дирижёрлық техникасы үстінде ислеў методлары хэм усыллары.....	3
Baxieva B.Z. Saxnalıq háreketlerdi jetilistiriw usılları.....	7
Балтаниязов С.А. Қосық музыка өнериниң ең дәслепки түри сыпатында.....	9
Begjanov B.K. Cholg'ú ijrochiligi darslarining nazariy va amaliy jihatları.....	11
Elmuratova G. Kompozitor hám jaslar.....	14
Embergenova G.A. Bolalar xor jamosida xor asarlarnı o'rgatish usulları.....	15
Ходжаметова Г.И. Развитие национальной культуры и искусства Каракалпакстана.....	17
Хожанов J., Хожанова M. Antologiya – qunlı dórepe.....	21
Kenzhebaeva S.S. Skripka va g'ijjak cholg'ú sozlarini kelib chiqish tarixi.....	23
Qallibekov N.P. Vokal san'ati tarixi, turlari va zamonaviy taraqqiyoti.....	26
Qudaybergenov A.A. Dramatik asarlarning sahnalashtirilishida aktyor shaxsiyati va namoyish etish san'atining o'ziga xosliklari.....	28
Қуламбетова Ж.А. Вокал үйретиў принципери хэм методлары.....	31
Назаров Б. Мусикали драма спектакларида ҳамкорлик масалалари.....	35
Насыров М.Б. Музыканың адам организминде тәсири.....	38
Nazarimbetov B.M. Rólge kirisiw hám transformatsiyanıń aktyor sheberliginde tutqan ornı.....	41
Paluaniyazov P. Bayan pedagogikasınıń qalıplesiwi haqqında.....	43
Саитов Ж.Ж. Теоретические части хоровой креативности в психологокомпотентности.....	46
Уразбаев Д. Сценарий – эстрада ва оммавий томошалар драматургиясининг асоси.....	50
Уснатов Р.Ж. Актёрлық шеберлигин үйрениўде өз үстінде ислеў.....	52
Yuldasheva Z. S. Folklorlıq oyın túrleriniń áhmiyeti.....	54
Zamatdinov A.M. Kino aktyorlik san'ati: mahorat va rivojlanish yo'llari.....	56
Шыныбеков А. Дуўтар халқымыздың көркем-эстетикалық талғамын қәлиплестириўдеги орны.....	59

KINO HÁM DRAMATURGIYA

Darushova D.K. Jańa spektaklde rejissyorlıq tapqırılıqtıń sáwleleniwı.....	61
Исмайлов А.Е. Долзарблигини йўқотмаган сахна асари.....	63
Кдырниязова О. Телевизионная картина мира как объект исследования в журналистике.....	65
Мадияров Б.С. Фильмлерде миллий характер жаратыў мәселелери.....	68
Seitnazarova T. Qaraqalpaq teatr rejissurası (Quwırshaq teatrı rejissyorı M.Begimov misalında).....	69
Тажадинова Г. Арал бойы экологиясы темасын хўжетли кинода сәўлелендириў формасы.....	71
Тилепов Қ.Н. Кино – бадий санъат тури сифатида	73
Zaretdinov K.Q. Jaslarda muzikalıq-estetikalıq mádeniyattı qalıplestiriwdiń shárt-sharayatları.....	75

BIBLIOGRAFIYA HÁM MÁDENIYAT

Abdullaeva U. Yoshlarning ma'naviy yuksalishini ta'minlashda madaniyat va san'at sohasining o'rni.....	77
Xudaybergenova M.B. Ózbekstan Respublikasında kitapxana tarawında ámelge asırılıp atırған reformalar.....	78
Қалжанова Т. Заманағей мәлимлеме китапхана системасын автоматластырыўда мөлшерленген дәстүрлерден пайдаланыўдың әҳмийети.....	81
Sultamuratova Sh.S., Ayapov A. VR (virtual reallik) texnologiyaları orqali madaniy merosni raqamli reintegratsiya va immersiv representatsiya qilish usulları.....	84
Тилепова Г.А. Интересы учеников в общеобразовательных школах к культурным и духовным ценностям.....	86
Sharipova D.A. Kitapxana iskerliginde málimleme menen támiyinlewdi shólkemlestiriw jumıslarınıń áhmiyeti.....	89

JÁMIYETLIK-GUMANITAR PÁNLER

Абдижамилова Д. Эдебиат теориясын оқытыў методикасы.....	93
Бердиева Б.Т. Шынғыс Айтматовтың «Кассандра тамғасы» романындағы философиялық болжамлар.....	95
Berdimuratov R. Yoshlarni manaviy –axloqiy tarbiyalashda jismoniy tarbiya va sport sohasi mexanizimini takomillashtirish.....	97
Dauletbaeva R.K. Chet tillarni yangi usullarda o‘rgatishning asosiy vazifalari.....	99
Dauletmuratov T.P. Socialliq tarmoqlardín payda bolıwı hám onıń túrleri.....	103
Елмуратов Ч. Қарақалпақ этноспорты түрлерин FХҚ арқалы сәўлелендириў мәселелери.....	105
Генжебаева Г. К. Преподавание русского языка как иностранного в Узбекистане: современные вызовы и перспективы развития.....	110
Хамидов Н. Немис хэм қарақалпақ тиллериндеги ўақыт рәўишлериниң қолланылыў өзгешеликлери.....	113
Jartibaeva B.K. Robot jurnalistikağa baylanıshlı ilimiy boljawlar.....	116
Қурбанова Н.Б. Сапалы билимлендириў – келешекке исенимли тийкар жаратады.....	120

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı
Nókis filialı

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ
ilimiy-metodikaliq jurnalı

Redaktor: A.Xojamuratov
Tex. redaktor: A.Aytmuratov
Operator: A.Matniyazov

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 24.03.2025.
Qaǵaz formatı 60-84^{1/8} ofset usılında basıldı.
Garniturası - «Times». Kólemi 15,75 b/t.
Jámi 50 nusqada. Bahası shártnama boyınsha.
Buyırtpa №85

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen
Baspa xızmeti menen shuǵıllanıw ushın 2021-jıl 13-fevral
Al №6374-7260-276d-a5ad-5276-7722-9442
licenziyası berilgen.

«PRINT DARHAN» baspası: 230100.
Mánzil: Nókis qalası, A.Ablatov kóshesi, nomersiz jay.

«PRINT DARHAN» baspası
Nókis – 2025

<https://uzdsmi-nf.uz/jurnal-haqida/>

5614

2025

